

Міністерство внутрішніх справ України
ДНІПРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

О. В. Марченко

**ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА
ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН**

Підручник

У двох томах

Том 1

Дніпро
2024

УДК 94(41/99)+340.15
М 30

*Рекомендовано Вченою радою Дніпровського
державного університету внутрішніх справ
(протокол № 14 від 09.08.2024)*

РЕЦЕНЗЕНТИ:

доктор юридичних наук, професор **Ігор ПРОЦЮК** –
завідувач кафедри теорії держави і права Національного
юридичного університету імені Ярослава Мудрого;
доктор юридичних наук, професор **Володимир МАРЧЕНКО** –
професор кафедри державно-правових дисциплін, кримінального права
і процесу Харківського національного педагогічного
університету імені Г.С. Сковороди;
доктор юридичних наук, професор **Сергій ПЕРЕПЬОЛКІН** –
завідувач кафедри міжнародного права
Університету митної справи та фінансів.

Марченко О. В.

М 30 Історія держави і права зарубіжних країн : підруч. У 2-х т.
/ О. В. Марченко. Дніпро : Дніпров. держ. ун-т внутр. справ,
2024. Т. 1. 312 с.

ISBN 978-617-560-022-1

Підручник підготовлено відповідно до стандартів вищої освіти України і з урахуванням сучасних тенденцій розвитку інститутів держави і права. У виданні зосереджено увагу на тих подіях та фактах державно-правової історії, що мали визначальний вплив на загальний розвиток інститутів держави і права. Також докладно розглянуто державотворення та правотворення тих країн, які у різні епохи й періоди суттєво вплинули на розвиток людської цивілізації, зокрема на становлення державно-правових інститутів інших країн.

Для науково-педагогічних працівників, здобувачів вищої освіти, юристів-практиків і широкого загалу читачів.

ISBN 978-617-560-022-1

© Марченко О.В., 2024
© ДДУВС, 2024

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
-----------------	---

Частина I

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН ЯК НАУКА ТА НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА

Розділ 1. ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН: ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА	8
1.1. Предмет, мета і завдання навчальної дисципліни	8
1.2. Історія держави і права зарубіжних країн серед юридичних та інших суспільних наук	11
1.3. Значення історії держави і права для підготовки фахівців юридичної галузі	14
Запитання для самоконтролю	19
Рекомендована література	20
Розділ 2. МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН	21
2.1. Методологічні підходи і загальнонаукові методи у вивченні історії держави і права зарубіжних країн.....	21
2.2. Спеціальні методи історії держави і права зарубіжних країн	25
Запитання для самоконтролю	29
Рекомендована література	30

Частина II

ДЕРЖАВНІСТЬ І ПРАВО СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

Розділ 3. ДАВНЬОСХІДНІ ЦИВІЛІЗАЦІЇ: У ВИТОКІВ ДЕРЖАВИ І ПРАВА	32
3.1. Особливості розвитку держави і права у країнах Стародавнього Сходу	32
3.2. Єгипет	39
3.3. Месопотамія: Шумеро-Аккадське царство. Вавилон	53
3.4. Індія	65
3.5. Китай	73
Запитання для самоконтролю	83
Рекомендована література	85

Розділ 4. ДЕРЖАВА І ПРАВО АНТИЧНОГО СВІТУ	87
4.1. Державний устрій і право античних держав: загальний огляд	87
4.2. Давньогрецька державність: Афіни, Спарта	93
4.3. Стародавній Рим	110
Запитання для самоконтролю	139
Рекомендована література	141

Частина III

ГЕНЕЗИС ДЕРЖАВИ І ПРАВА В ЕПОХУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Розділ 5. ФЕОДАЛЬНІ ФОРМИ ДЕРЖАВИ Й ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ПРАВА У КРАЇНАХ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ	144
5.1. Державно-правовий розвиток країн середньовічного Заходу	144
5.2. Ранньофеодальна держава і право франків	154
5.3. Франція	170
5.4. Англія	189
5.5. Німеччина	204
Запитання для самоконтролю	216
Рекомендована література	218

Розділ 6. ДЕРЖАВНІ ТА ПРАВОВІ СИСТЕМИ ВІЗАНТІЇ І СЛОВ'ЯНСЬКИХ ДЕРЖАВ	219
6.1. Візантійська імперія: особливості державно-правового розвитку	220
6.2. Державний устрій і право Польщі, Чехії, Болгарії, Сербії	230
Запитання для самоконтролю	294
Рекомендована література	237

Розділ 7. РОЗВИТОК ДЕРЖАВИ І ПРАВА У КРАЇНАХ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО СХОДУ	238
7.1. Державний устрій та правові системи: загальний огляд	239
7.2. Арабський халіфат. Мусульманське право	243
7.3. Китай: від династії Хань до династії Мін	256
7.4. Середньовічна Індія	269
7.5. Державність і право в Японії	278
Запитання для самоконтролю	294
Рекомендована література	296

Розділ 8. КРАЇНИ АМЕРИКИ ТА АФРИКИ В ЕПОХУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ	298
8.1. Середньовічні держави Америки	299
8.2. Африка: від міст-держав до імперій	306
Запитання для самоконтролю	309
Рекомендована література	310

ПЕРЕДМОВА

Історія державотворення і права як фундаментальна юридична дисципліна традиційно посідає важливе місце у підготовці юристів. Вона формує юридичне світобачення, дає комплексне уявлення, по-перше, про виникнення, розвиток і занепад держав і правових систем, по-друге, про найважливіші елементи державного апарату, їхнє місце і роль у структурі загального механізму здійснення державної влади, по-третє, про формування принципів, галузей та найважливіших інститутів і норм права в їхній історичній динаміці. Ці знання сприяють орієнтації людини у сучасному світі, формуванню шанобливого ставлення до інститутів держави і права.

Аналітичне вивчення історії державотворення і права зарубіжних країн, державно-правових явищ на тлі їхнього економічного, соціального і політичного розвитку, у світлі міжнародних подій, а також у взаємозв'язку з процесами трансформації ідеології, культури, демографії та національної свідомості дає змогу збагнути закономірності, напрями й динаміку змін у державі та праві, оцінити їхню ефективність і значення для окремої людини та суспільства в цілому.

У підручнику, який Ви тримає у руках, представлено різні історичні типи і форми державотворення і права, досліджуються складні взаємозв'язки державного механізму, організація і функціонування його складових частин, а також право у його найрізноманітніших проявах. Особливість пропонованого увазі читачів навчального видання зумовлена своєрідністю навчального курсу історії держави та права зарубіжних країн, котрий не передбачає можливості достеменно вивчити всі державні установи, галузі та інститути права, через їхню постійну мінливість і об'ємність, із погляду країнознавчого потенціалу.

Рівень деталізації матеріалу в історії державотворення і права визначається комплексністю цієї навчальної дисципліни, тому щодо окремих тем доводиться обмежуватися коротким оглядом або визначенням подальших перспектив для самостійного пошуку інформації.

Слід відзначити, що історію державотворення і права неможливо осмислити і засвоїти без елементарних знань фундаментальних основ юриспруденції, котрі дає така юридична навчальна дисципліна, як «Теорія держави і права», що озброює здобувачів вищої освіти знанням

основних елементів і конструкцій держави і права, дає змогу досягнути значення специфічних юридичних термінів, пізнати ту особливу «юридичну мову», якою «розмовляє» історія державотворення і права зарубіжних країн

Історія держави і права зарубіжних країн розгортається у підручнику у хронологічній послідовності розвитку держави і права як суспільних феноменів. У підручнику виділено чотири періоди:

- історія держави і права країн Стародавнього світу (IV тис. до н. е. – V ст. н. е.) – розглядається переважно у межах рабовласницького суспільства;

- історія держави і права середньовіччя (V-XVII ст.) – презентується як історія суспільства феодального типу;

- історія держави і права Нового часу (XVII – друга половина XIX ст.) представлена у контексті становлення буржуазного суспільства;

- історія держави і права Новітнього часу (XX – початок XXI ст.) досліджується як суспільство індустріального і постіндустріального типу.

Опрацювавши перший том підручника «Історія держави і права зарубіжних країн», здобувачі вищої освіти матимуть уявлення про принципи, функції, методологію історії держави і права як науки та навчальної дисципліни; ознайомляться із найважливішими історико-правовими подіями окремих зарубіжних країн Стародавнього світу, середньовічних держав Європи, Азії, Америки та Африки. Опанування другого тому підручника дозволить сформувати уявлення про закономірності розвитку держави і права у Новий і Новітній час.

В цілому ж опрацювання майбутніми фахівцями юридичної галузі матеріалу підручника дасть змогу здобувачам вищої освіти сформувати системний погляд на історію держави і права в історичних вимірах різних цивілізацій, досягнути закономірності, напрями та динаміку змін у державі та праві й стане основою для подальшого розвитку і неперервного удосконалення їхніх професійних компетентностей.

Частина I

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН ЯК НАУКА ТА НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА

Розділ 1

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН: ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

1.1. Предмет, мета і завдання навчальної дисципліни

Орієнтація на розвиток у молоді пізнавального інтересу, шанобливого ставлення до історичної пам'яті й досвіду минулих поколінь робить вивчення історії держави і права дієвим інструментом формування історичної свідомості. Ця навчальна дисципліна надає можливість не лише глибше пізнати історію становлення державності у різних країнах, а й сформуванню уявлення про сучасну державно-правову реальність, навчитися прогнозувати подальший розвиток держави і права. Вона становить базу для пізнання здобувачами вищої освіти чинного державного механізму, права, надихає їх необхідними знаннями, котрі допоможуть у їхній подальшій практичній діяльності.

Історія держави і права зарубіжних країн є необхідним елементом вищої юридичної освіти і належить до переліку тих навчальних дисциплін, що їх прийнято називати історико-правовими. На відміну від загальної історії вона не досліджує суспільство в цілому, а зосереджує увагу на процесах розвитку держави і права.

Історія держави і права зарубіжних країн оперує фактами, конкретними подіями політичного життя, прикладами зародження і згасання держав, урядів, класів, партій тощо. Водночас історію держави і права не слід сприймати як певну базу знань про минуле держави і права: означена навчальна дисципліна має на меті виявлення історичних закономірностей розвитку держави і права, що мають свою специфіку порівняно із закономірностями розвитку суспільства, адже держава і право займають у ньому особливе становище, мають відносну самостійність.

Таким чином, предметом історії держави і права зарубіжних країн є держава і право окремих країн у процесі їхнього становлення і розвитку у певних конкретно-історичних вимірах та хронологічній послідовності, виявлення їхньої специфіки та різноманітності, з одного боку, і загальних закономірностей розвитку – з іншого.

Метою вивчення навчальної дисципліни «Історія держави та права зарубіжних країн», що належить до циклу дисциплін нормативної

частини освітньо-професійної програми «Право (поліцейські)» Law (Police Officers), є формування у здобувачів вищої освіти знань із історії держави і права зарубіжних країн для кращого пізнання сутності, функцій і соціального призначення держави, її правової системи, орієнтування у внутрішніх та міжнародних процесах, перспективах і можливостях їхнього розвитку та ефективного виконання своїх професійних обов'язків, зокрема, удосконалення компетентностей, визначених освітньою програмою, як-от:

– здатність реалізувати свої права і обов'язки як члена суспільства, усвідомлювати цінності громадянського (вільного демократичного) суспільства та необхідність його сталого розвитку, верховенства права, прав та свобод людини і громадянина в Україні;

– здатність зберігати та примножувати моральні, культурні, наукові цінності й досягнення суспільства на основі розуміння історії та закономірностей розвитку предметної галузі, її місця у загальній системі знань про природу і суспільство та у розвитку суспільства, техніки і технологій.

Основні завдання навчальної дисципліни:

– вивчення історичних закономірностей у виникненні та розвитку держави і права;

– вивчення та аналіз еволюції державного і суспільного ладу провідних країн світу;

– формування у здобувачів вищої освіти системи поглядів і уявлень про загальну історію держави і права як основоположну дисципліну в системі сучасної юридичної освіти.

Важливими завданнями є і вивчення процесу виникнення та розвитку держави і права у зарубіжних країнах у тісному зв'язку з розвитком світової цивілізації; вироблення розуміння та сприйняття права як невід'ємного елемента культури і соціального спілкування; з'ясування ролі держави і права у регулюванні внутрішньодержавного та міжнаціонального спілкування, а також в утвердженні принципів гуманізму у взаємовідносинах країн і народів.

У результаті опанування дисципліни здобувачі вищої освіти повинні *знати*:

– предмет історії держави і права зарубіжних країн, основні складові державності, категорії, значущі історичні факти, їхній зміст і взаємозв'язки протягом усієї історії людства;

– природу, сутність, історичні типи, етапи, першорядні закономірності та особливості виникнення, функціонування та розвитку держави і права з урахуванням формаційного та цивілізаційного підходів;

– правові системи, засоби правового регулювання в державах Сходу і Заходу у різні історичні епохи, базові нормативно-правові акти, їхню структуру, правову і політичну специфіку, найважливіші статті (положення);

– механізм правового регулювання, його структурні елементи, а також законодавчу і правозастосовну практику, конкретні їхні приклади в різні історичні епохи;

– світоглядні та методологічні засади юридичного мислення у Стародавньому світі, Середні віки, Новий і Новітній час;

– роль філософії права у формуванні ціннісних орієнтацій у професійній діяльності державних діячів, правознавців у різні періоди світової історії;

– лексико-граматичний мінімум із юриспруденції в обсязі, необхідному для з'ясування деяких іншомовних термінів, що виникли в ті чи інші періоди історії держави і права зарубіжних країн;

– понятійний апарат (дефініції) за досліджуванним курсом, основні етичні поняття і категорії, пов'язані з юриспруденцією, що з'явилися на тих чи інших історичних етапах;

уміти:

– орієнтуватися в системі історико-філософського знання як цілісного уявлення про засади світобудови і розвитку світу у різні історичні епохи, застосовувати філософські принципи і закони, форми і методи пізнання у процесі становлення держави і права в зарубіжних країнах;

– використовувати соціально-економічні знання для розуміння рушійних сил і закономірностей історичного процесу;

– оцінювати різні факти та явища в історії держави і права зарубіжних країн з погляду етики;

– науково викладати власні погляди на природу та сутність держави і права, аргументовано доводити власну точку зору;

– вільно оперувати історико-правовими фактами з державно-правової історії;

– досліджувати правові норми та правові відносини в ту чи іншу історичну епоху;

– тлумачити норми права з нормативно-правових актів різних епох, здійснювати правову експертизу нормативно-правових актів минулого, проводити їх порівняльний аналіз.

Після завершення курсу здобувачі вищої освіти повинні володіти *навичками:*

– використання різних загальних і конкретно-юридичних методів

для вивчення тенденцій розвитку держави і права у зарубіжних країнах у різні періоди історії;

– самостійного аналізу державних і правових явищ, конституційних і законодавчих засад державного та суспільного ладу, конкретних реформ і актів;

– збирання та опрацювання історико-правової інформації, що має значення для поглибленого засвоєння процесів державно-правового розвитку зарубіжних країн, застосування сучасних інформаційних технологій для її пошуку та опрацювання;

– застосування юридичної термінології в історичному контексті;

– реалізації та застосування на практиці світоглядних і практичних знань із курсу історії держави і права зарубіжних країн;

– розв'язання правових проблем із урахуванням отриманих історико-юридичних знань;

бути *компетентними*:

– у нормотворчій діяльності: розробленні законодавчих ініціатив та обговоренні нормативно-правових актів із урахуванням отриманих історико-юридичних знань;

– у правозастосовчій діяльності: професійному аналізу та розв'язанні практичних завдань в установах юридичного профілю на основі розвиненої історичної свідомості та правової культури;

– у правоохоронній діяльності: виконанні посадових обов'язків із забезпечення законності та правопорядку, безпеки особистості, суспільства і держави з огляду на досвід вирішення цих завдань у зарубіжних країнах у різні історичні епохи;

– в експертно-консультаційній діяльності: наданні кваліфікованих юридичних висновків і консультацій у конкретних видах юридичної діяльності, зважаючи на накопичений зарубіжний історичний досвід.

1.2. Історія держави і права зарубіжних країн серед юридичних та інших суспільних наук

Історія держави і права зарубіжних країн тісно пов'язана з іншою юридичною наукою і навчальною дисципліною – теорією держави і права, що також вивчає закономірності розвитку держави і права. Але теорія держави і права за допомогою логічного методу відображає історичний процес в абстрактній формі, звільненій від усіх історичних випадковостей. Вона виробляє свою систему загальноправових понять і категорій, що широко використовуються у навчальному курсі історії

держави і права.

На відміну від теорії держави і права, історико-правові науки вивчають конкретні процеси розвитку державно-правових інститутів і явищ, що розвиваються у хронологічній послідовності та виявляються у певному історичному просторі.

Історія держави і права зарубіжних країн, як частина юридичних наук, пов'язана із ними, особливо тісно – із загальною теорією держави і права, що вивчає форми держави, загальні та особливі риси різних форм правління, системи права, правові відносини, структуру, норми права тощо. Загальна теорія держави і права на основі різних наукових методів розкриває найважливіші складові держави і права, що мали місце в історії суспільства, в абстрактній формі виявляє ті специфічні риси і закономірності, котрі, наприклад, є характерними для континентальної системи права незалежно від того, в якій країні вона функціонує. Крім того, загальна теорія держави і права продукує такі юридичні поняття, як «держава», «право», «форма правління», «державний апарат» і багато інших. На відміну від неї, історія держави і права зарубіжних країн, досліджуючи державно-правові явища, встановлює закономірності та особливості розвитку конкретної держави і права у певний історичний період часу, наприклад, у Стародавньому Єгипті, Стародавньому Римі у період республіки, у Німеччині в Новий час, у США в Новітній час тощо, використовуючи вироблені загальною теорією держави і права юридичні поняття і терміни.

Що ж стосується галузевих юридичних наук та однойменних навчальних курсів (конституційне право, кримінальне право, кримінальне процесуальне право, цивільне право та ін.), то вони вивчають нині чинні галузі права, їхні інститути, виявляючи прогалини і суперечності в праві, намічаючи шляхи їх усунення, визначаючи перспективи розвитку діючих галузей права.

Історія держави і права зарубіжних країн також вивчає галузі права та їхні інститути, але на основі конкретних історичних пам'яток права конкретної країни (Закони Хаммурапі Стародавнього Вавилону, Закони Ману Стародавньої Індії, Велика хартія вольностей Англії 1215 р. тощо). Вивчаючи галузі права, інститути галузей права на основі конкретних норм історичних пам'яток права, історія держави і права зарубіжних країн досліджує особливості, закономірності та тенденції їхнього розвитку, створюючи тим самим необхідну правову базу для подальшого успішного засвоєння норм нині діючих галузей права.

Таким чином, історія держави і права вивчає державу і право окремих (зарубіжних) країн світу у процесі їх виникнення і розвитку у

певній конкретно-історичній обстановці, у хронологічній послідовності, на основі виявлення як загальноісторичних закономірностей цих процесів, так і закономірностей, що діють у межах тих історичних епох, що є найважливішими щаблями у розвитку конкретних суспільств.

Розпочинаючи вивчення історії держави і права зарубіжних країн, важливо мати уявлення про її джерельну базу.

До джерел історії держави і права зарубіжних країн належать:

- 1) конституції зарубіжних країн;
- 2) конституційні закони:
 - а) ті, що вносять зміни до тексту конституції;
 - б) ті, що становлять неписану конституцію (Велика Британія);
- 3) органічні закони, що доповнюють конституцію, не змінюючи її основних принципів, не зачіпаючи її сутності;
- 4) акти виконавчої влади, що мають силу закону;
- 5) звичаєве право (проте не всі неписані закони можуть виступати джерелами);
 - б) парламентські статути або регламенти;
 - 7) судові прецеденти – рішення судів, що мають характер закону. Своєю чергою, вони поділяються на рішення загальних судів і рішення спеціальних судів. Судовий прецедент характерний для країн із англосаксонською системою права (Великої Британії, США, Індії, Австралії). Судовий прецедент – це рішення суду, що слугує підставою для застосування під час розгляду інших аналогічних справ судами або загалом має характер загальнообов'язкової норми;
 - 8) конституційні звичаї – правила поведінки, що склалися історично; традиції, підтримувані державою. Особливо це джерело права поширене у Великій Британії;
 - 9) загальне право, юрисдикція якого поширювалася на територію всієї країни (Англія);
 - 10) право справедливості, що розширило сферу засобів захисту порушеного права;
 - 11) римське право, що заклало основи регулювання цивільно-правових відносин;
 - 12) міське право, де панували інтереси торгового обороту;
 - 13) помісне право, що висувало на перший план захист права володіння.

Наука історії держави і права зарубіжних країн (на Заході вона нерідко іменується загальною історією права, історією права та інститутів тощо) має власну історію. Як самостійна галузь наукового знання вона виокремилася наприкінці XVIII – на початку XIX ст.

Так, велику роль у накопиченні історико-правових знань відіграла історична школа права у Німеччині (Г. Пухта, Ф. Савіньї та ін.), що проводила дослідження переважно з історії римського та національного німецького права. Надалі праці представників цієї школи замінюють роботи з більш широким охопленням різних країн та історичних епох (Е. Лабуле і Р. Дареста – у Франції, Г. Мена і Г. Спенсера – в Англії, А. Поста – у Німеччині).

В цілому у західноєвропейській літературі з питань історії держави і права в ХІХ-ХХ ст. було накопичено й узагальнено величезний фактичний матеріал, що уможливило видання низки фундаментальних праць: багатотомної «Історії права» німецьких учених Й. Колера і Л. Венгера (1914), «Панорами правових систем» (1928) та «Історії права» (1924) американських істориків права Д. Вігмора і В. Сіглія.

Після Другої світової війни низку великих праць із історії права і політичних інститутів опублікували французькі вчені Ж. Еллюль, Р. Моньє, Ж. Імбер, Ф. Гаррісон та ін.

Певний внесок у висвітлення історико-правових проблем зробили представники науки порівняльного правознавства (Р. Давид та ін.). Розвиток історико-правових досліджень уможливив запровадження у низці університетів Західної Європи та США спеціальних курсів із історії національного, а також іноземного права або ж із історії права та політичних інститутів.

Таким чином, історія держави і права зарубіжних країн, як частина суспільних, історичних та юридичних наук, із якими вона тісно пов'язана, має власний предмет вивчення. Її предметом вивчення є конкретний процес, закономірності та особливості виникнення і розвитку держави і права в конкретних зарубіжних країнах у конкретний історичний проміжок часу.

1.3. Значення історії держави і права для підготовки фахівців юридичної галузі

Вивчення історії держави і права має важливе значення для підготовки висококваліфікованих юристів. Ця навчальна дисципліна не лише сприяє формуванню загальноправової культури, а й створює умови, що надають змогу здобувачеві вищої освіти побачити всю складність і суперечливість розвитку держави і права і на основі цього глибше зрозуміти сучасну державність, а також спрогнозувати основні контури її розвитку в найближчому майбутньому.

Вивчення історичних аспектів розвитку людської цивілізації загалом і правових систем зокрема – вкрай важливий аспект навчання кваліфікованих юридичних кадрів: суддів, прокурорів, адвокатів, юрисконсультів, нотаріусів, педагогів. На підтвердження цього можна навести низку функцій історичної освіти у сучасному юридичному виші. Розглянемо означені функції більш детально.

Сутність *онтологічної функції* історичних дисциплін у навчанні майбутніх юристів полягає в описі закономірностей реального світу в термінах його основних категорій і зв'язків між ними. Онтологічна функція історичних дисциплін у юридичній освіті полягає в тому, щоб визначити, які правові сутності (об'єкти, поняття, процеси тощо) існують у світі, як вони виникли, як пов'язані між собою і яку роль вони відігравали раніше і відіграють зараз у сучасному світі.

Історію часто називають матір'ю всіх наук гуманітарного циклу. Як зазначає У. Сікандар, «життя, право та історія є віддзеркаленнями одне одного. Закон – це дзеркало життя, а життя – дзеркало історії. Не можна ізолювати закон від життя та історії». Погодимось з автором: неможливо зрозуміти сутність права і його ключових категорій, не вивчивши і не зрозумівши реального контексту, в якому вони виникли.

З позиції історії право виступає точкою перетворення де факто на де юре. Право було сформовано людиною для позначення фундаментальних правил поведінки, що домінують у конкретному суспільстві, опису методів функціонування соціальних інститутів і процедур, дотримуючись яких, ці інститути можуть уточнювати і змінювати виокремлені раніше правила поведінки. Право, що розуміється у такий спосіб, є логічним і природним результатом спільного життя людей.

Закон, безумовно, не створюється «з нуля»: він підсумовує соціально схвалювану і повторювану соціальну практику; отже, базисом для будь-якого закону виступає його соціально-історичний «бекграунд». Таким чином, майбутні юристи мають не лише знати напам'ять положення законодавчих актів, а й чітко розуміти, чому вони виникли, для чого вони існують, як вони еволюціонували і що вони являють собою сьогодні. Усе це дає змогу зрозуміти сутність онтологічної (або, згідно з іншими авторськими іменуваннями, гносеологічної, історіографічної, праксіологічної, аксіологічної) функції навчання історії в юридичному виші.

У контексті історичних дисциплін майбутні юристи аналізують історію правових вчень як еволюцію свідомості, методів і способів розуміння та регулювання навколишньої дійсності, фіксації її законів у текстах конституцій, законів, підзаконних актів.

Заперечення історичного компонента юридичної освіти – свідомо програшна стратегія функціонерів системи освіти.

Американський юрист Д. Раак у зв'язку з цим посилається на позицію Д. Бурстіна, відомого історика і почесного бібліотекаря Конгресу, який критикував вилучення історичних дисциплін із програм вищої освіти країни й іменував США «чорним континентом» («ми неосвічені щодо юридичного минулого Америки»). Подібний стан невігластва, на думку Раака, можна подолати лише приділивши відповідну увагу історії права.

У Франції, наприклад, професор або студент посилаються на черговий закон, іменуючи його за датою ухвалення: днем, місяцем і роком. Однак практично ніколи не йдеться про історичний контекст, у якому було розроблено і ухвалено конкретний закон. У межах подібної моделі викладачі та студенти «забувають» про історичне тло походження норми права, що позбавляє її сенсу і перетворює на лаконічну констатацію факту, що не містить аргументації.

Усе вищесказане підводить нас до другої функції історичних дисциплін у юридичному виші – *мотиваційної*. Вивчення історії має велике значення для мотивації здобувачів вищої освіти, оскільки дає їм змогу краще розуміти призначення правових інститутів і трансформацію їхньої ролі в сучасному суспільстві. Усвідомлення того, як правові норми і принципи формувалися і розвивалися протягом історії, дає змогу здобувачам поглибити знання про механізми функціонування сьогоднішніх правових систем та інститутів. Водночас можна спостерігати, як у багатьох українських і зарубіжних вишах застосовується підхід, що постулює «чисте, рафіноване право» (фр. *droit pur et dur*), де у фокусі перебувають суто правові дисципліни (приватне право, сімейне право тощо), а викладачі воліють залишатися виключно в контексті правової аргументації. Такий підхід, безумовно, знижує пізнавальний інтерес здобувачів вищої освіти, і йде врозріз із ключовим принципом сучасної вищої освіти – принципом міждисциплінарних зв'язків.

Аналіз фактичних даних у контексті історико-правових досліджень дає змогу залучити до навчання великий історичний і соціологічний матеріал, що дозволяє зрозуміти, усвідомити й оцінити ту чи іншу юридичну догму. Сама собою догма, ізольована від неюридичного знання, є констатацією факту, вона може дати чіткий опис, але, на жаль, нічого не пояснює і тим більше не прогнозує. Тому включення історичних відомостей у вивчення законів дає змогу здобувачам вищої освіти зрозуміти їхні витоки, усвідомити не тільки зафіксовану норму

права, а й отримати уявлення про те, навіщо вона виникла в принципі.

Ці когнітивні процедури багато в чому наділяють сенсом і «життям» юридичну науку.

Міждисциплінарність, у свою чергою, має важливе значення для створення цілісного знаннєвого масиву майбутнього фахівця: замість розрізнених дисциплінарних знань виш повинен давати молодим фахівцям широкий кругозір і цілісне світосприйняття.

Вивчення історичних дисциплін має важливе значення для розширення кругозору майбутнього юриста. Знання історичних процесів та їхній вплив на формування сучасного права дає змогу здобувачам більш глибоко й усвідомлено аналізувати й інтерпретувати нормативні акти та судові рішення. Вивчення історичних дисциплін допомагає майбутнім юристам розвивати культуру мислення, аналітичні та комунікативні навички, розуміти взаємозв'язок різних правових систем та їхній вплив на сучасне світове право, що, своєю чергою, є запорукою успішної юридичної діяльності.

Вивчення історичних дисциплін також дає змогу ознайомитися з культурними та історичними традиціями інших народів, із правовими системами різних країн і дізнатися про їхній вплив на сучасне світове право (*компаративна функція*).

Слід зазначити, що правові системи і доктрини, що існували раніше і функціонують досі, не є ізольованими.

Терміни, концепції, ідеї правознавців і законодавців із різних країн запозичуються, перетинаються, трансформуються під взаємним впливом.

Актуальність компаративістського галузевого напряму можна підтвердити великою кількістю відповідних підгалузей юридичної науки, як-от: порівняльне державне право, порівняльне приватне право, порівняльне кримінальне право тощо.

Наступна функція, виділена нами – *ідеологічна*. Заняття з дисциплін історичного та/або історико-правового циклу, що проводяться в юридичному виші, сприяють формуванню соціально зрілої, суспільно активної, професійно-компетентної особистості юриста. Заглиблення в історію людської цивілізації дає змогу розвинути навички критичного аналізу та об'єктивної оцінки державно-правових явищ із загальнологічних та історико-правових позицій. Вивчення історії спрямоване не тільки на поповнення багажу знань у здобувачів вищої освіти, а й на вироблення у них власного ставлення до наукових та ідеологічних поглядів різних мислителів, концепцій, теорій, вчень.

Вища юридична освіта, як відомо, має на меті не лише передачу

знань для подальшого зайняття юридичною діяльністю, а й формування особливого юридичного мислення.

Юридична освіта у будь-якій країні світу має під собою ідейно-духовний, патріотичний, моральний базис.

Класична правова доктрина, що не втратила своєї актуальності дотепер, передбачає апріорно високий рівень духовно-моральної культури юристів. Особистісні якості юриста зрештою стають гарантом справедливості та ефективності функціонування національної правової системи в її правотворчому, правозастосовному та правоохоронному сегментах.

Безумовно, вивчення дисциплін історичного та історико-правового циклу в юридичних вишах має важливе значення для майбутніх фахівців, оскільки дає змогу їм глибше розуміти сучасну правову систему та краще орієнтуватися в реальних юридичних ситуаціях.

Завдяки вивченню історії держави і права зарубіжних країн майбутні юристи опановують знання про еволюцію правових інститутів і законодавства, усвідомлюють основні засади правової думки та отримують більш глибоке уявлення про нормативні акти, судову практику та юридичну доктрину.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Що є предметом вивчення історії держави і права зарубіжних країн?
2. Що є метою вивчення навчальної дисципліни «Історія держави та права зарубіжних країн»?
3. Які завдання вирішуються у ході вивчення цієї дисципліни?
4. Яких компетентностей набуває здобувач вищої освіти, опанувавши навчальну дисципліну «Історія держави та права зарубіжних країн»?
5. Як відбувалася еволюція історії держави і права зарубіжних країн як науки?
6. З якого часу бере свій початок історія держави і права як самостійна галузь наукового знання?
7. Охарактеризуйте джерельну базу історії держави і права зарубіжних країн.
8. Якими є місце і роль цієї дисципліни в системі наукового знання?
9. У чому відмінність предметів таких дисциплін, як теорія держави і права та історія держави та права зарубіжних країн?
10. Назвіть функції історичної освіти у підготовці юристів.
11. Охарактеризуйте онтологічну функцію історичних дисциплін.
12. Охарактеризуйте мотиваційну функцію історичних дисциплін.
13. Охарактеризуйте ідеологічну функцію історії держави і права зарубіжних країн.
14. Як вивчення історії держави і права зарубіжних країн впливає на формування професійних якостей юриста?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Основна:

1. Бандурка О. М., Головка О. М., Логвиненко І. А. та ін. Історія держави і права зарубіжних країн / за заг. ред. О. М. Бандурки ; вступ. слово О. М. Бандурки. 2-е вид., доп. та змін. Харків : ХНУВС, 2021. 596 с.
2. Історія держави і права зарубіжних країн : довідник / за ред. Ю. В. Цветкової. Київ : Інтерсервіс, 2018. 98 с.
3. Історія держави і права зарубіжних країн : підруч. / за заг. ред. О. М. Бандурки ; вступ. слово О. М. Бандурки. Харків : Майдан, 2020. 618 с.
4. Історія держави і права зарубіжних країн : хрестоматія / за ред. В. Д. Гончаренка. Київ : Ін Юре, 2019. 716 с.
5. Марченко О. В. Філософія права : навч. посібник. Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2015. 304 с.
6. Петришин О. В., Погребняк С. П., Смородинський В. С. та ін. Теорія держави і права : підруч. / за ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2015. 368 с.
7. Талдикін О. В. Історія держави і права зарубіжних країн : метод. рекомендації для підготовки до самост. та індивід. роботи / уклад. О. В. Талдикін. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2023. 82 с.
8. Теорія держави і права: навч. посібник для підгот. до держ. іспиту / кол. авт. ; кер. авт. кол. І. А. Сердюк. 2-е вид., доп. і перероб. Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2010. 203 с.
9. Тищик Б. Й. та ін. Історія держави і права зарубіжних країн. Новітній час (1918 р. – початок XXI ст.) : навч. посібник. Львів : Світ, 2016. 718 с.

Додаткова:

1. Блек Дж. Історія світу від найдавніших часів до сьогодення / пер з англ. О. Буйвола. Харків : Віват, 2022. 256 с.
2. Мак-Ніл В. Піднесення Заходу. Історія людської спільноти / пер. з англ. Київ : Ніка-Центр, 2020. 960 с.
3. Тойнбі А. Дж. Дослідження історії : скорочена версія томів I–VI Д. Ч. Сомервелла / пер. з англ. Київ : Основи, 1995. Т. 1. 610 с.
4. Тойнбі А. Дж. Дослідження історії : скорочена версія томів VII–X Д. Ч. Сомервелла / пер. з англ. Київ : Основи, 1995. Т. 2. 401 с.
5. Шостенко І. І., Шостенко О. І. Історія держави і права зарубіжних країн : навч.-метод. посібник. Київ : Основи, 2017. 104 с.
6. Nann J. B., Cohen M. L. The Yale Law School Guide to Research in American Legal History. Yale University Press, 2021. 245 p.

Розділ 2

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

2.1. Методологічні підходи і загальнонаукові методи у вивченні історії держави і права зарубіжних країн

Пізнання у галузі історії держави і права не зводиться до опису фактів і подій історичного минулого. Воно передбачає їх осмислення, що вимагає, у свою чергу, використання загальнонаукових методів дослідження.

Слід відзначити, що історико-правовою наукою напрацьовано значний арсенал методологічних прийомів і засобів, а також широкий діапазон соціально-політичних настанов і концепцій, що пояснюють походження та розвиток держави і права. Розглядаючи їх, не можна забувати про історичну специфіку предмета. Історія держави і права повною мірою розкриває свої можливості пізнання, коли вона говорить мовою достовірних фактів.

Вважаємо за необхідне зосередити увагу на двох підходах: формаційному та цивілізаційному. Останній виник у зв'язку з труднощами з укладанням історії низки суспільств, наприклад, східних, у формаційну схему, що й привело до беззастережного визнання не тільки їхньої соціально-економічної та політичної специфіки, а й існування двох шляхів розвитку людського суспільства, двох цивілізацій – західної і східної.

Формаційний підхід розглядає послідовні етапи у розвитку людства – формації. Фактично це пояснення лінійного розвитку історії людства етап за етапом, або, у цьому випадку, формація за формацією.

Зміну формацій, на думку прихильників такого підходу, визначає зміна соціально-економічних відносин, що залежать від конкретного способу виробництва. Виділяють формації, що послідовно змінюють одна одну: первіснообщинну, рабовласницьку, феодальну, капіталістичну. В основу формаційного підходу було покладено вчення німецького філософа К. Маркса, який обґрунтовував становлення комуністичної формації після капіталізму. Недоліком формаційного підходу можна вважати те, що багато процесів культурного, духовного життя розглядаються спрощено, не виявляються причини нерівномірного

і своєрідного розвитку окремих народів, недостатньо уваги приділяється ролі особистості в історії.

Цивілізаційний підхід дає можливість поглянути на історію через її базове поняття – цивілізація (від лат. *civilis* – цивільний, державний).

«Цивілізація» – багатозначний термін, його можна розуміти по-різному:

– як рівень розвитку усього людства, що протиставляється варварству (у цьому значенні цивілізація – синонім культурного розвитку);

– як самостійне суспільство (або велику державу), що характеризується сукупністю політичних, державних, релігійних, економічних, культурних і соціальних традицій, моралі, цінностей і світогляду (такі цивілізації називають локальними).

Цивілізаційний підхід передбачає вивчення локальних цивілізацій у всій сукупності їхніх важливих рис. У науковому дискурсі з означеної проблематики представлено обґрунтування щонайменше кількох локальних цивілізацій.

Локальні цивілізації займали й займають великі культурні регіони з кількома державами. Важливу роль у формуванні цивілізацій відіграли релігії (такі як християнство, іслам тощо).

Цивілізаційний підхід наголошує на вивченні специфіки локальних цивілізацій, підкреслюючи різноманітність форм історичного процесу. Це своєрідна багатобарвна картина, де усі елементи доповнюють один одного. Водночас вивчення цивілізацій також не дає нам вичерпної відповіді на питання про закономірності розвитку всього людського суспільства. Тому багато істориків вважають цивілізаційний і формаційний підходи не взаємовиключними, а такими, що радше доповнюють один одного.

Хоч би з яких позицій здійснювалося вивчення історії, треба завжди пам'ятати, що воно має бути спрямоване на пізнання істини в розвитку суспільства, бути об'єктивним незалежно від поглядів дослідника, якому слід із повагою ставитися до всіх народів та їхніх культур. Цих принципів потрібно дотримуватися у ході вивчення історії людства.

Широкий діапазон накопичених концептуальних засад дає змогу пояснити розвиток держави і права із різних позицій. До середини 80-х рр. ХХ ст. у вітчизняній історико-правовій науці панував матеріалістичний підхід. Потім набув поширення методологічний плюралізм. Формаційний підхід був доповнений цивілізаційним, що дало змогу відновити історичний процес розвитку державних і правових інститутів у повнішому вигляді.

Методологія історії держави і права складається із сукупності методів і підходів, що використовуються задля набуття наукового знання та застосовуються у межах тієї чи іншої парадигми.

Оскільки історія держави і права зарубіжних країн не лише оперує значним масивом фактів, подій і нормативних актів, що впливали на державу і право в різний історичний час, а й покликана дати наукове пояснення їх із метою встановлення закономірностей та особливостей розвитку конкретної держави і права, то вона широко використовує філософські знання. Останні передбачають розгляд питань держави і права у нерозривному зв'язку з розвитком природи, людського мислення і свідомості, поглядів та ідей суспільства загалом на світ, людину в ньому, щодо пізнаваності світу тощо.

Зокрема, найбільш поширеним філософським підходом до досліджень із історії держави і права є *діалектичний підхід*. Він розкриває історію як розвиток, пояснює його причини, рушійні сили, що являють собою своєрідний «двигун». Таким «двигуном» є протилежності у їх протидії і єдності та шляхи їх розв'язання – вони становлять джерело розвитку і його напрям.

Накопичення кількісних змін приводить до якісної трансформації, а рух природних і суспільних явищ, зокрема державно-правових, здійснюється спірально. Діалектичний підхід, застосований до історико-правового розвитку, дає можливість побачити явища в їхньому зв'язку, взаємодії, русі, розвитку, саморозвитку. Діалектика з'явилася як метод ще на зорі людської думки, у Стародавній Греції. Наукова діалектика як єдина методологічна система сформована видатним німецьким мислителем Г. Гегелем. Основними трьома законами діалектики є боротьба та єдність протилежностей; перехід кількості у якість; заперечення заперечення.

Неможливо встановити закономірності розвитку держави і права, якщо не використовувати діалектичний метод пізнання, котрий передбачає вивчення держави і права конкретного суспільства у динаміці, тобто протягом тривалого історичного часу. Застосовуючи цей метод, історія держави і права зарубіжних країн розглядає державу і право конкретного суспільства на різних етапах: від виникнення їх до функціонування сучасної держави і права або загибелі, якщо така мала місце.

Іншим філософським підходом, що застосовується передусім до юридичних явищ, є *феноменологічний підхід*. Його назва походить від слова «феномен» – явище. Він вимагає розглядати правові та державні факти і дійсність як єдине ціле, у всебічності, єдності й нерозривності рис

і ознак, внутрішньої суті і зовнішніх проявів. Між філософськими підходами та загальнонауковими методами важко провести однозначну межу, оскільки останні також напрацьовуються філософією і філософією права.

Історичний підхід до явищ і процесів у суспільстві та державі передбачає, що будь-яке соціальне буття є історичним, воно завжди перебуває у стані становлення, постійно змінюється. Такий підхід до пізнання запобігає перетворенню його висновків на формальну теорію, повністю абстраговану від історії, сприяє відтворенню державно-правових явищ у їхньому хронологічному розвитку, з усіма притаманними їм неповторними рисами, деталями й особливостями. Специфіка цього підходу полягає у необхідності встановлення історичної послідовності досліджуваного процесу розвитку державності, правових систем і водночас з'ясування причин виникнення процесу та явищ, що його супроводжують.

Відповідно до цих позицій історичне дослідження виникнення і розвитку державно-правових інститутів сприяє оптимальному спрямуванню вивчення їхньої сутності, тенденцій розвитку. Причому останнє може бути проведене щонайменше у двох відносно самостійних, але взаємопов'язаних ракурсах. Перший передбачає виявлення конкретно-історичних закономірностей розвитку. Другий пов'язаний із розкриттям загальних закономірностей на базі конкретних історичних досліджень, що охоплюють значний просторово-часовий пласт історії державності.

Під час вивчення конкретної державно-правової надбудови історія держави і права зарубіжних країн не просто констатує зміни, що відбувалися в ній, а пояснює сутність цих змін, встановлює взаємозв'язок конкретних змін, що відбувалися у державі і праві, з конкретними причинами, подіями внутрішнього і зовнішнього характеру з метою виявлення закономірностей та особливостей розвитку. Наукове осмислення і висвітлення всіх процесів, що відбувалися в державно-правовій надбудові протягом тривалого історичного періоду, немислиме без широкого використання різноманітних як загальних наукових методів пізнання (філософського, діалектичного, матеріалістичного, аналізу, синтезу та ін.), так і частково-наукових методів дослідження (порівняльно-правового, конкретно-історичного, формально-логічного та ін.).

Застосування наукових методів у всій їхній сукупності і багатогранності дає змогу з більшим ступенем науковості та достовірності пізнати суть, закономірності, особливості та тенденції

розвитку держави і права у конкретних зарубіжних країнах.

Завдяки *логічному методу* досліджувані явища розглядаються на найвищій стадії їхнього розвитку, коли вони набувають найбільш зрілої форми, що сприяє кращому розумінню попередніх стадій розвитку державного апарату, судових органів, правових систем. Окреме, конкретне під час остаточного формулювання результатів відповідного аналізу найчастіше випускається, хоча під час дослідження воно не залишається осторонь, а стає основою для наступних висновків.

Завданням логічного методу є розкриття ролі, котру окремі елементи системи (наприклад, правової) відіграють у складі розвиненого цілого. Логічний метод дає змогу встановити те, що приховане за зовнішньою формою або картиною події, за безліччю несуттєвих і випадкових деталей. На відміну від історичного, цей метод вимагає не стільки спостереження, скільки аналізу. Обидва методи доповнюють один одного, бо історичний метод має свої пізнавальні межі.

Методи індукції та дедукції тісно «переплетені» з логічним методом і передбачають використання усього багатства знань, накопичених історією, філософією і теорією. Індуктивний метод – спосіб дослідження та викладу, за якого від спостережуваних часткових фактів переходять до виділення принципів, загальних положень теорії, встановлення закономірностей. На противагу індуктивному, дедуктивний метод являє собою такий спосіб дослідження і викладення, за якого із загальних теоретичних положень, встановлених принципів, закономірностей робляться окремі висновки та узагальнення.

Метод класифікації полегшує збирання матеріалу й організацію дослідницької діяльності, допомагає виробленню наукової термінології, сприяє відкриттю нових закономірностей, забезпечує систематизацію. В основі методу класифікації лежать єдність і різноманітність об'єктивної реальності, пізнання якої вимагає, з одного боку, об'єднання подібних явищ, а з іншого – відокремлення їх за відмінними ознаками.

2.2. Спеціальні методи історії держави і права зарубіжних країн

Найбільш використовуваними спеціальними методами історії держави і права як навчальної дисципліни є такі:

1. *Конкретно-історичний аналіз* – може бути поставлений першим у низці спеціальних (частково-наукових) прийомів і методів вивчення історії держави і передбачає розгляд державно-правових явищ у тих особливих і неповторних умовах, у яких вони склалися й отримали розвиток, тобто у тому соціальному середовищі, що зумовлює

своєрідність, а у низці випадків і унікальність, тієї чи іншої держави або правової системи.

Не тільки економіка, географічне положення, клімат і ґрунти, характер співпраці та протиборства окремих груп населення, а й особливості народу, його етнічна своєрідність, рівень розвитку, вікові традиції, ідеологія повинні враховуватися при аналізі виникнення і розвитку держави і права.

Конкретно-історичний аналіз дає змогу розрізнити і зворотний вплив держави і права на економіку, соціальні відносини, культуру.

В основу історичного аналізу покладено документи: пам'ятки права, свідчення політичної історії та інші офіційні джерела. Для вивчення історії будь-якої держави залучаються не тільки політико-юридичні дані, а й відомості з історії її господарського побуту, культури народів, суспільної свідомості. Усі вони потребують об'єктивної оцінки з огляду на походження документа, його авторство і конкретну історичну обстановку, в якій він був створений;

2. *Хронологічний метод* – полягає у тому, що явища, події державно-правової історії викладаються суворо у хронологічному порядку. У чистому вигляді цей метод використовують доволі нечасто, переважно під час складання хронік подій та історичної хронології, коли реконструюють ланцюг подій, здебільшого пов'язаних між собою.

Різновидом хронологічного методу є *проблемно-хронологічний*. Він передбачає розчленування більш-менш широкої теми на низку відносно вузьких проблем, кожен з яких розглядають у хронологічній послідовності історико-правових фактів, дотичних до неї;

3. *Метод періодизації* – ґрунтується на тому, що і держава, і право проходять різні шаблі розвитку, що відокремлюються один від одного певними якісними межами;

4. *Синхроністичний метод* – застосовується порівняно нечасто. Він дає змогу встановити взаємозв'язки між явищами і процесами, що відбуваються в один і той самий час на різних територіях однієї держави або в кількох державах. За допомогою синхроністичного методу можна аналізувати цілу низку подій, що відбувалися одночасно, а не тільки тих, котрі безпосередньо пов'язані з однією проблемою, що цікавить дослідника. У низці випадків це необхідно, щоб зіставити різні планові явища і процеси, показати державний і правовий механізм у конкретний історичний момент і водночас наголосити на закономірностях, що зумовили його стан;

5. *Ретроспективний метод* (від лат. retro – назад і spicio – дивитися). Він заснований на тому, що минуле у формах і механізмі

держави, сформованій системі права, їхнє сьогодення і майбутнє тісно пов'язані між собою. Цей метод дає можливість відтворити картину минулого навіть за відсутності необхідного складу джерел, що належать до досліджуваного часу;

6. *Порівняльно-історичний метод* – один із найпоширеніших методів історико-юридичних досліджень. Він ґрунтується на визнанні відомої повторюваності деяких рис у державно-правовій історії, орієнтує на їх вивчення шляхом зіставлення. Використання порівняльного методу дає змогу виявити деякі загальні закономірності та схожі ознаки у розвитку держави і права в один і той самий час, але в різних країнах (синхронне порівняння) або ж у різних часових зрізах історичних епох (діахронне порівняння).

Останнім часом порівняльному методу приділяють підвищену увагу. Такий метод у вивченні історії держави і права дає можливість бачити загальне, встановлювати повторюваність, регулярність певних явищ, а також виділяти особливе, що веде до усвідомлення індивідуального. Його суть полягає в порівнянні аналогічних історичних форм державності та правових систем для встановлення в них як загальних закономірностей, так і відмінностей. За допомогою порівняльного методу можна провести аналогії між процесами державного будівництва та розвитку права в кількох країнах. Так, у розділах цього підручника порівняльний метод використано під час виокремлення відмінностей державності Сходу і Заходу, добору матеріалу, що стосується особливостей буржуазного права, характеристики англосаксонської та романо-германської (континентальної) форм права.

Порівняльний метод – сполучна ланка для багатоманітних історичних подій, він з'єднує їх, наче мозаїку, дає змогу бачити весь процес розвитку держави і права, замислитися над їхніми долями і водночас розвиває розумові здібності особистості, інтегрує знання, допомагає бачити взаємовплив правових систем, зокрема вплив минулого на формування сучасних правових систем;

7. *Метод типології* вимагає з усього спостережуваного відбирати і виділяти характерне, типове. Будь-яке конкретне має бути відображене лише в тому разі, якщо воно яскраво індивідуальне або типове, відображає загальне. Державно-правові, політичні факти викладаються не самі собою, а лише за умови, що відображають якісь визначальні риси.

У цьому підручнику метод типології використано, наприклад, при виокремленні форм західноєвропейської монархії як типового прикладу розвитку середньовічної держави. Застосування методу типології в історії держави і права сприяє усуненню розриву між їхнім описовим і

узагальнювальним вивченням, між історією і теорією держави і права;

8. *Системно-структурний метод*. Оскільки держава і право вже на початкових щаблях свого розвитку являють собою досить складні соціальні утворення, в історико-правових дослідженнях важливу роль відіграє системний аналіз, за допомогою якого можливе виокремлення з усієї взаємопов'язаної структури державно-правових явищ окремих її елементів, у яких найяскравіше відображаються суттєві прикмети чи, навпаки, неповторні особливості конкретних держав або правових систем.

Спираючись на поняття цілого і частини, цей метод дає змогу краще усвідомити цілісність історичного процесу. Системно-структурний аналіз дає можливість розглянути досліджуваний об'єкт під особливим кутом зору, виявити існуючі між цілим і його частинами відносини, зв'язки, чим збагачує знання і того, й іншого, поглянути на державу і право як на відокремлену сферу життя суспільства; орієнтує на виявлення різного роду їхніх взаємовпливів. І це ще не все. Системно-структурний аналіз робить обов'язковим встановлення місця держави і права у світовому історичному процесі, відкриває широкі можливості для аналізу і характеристики притаманних їм закономірностей, показує загальний перебіг спіралеподібного руху з «немовби повторюваністю» в результаті дії «закону заперечення заперечення».

Такий метод ефективний при дослідженні самокерованих систем, він допомагає виявити їхні структуру, зовнішні та внутрішні зв'язки. Його різновидом є *структурно-функціональний метод*, що дає можливість дослідникові з'ясувати, як функціонує та чи інша система, якими є механізми її розвитку, а також вивчати ієрархію державно-правових інститутів;

9. *Формально-юридичний метод* – передбачає вивчення подій і фактів, що потребують пояснення за допомогою юридичних термінів, логіки і конструкцій. Його застосування означає володіння технікою опрацювання законодавчих приписів та інших джерел права;

10. *Статистичний метод* – використовується для дослідження кількісних показників історико-правового процесу, допомагає виявити його закономірності, пов'язані з неодноразовими явищами.

Перелічені вище методи і прийоми дослідження історії держави і права не вичерпують усього багатства арсеналу її методології. Під час розв'язання окремих завдань, вивчення тем і питань можуть бути використані й інші методи, прийоми та засоби. Важливо, однак, не тільки знати науковий інструментарій, а й уміти ним користуватися, володіти методологією. Під час ознайомлення з матеріалом підручника необхідно звернути увагу на те, як застосовуються засоби пізнання при розкритті окремих тем.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Що таке метод?
2. Як Ви розумієте поняття «методологія»?
3. Які загальнонаукові методи використовують під час вивчення історії держави і права?
4. У чому сутність формаційного підходу?
5. Розкрийте сутність цивілізаційного підходу.
6. Яка роль філософського методу у вивченні цієї навчальної дисципліни?
7. Розкрийте сутність логічного методу.
8. Поясніть зв'язок методів індукції і дедукції із логічним методом.
9. Які спеціальні методи використовують під час вивчення історії держави і права?
10. У чому сутність синхроністичного методу?
11. Охарактеризуйте формально-юридичний метод.
12. Аргументуйте необхідність використання статистичного методу.
13. Поясніть відмінність системно-структурного методу від структурно-функціонального.
14. Розкрийте пізнавальне значення методології історії держави і права для підготовки фахівців юридичної галузі.
15. Окресліть взаємозв'язок державно-правової історії зарубіжних країн із іншими юридичними дисциплінами.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Основна:

1. Бандурка О. М., Головка О. М., Логвиненко І. А. та ін. Історія держави і права зарубіжних країн / за заг. ред. О. М. Бандурки ; вступ. слово О. М. Бандурки. 2-е вид., доп. та змін. Харків : ХНУВС, 2021. 596 с.
2. Грубінко А. В. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посібник. Тернопіль : Тернопіл. нац. економ. ун-т, 2010. 392 с.
3. Дахно І. І. Історія держави і права : навч. посібник. Київ : Центр учбов. л-ри, 2013. 658 с.
4. Захарченко П. П. Історія держави та права України : навч. посібник. Київ : Ун-т «Україна», 2005. 208 с.
5. Історія держави і права зарубіжних країн : хрестоматія / за ред. В. Д. Гончаренка. 2-е вид. Київ : Ін Юре, 2022. 716 с.
6. Ліпич Л. Г., Бортнік С. М., Волинець І. Г. та ін. Методологія та організація наукових досліджень : навч. посібник / за заг. ред. Л. Г. Ліпич. Луцьк : Вежа-Друк, 2018. 220 с.
7. Макарчук В. С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн : навч. посібник. 5-е вид., доп. Київ : Атіка, 2006. 680 с.
8. Марченко О. В. Філософія права : навч. посібник. Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2015. 304 с.
9. Мудрак І. Д. Історія держави і права зарубіжних країн : курс лекцій. Ірпінь : ДПА України, 2001. 232 с.

Частина II

ДЕРЖАВНІСТЬ І ПРАВО СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

Розділ 3

ДАВНЬОСХІДНІ ЦИВІЛІЗАЦІЇ: У ВИТОКІВ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

3.1. Особливості розвитку держави і права у країнах Стародавнього Сходу

3.1.1. Загальний огляд

Світ Стародавнього Сходу можна порівняти з багатобарвним строкатим килимом, візерунок якого «ткався» кожним із народів, які населяли цей великий регіон.

Первісні державні форми (протодержави) почали формуватися саме в давньосхідних цивілізаціях (у Стародавньому Єгипті, Стародавній Індії, Стародавній Месопотамії, Стародавньому Китаї) ще в IV-III тис. до н. е. під час розкладання общинно-родової організації суспільства.

Принципові відмінності східного та західного цивілізаційних шляхів розвитку полягали в тому, що на Сході, на відміну від Заходу, приватновласницькі відносини, тобто відносини приватного товарного виробництва, орієнтованого на ринок, не відіграли провідної ролі. Крім того, там превалювали антидемократичні режими.

На Сході були відсутні умови для розвитку тих соціальних інститутів, що згодом були зведені в абсолют на Заході, як-от громадянське суспільство, правова держава, поділ гілок влади тощо, і що досі визначаються як «магістральні» у розвитку державності.

Схід у давнину був представлений низкою найбільших регіональних цивілізацій (індійської, вавилонської, китайської). Вищезазначені особливості (другорядна роль приватної власності, порівняно із західними аналогами державного устрою) були і залишаються головними визначальними розбіжностями західної і східної цивілізацій.

Що ж до причин появи ранньої державності у Стародавньому Сході, цей факт можна пояснити природними умовами. Світові цивілізації зародилися там, де мала місце середньорічна ізотерма +20⁰С, а це якраз Єгипет, Месопотамія, долина Інду, Східний Китай і далі через океан місця мезоамериканських цивілізацій. Недаремно температуру +20⁰С називають кімнатною – це температура є максимально комфортною для тіла людини.

Важливе значення має й те, що перші держави Стародавнього Сходу

виникли на територіях, що являли собою долини великих річок: Нілу, Тигру та Євфрату, Інду та Гангу, Янцзи та Хуанхе. Це забезпечувало людям можливість використовувати річкову воду для індивідуального зрошення земель і тим самим збільшувати виробництво продуктів харчування, що було стимулом для створення системи поділу праці. Також річки слугували транспортними артеріями.

Отже, оптимальне природне середовище створило сприятливі умови для виробництва постійного надлишкового продукту за наявності досить примітивних знарядь праці, що привело до розкладання родової організації суспільства та дозволило людству здійснити прорив у цивілізацію.

3.1.2. Суспільні відносини

У межах давньосхідних суспільств склалися особливі соціальні, політичні та правові відносини.

Східному суспільству були притаманні такі риси:

1. *Патріархальність.* Її збереженню сприяли панування натурального господарства, стійкість державних форм власності на землю, вкрай повільний розвиток індивідуальної приватної власності;

2. *Колективізм.* Давньосхідні цивілізації можна віднести до цивілізацій землеробського типу. Господарська діяльність у цих регіонах була можлива лише за наявності складних іригаційних систем, що регулювали режим стоку великих рік. Для їх створення та використання необхідні були значні колективні зусилля людей. Не можна оминати увагою й особливу роль колективної підтримки та взаємодопомоги у повсякденному житті;

3. *Общинність.* Своєрідність суспільного устрою давньосхідних держав визначалася насамперед його соціальною основою – общиною. Вона значною мірою визначала характер політичної влади у цих суспільствах, а також виконувала регульовально-контролюючі функції давньосхідної держави. Самодостатня сільська община, зміцненню позицій якої сприяли колективні зусилля її членів зі створення іригаційних споруд, справляла значний вплив на форми земельної власності та способи експлуатації у давньосхідних суспільствах. Тут безпосереднім власником – власником землі була сама община. Водночас і держава виступала як верховний власник землі, владні права якої реалізовувалися шляхом стягнення з общинників ренти-податку.

Міцність общинних, родоплемінних, сімейних та інших зв'язків гальмувала процеси класоутворення, зокрема розвиток у регіоні рабовласництва, але не змогла стримати соціальне та майнове

розшарування у суспільстві.

Своїм консерватизмом, відчуженістю від зовнішнього світу та небажанням втручатися у політику община сприяла перетворенню центральної влади на деспотію.

Придушення людини, її особистості, волі починалося вже у межах общини, до якої вона належала. Водночас сільська община не могла обходитися без організуючої сили центральної влади;

4. *Традиційність*. Саме завдяки традиційності освячені непорушними ідейно-релігійними установками основи державності та права таких великих давньосхідних суспільств, як Стародавня Індія та Стародавній Китай, пережили століття;

5. *Релігійність*. Релігія визначала спосіб життя. Людина була орієнтована на духовне самовдосконалення. У міру виділення надобщинних управлінських структур стали складатися і власне храмові господарства, що створювалися переважно за рахунок присвоєння общинних земель;

6. *Строканий соціальний склад*. Багатоукладний устрій господарського життя сприяв розмаїтості соціального складу давньосхідних суспільств, котрий можна диференціювати у межах трьох основних соціально-класових утворень:

1) різні категорії осіб, позбавлені засобів виробництва, залежні підневільні працівники, до яких належали і раби;

2) вільні дрібні виробники – общинники-селяни та ремісники, які жили за рахунок своєї праці;

3) панівний соціальний прошарок, куди входили придворна і служила аристократія, командний склад армії, заможна верхівка землеробських общин тощо.

На Сході соціально-класові кордони були доволі розмиті. Наприклад, існували різні категорії залежного населення, що займали проміжні позиції між вільними та рабами, або деякі перехідні категорії вільних осіб (від дрібних землевласників до пануючого прошарку, зокрема до дрібного купецтва та чиновництва). Станово-правовий статус індивіда у суспільстві, як правило, не збігався з його соціально-економічним становищем.

Рабовласницький уклад при всій його значущості не став структуроутворюючим чинником, всеосяжним соціальним інститутом. Рабська праця майже не застосовувалася в сільському господарстві та ремеслі. Рабів використовували переважно на державних роботах під час будівництва каналів, доріг, фортець.

Загальні закономірності еволюції давньосхідних багатоукладних

суспільств неспроможні нівелювати конкретні особливості розвитку кожного з них, що виявилось з часом їх існування та оформленням специфіки соціальних та політичних інститутів.

На початку I тис. до н. е. у Стародавньому Сході переважали міста-держави (наприклад, у Шумері) чи номові держави, великі царства (Єгипет). Згодом однією з форм державного устрою стає імперія.

Держава здійснювала численні та різноманітні функції. Державна влада була покликана регулювати розрізнене обцинне виробництво та організовувати суспільно значущі роботи (будівництво іригаційної системи, палацово-храмових комплексів та військових укріплень). Координація такої роботи в межах усієї країни передбачала концентрацію влади, сприяючи перетворенню верховного правителя на необмеженого деспота.

Коли говорять про *східну деспотію*, зазвичай мають на увазі таку форму політичного режиму, що характеризується:

1) монархічною формою правління з необмеженою владою спадкового монарха, який виступає одноосібним законодавцем та вищим суддею. Він вважався власником всієї землі у державі та мав право розпоряджатися життям чи смертю кожного зі своїх підданих;

2) об'єднанням світської та церковної влади в одній особі – главі держави, якого боготворить більшість країн Стародавнього Сходу. Релігійна ідеологія, що відігравала важливу роль у підтримці єдності того чи іншого східного суспільства, будувалася на основі різних морально-етичних, релігійних цінностей, але незмінно відводила особливе місце «зв'язуючому началу» – правителю.

У релігійній масовій свідомості сформувалося особливе містичне ставлення до влади, царства, правителя. Визнання вищого божественного авторитету, що органічно впливає із суцього світопорядку, а отже, і необмежених деспотичних повноважень правителя, було основним елементом східної релігійної ідеології, визначальним для усіх аспектів життєдіяльності давньосхідних суспільств;

3) існуванням централізованої держави з жорстким тоталітарним режимом, із комплексним наглядом за безправними підданими з боку розгалуженого, підпорядкованого деспоту адміністративного апарату;

4) ідеологією, за якої людина була рабом суспільного «порядку», віри, традиції. Але не менше значення мала діяльність владних структур держави щодо підтримки єдності давньосхідних суспільств, що забезпечувалася з урахуванням збереження їхніх самобутніх, фундаментальних цінностей.

Значення цілеспрямованої консервації у давньосхідних суспільствах також значною мірою визначалося слабкістю економічних зв'язків, майже повною відсутністю ринкових відносин при натуральному характері общинного виробництва.

У масовій свідомості правителі уявлялися всесильними, із деспотичними повноваженнями не лише з огляду на божественний характер їхньої влади – царственість, а й через одноосібну роль, що відводилася їм у підтримці безпеки, правосуддя, соціальної справедливості у суспільстві. Стійкість патріархально-общинних відносин, з урахуванням яких розвивалися ранні державні деспотичні режими, формувала у суспільній свідомості образ правителя-батька, захисника слабких та обездолених.

Давньосхідним спільнотам були відомі також і республіканські форми правління, за яких значну роль відігравали традиції примітивної племінної демократії, наприклад, республіки у містах-державах (Фінікія, Месопотамія). Деяким східним державам не були притаманні у повному обсязі перераховані вище формальні характеристики східної деспотії.

У своєму політичному розвитку країни Стародавнього Сходу пройшли загалом більш-менш спільний шлях – від невеликих племінних утворень, номових міст-держав до царств, а потім до відносно централізованих імперій, як правило, поліетнічних, що створювалися за рахунок завоювання та анексії територій сусідніх держав.

3.1.3. Державна політика й управлінський апарат

У східних деспотіях державний апарат був досить численним. Виділялися три рівні управління: центральний, регіональний, місцевий (общинний). Усередині апарату не було розмежування між виконанням державних обов'язків та забезпеченням особистих інтересів деспота.

Виступаючи, як і будь-яка інша держава, знаряддя соціально-класового панування, давньосхідна монархічна держава водночас була покликана виконувати функції, пов'язані з координацією розрізненого общинного виробництва, із забезпеченням необхідних для його розвитку умов. За відсутності або за умов вкрай слабого розвитку ринкових відносин держава з її адміністративно-командним апаратом виконувала спеціальні контрольні-регулюючі функції, що й забезпечувало виняткове місце та значення управлінської верхівки у східному суспільстві.

Апарат будувався на безумовному підпорядкуванні нижчих чиновників вищим. Характерними методами відбору чиновників було призначення близьких родичів, а також приближених до правителя за його

волею та вибором; надання посади за правом народження, призначення за рекомендацією впливових осіб. Хоча були й винятки. У багатьох давньосхідних державах влада верховних правителів певною мірою обмежувалася радою знаті чи народними зборами.

Загалом історичний прогрес у давньосхідних суспільствах характеризується уповільненими темпами розвитку. Великі соціальні зрушення відбувалися найчастіше лише під впливом зовнішніх завоювань чи природних катаклізмів. Життя рухалося ніби замкнутим колом, підкоряючись природному циклу сільськогосподарських робіт. Незначні покращення не могли якісно змінити сформований уклад. Якщо й з'являлися якісь державні ідеї, то вони ставали надбанням вузького кола жерців, придворних, знаті та зберігалися у таємниці.

Ще більш рідким явищем були соціальні протести. Панівні релігійні погляди спонукали людей сприймати негаразди як немилість долі та вищих сил. Основну загрозу стабільності давніх деспотій становили сепаратизм окремих провінцій, боротьба знаті за вищу владу.

3.1.4. Система права

Майже одночасно у різних регіонах Стародавнього Сходу виникли розвинені правові культури з більш досконалим, ніж при родинно-общинному устрої, рівнем розвитку правової системи.

Стародавній Схід став першим регіоном у світовій історії, де виникли письмові джерела права. Первісно формування монархами законодавства було зумовлене роз'єднаністю територіально-політичних об'єднань, ранньою появою та розвитком товарно-грошових відносин, особливостями внутрішньої та зовнішньої торгівлі. Перші закони стародавніх царів не можна назвати юридичними пам'ятниками в чистому вигляді. Вони містили, крім безпосередньо правових норм, ще й інформацію про правлячу династію, військові походи, знаменні історичні події, реформи, релігійно-ідеологічні обґрунтування принципів правління тощо. Проте значення таких джерел величезне. Вони свідчили про перехід людства від примітивних правових норм, заснованих на архаїчному звичаї, до більш цивілізованого способу регулювання суспільних правовідносин.

Право Стародавнього Сходу характеризувалося такими ознаками:

– по-перше, це було звичаєве право. Основним джерелом права залишалися звичаї, котрі, як продукт общинної творчості, протягом тривалого часу не записувалися, а зберігалися в усній традиції та пам'яті одноплемінників. Посилання на висловлювання стародавніх мудреців, які мали священний авторитет, хранителів звичаїв можна знайти майже

в усіх пам'ятках давньосхідного права, у чому й виявляється його традиційний характер. Норми права спиралися на встановлені зразки поведінки, що склалися у минулому, орієнтувалися на них. Звичай, що наповнювався новим соціальним змістом, санкціонований державою, залишався основним джерелом права і тоді, коли з'явилися письмові суддебники, брахманські компіляції та ін.;

– по-друге, право зазнало серйозного впливу релігії. Давньосхідне право – єгипетське, вавилонське, індуїстське, китайське – становить інтерес насамперед як сукупність стійких правових систем, що перебувають у тісному взаємозв'язку з релігійними віруваннями та культурою того часу. Правова норма, за рідкими винятками, мала релігійне обґрунтування. Правопорушення розглядалося як одночасне порушення норми релігії та моралі;

– по-третє, право Стародавнього Сходу було становим. Воно відкрито закріплювало соціальну нерівність, що виявлялося насамперед у пригнобленому становищі рабів. Незалежно від того, чи міг раб мати сім'ю або володіти на користь господаря тим чи іншим майном, на Сході він виступав як річ і таким розглядався чинним правом. Закріплювалася також станова нерівність вільних. Вона у тій чи іншій формі мала місце в усіх давньосхідних правових системах;

– по-четверте, давньосхідне право характеризувалося патріархальністю. Загальні риси давньосхідного права зумовлені значною мірою тривалим існуванням такої соціальної форми, як велика патріархальна сім'я. У всіх нормах давньосхідного шлюбно-сімейного та спадкового права простежуються, наприклад, такі традиційні риси, як підлегле, пригноблене становище жінок, дітей у патріархальній сім'ї, нерівність спадкових прав жінок та чоловіків;

– по-п'яте, юридична відповідальність мала переважно кримінальний характер. У давньосхідному праві не були сформовані уявлення про галузі права, про чіткі відмінності злочинів від правопорушень. На перший погляд, правові документи Стародавнього Сходу викладені не тільки безсистемно, але і без будь-якої внутрішньої логіки. Проте внутрішня логіка викладу норм у цих правових пам'ятках наявна. Вона визначається або релігійними концепціями про гріховність тієї чи іншої поведінки, або релігійною концепцією світобудови;

– по-шосте, в основу правової системи було поставлено общину, колектив. У правових системах, котрі формувалися в давньосхідних суспільствах, що повільно еволюціонували, знайшли відображення норми старого родового ладу, наприклад, такі, що передбачають колективну відповідальність членів сім'ї або навіть усіх членів

сусідської общини за провини, вчинені одним із них, кривну помсту, самосуд, таліон¹.

Перші пам'ятники права переважно закріплювали найпоширеніші звичаї, усталену судову практику. Із цим пов'язані їхні неповнота, недостатня розробленість низки інститутів та норм, казуїстичний характер: правова норма фіксувалася не в абстрактній формі, а у вигляді конкретного випадку. За пам'ятниками давньосхідного права можна простежити, як старовинні звичаї наповнювалися новим змістом. Поява майнових, станових, професійних та інших відмінностей призвела до прямого спотворення у нормах давньосхідного права ідеї первіснообщинного ладу відносно рівної відплати. Ці норми почали виходити з того, що ціна крові знатного, багатого вище за ціну крові бідного, незнатного. На той час було відомо два шляхи побудови судової системи: створення місцевих судів, простих за своєю структурою, доступних для жителів, зі спрощеною формою судочинства, котрі розглядали справи щодо незначних правопорушень; формування судів для розгляду більш складних справ щодо тяжких злочинів. Основу судочинства в обох випадках становив усталений порядок збору, закріплення та оцінки доказів, будь-які зміни у зазначеному порядку приводили, відповідно, до зміни форми процесу.

3.2. Єгипет

3.2.1. Загальна характеристика

Держава Стародавнього Єгипту – одна з найдавніших держав у світі. Вона утворилася у III тис. до н. е. у Північно-Східній Африці, у долині нижньої течії річки Ніл. Нільська долина була краєм, багатим рибою, дичиною і родючою землею. На цю територію стікалися потоки людей із Сахари та з недалеких азіатських околиць. Усе сільськогосподарське виробництво Єгипту було пов'язане зі щорічними розливами Нілу, раннім будівництвом тут іригаційних споруд, на яких почала вперше використовуватися праця рабів-військовополонених.

Природні кордони Єгипту (пустеля, море) слугували для захисту країни від набігів ззовні та сприяли створенню етнічно однорідного населення – стародавніх єгиптян.

У другій половині IV тис. до н. е. у Стародавньому Єгипті складаються *перші державні утворення* – номи (області). Вони так само

¹ Таліон — принцип рівної відплати за скоєне (око за око, зуб за зуб).

виникли внаслідок розвитку поливного землеробства: сільські общини об'єднувалися навколо храмів для спільного ведення іригаційних робіт.

На межі IV-III тис. до н. е. функціонувало 40 номів (областей). Територіальне розташування стародавніх номів, витягнутих уздовж єдиної водної магістралі, дуже рано привело до їх об'єднання під владою найсильнішого нома, до появи у Верхньому (Південному) Єгипті єдиних правителів (царів) із ознаками верховної влади над іншими номами.

До кінця IV тис. до н. е. царі Верхнього Єгипту завоювали та об'єднали під своєю владою весь Єгипет.

Історія Стародавнього Єгипту підлягає такій періодизації:

- період Раннього царства (3100-2800 рр. до н. е.), або період царювання перших династій єгипетських фараонів;
- період Стародавнього царства (близько 2800-2250 рр. до н. е.) – охоплює час царювання III–VI династій;
- період Середнього царства (близько 2160-1785 рр. до н. е.) – час царювання XI-XII династій;
- період Нового царства (близько 1575-1087 рр. до н.е.) – час царювання XVIII-XX династій єгипетських фараонів. Перехідному періоду між Середнім і Новим царствами передувала визвольна боротьба єгиптян проти іноземців – час руйнування країни. Закінчилася вона централізацією держави;
- період Пізнього царства (1085-331 рр. до н.е.) – час царювання XXI-XXX династій – став стадією занепаду та завершився завоюванням країни Олександром Македонським.

3.2.2. Суспільні відносини

Єгипетська держава в період Раннього царства являла собою стародавній племінний союз. Основну масу населення становили вільні селяни-общинники.

Громади володіли землею з урахуванням общинного землеволодіння. Державна влада вважала себе верховним власником усієї землі та стягувала на свою користь частину прибутків вільного населення громад.

У Єгипті раніше, ніж у інших країнах, склалося класове рабовласницьке суспільство. Вже під час раннього царства внаслідок ведення численних війн з'явилися бранці-раби, яких використовували у великих господарствах.

Розвиток господарства у період Стародавнього царства відбувався на доволі високому рівні. Соціальне та майнове розшарування населення набуло визначаючого характеру.

Влада у державі зумовлювалася концентрацією власності в окремих осіб, починаючи з фараона. Велика рабовласницька знать мала величезні земельні володіння та перебувала на вершині суспільної ієрархії, обіймаючи важливі посади при дворі та в державному управлінні.

Селяни-общинники залишалися основною робочою силою в Єгипті. Хоча рабський ринок в епоху Стародавнього царства вже існував, рабів було ще мало.

Особливе становище у єгипетському суспільстві займали жерці. Вони були оточені загальною повагою з огляду на те, що монополюючи володіли знаннями про потойбічний світ, мистецтвом лікування, зведення складних архітектурних споруд, вміли обчислювати площі земельних ділянок. Жерці слугували опорою царській владі, прославляючи фараонів. Храмові господарства звільнялися від податків та інших стягнень на користь держави. Фараон був не лише верховним правителем, а й верховним жерцем, хоча поступово ці функції починали розділятися.

Епоху розквіту Середнього царства (XVIII ст. до н. е.) характеризують такі важливі риси суспільних відносин:

- значно зростає рабовласництво у приватних господарствах та змінюється становище землевласників;
- відбувається розшарування сільських общин, що призводить до утворення дрібних власників – неджесів.

Прошарок неджесів, у свою чергу, поділявся на бідних, або маленьких, неджесів (дрібних селян) та сильних неджесів – розбагатілих представників, які ставали переписувачами, торговцями та землевласниками.

У період Нового царства продовжує розвиватися рабство, чому сприяли численні війни. Рабовласницькі відносини глибоко проникають у суспільство.

Праця рабів не тільки широко використовувалася в домашньому господарстві. Вони ставали ремісниками: каменотесами, перевізниками каменю, ковалями, ткачами, будівельниками тощо.

Переважна більшість общинників-землеробів поступово біднішала. Землеробів у примусовому порядку використовували на царських та храмових землях. Із метою накладання різних повинностей щорічно проводилися огляди людей, худоби, птиці.

З часом продовжувалося піднесення жерців: вони утворили замкнуту спадкову касту, багатство якої ненастанно зростало, а залежність від центральної влади слабшала.

3.2.3. Державна політика й управлінський апарат

Давньоєгипетська держава була централізованою майже на всіх етапах свого розвитку, за винятком нетривалих періодів розпаду.

Державний устрій Стародавнього Єгипту в усі періоди його історії відрізняється тим, що главою держави був цар, якого називали фараоном. За три тисячі років до нашої ери на єгипетському троні сиділи фараони 30 династій. Серед них були талановиті адміністратори, полководці, тирані, миротворці, агресори.

Законодавча, виконавча та судова влада зосереджувалася в руках фараона. Усі важливі справи держави – заходи щодо зрошення, суд, призначення та нагородження, накладення повинностей та звільнення від них, військові походи, державне будівництво – проводилися під його загальним керівництвом.

Авторитет фараона зміцнювався за допомогою релігійної ідеології, що була заснована на уподібненні царя та його діянь божественному началу. Він вважався посередником між небом та землею.

Влада фараона була абсолютною. Усі значні заходи в країні та за її межами проводилися від імені фараона: великі іригаційні та будівельні роботи, війни та торговельні експедиції, великі релігійні та династичні свята.

При вступі на трон йому присвоювали п'ять імен. Ще в Стародавньому царстві єгипетським фараонам став присвоюватися священний титул «сина бога Сонця», виробився особливо урочистий ритуал їх поховання. Як символ величі фараонів будувалися знамениті піраміди, що вражали уяву людей, вселяли їм священний страх і повагу перед тронем.

У Стародавньому Єгипті значний сектор господарської діяльності державних чиновників, жерців був так чи інакше пов'язаний із заупокійною службою, що опікувалася гробницями фараонів. «Ти Ра (бог Сонця), твій образ – його образ, ти небожитель» – говорилося про юного Тутанхамона в одному зі стародавніх єгипетських папірусів. Єгипетський цар – хранитель життя землі, без нього неможливе життя й у потойбічному світі. Віддаючи сили на зведення величних гробниць фараонів, єгиптяни дбали і про власне посмертне існування.

У Єгипті були сильні традиції матріархату. Спочатку право на престол передавалося по жіночій лінії, і багато фараонів змушені були укладати шлюби зі своїми рідними та двоюрідними сестрами, щоб їхня влада визнавалася законною. Якщо на престолі була жінка, її зображали

в шоломі з підв'язаною бородою.

Влада фараона вже у Стародавньому царстві передавалася у спадок (принаймні за часів царювання тієї чи іншої династії). Але династії, як відомо, часто змінювалися, що знаходило виправдання в єгипетській теології, уявленнях єгиптян про владу. Згідно з цими уявленнями божественності фараона було недостатньо, щоб народити нового фараона-бога. У єдину дитину, яка народилася першою від законної дружини, повинен увійти Бог, божественне царствене начало. В іншому випадку всі інші діти фараона були б також іпостассю бога-творця, а за безлічі дружин і наложниць у фараонів їх було б занадто багато.

Накази фараона неухильно виконувалися, він був головним законодавцем і суддею, призначав усіх вищих чиновників. Вважалося, що від фараона-бога залежали врожай, справедливість у державі та її безпека. Будь-який соціальний протест проти царя розглядався як злочин проти релігії. Фараону як носію вищої державної влади належало верховне право на земельний фонд. Він міг дарувати землю разом із державними рабами знаті, чиновникам, жерцям, майстрам. Жалував він також і титули.

Влада фараонів стримувалась релігійно-моральними нормами справедливості, дотримання яких вважалося особливою заслугою царя-бога. Аменхотеп III (1491-1424 рр. до н. е.), наприклад, у своїх записках вказував, що він завжди «дотримувався закону», тобто встановленого у Єгипті правопорядку.

За всієї широти повноважень фараона його владу не можна розглядати як особисту, самовільну. Політична стабільність єдиної держави Єгипту, недоторканність трону залежали від того, наскільки успішно фараон служив інтересам панівних соціальних верств, особливо військової та жрецької еліт.

У період Раннього царства починає формуватися державний апарат. У цей період на чолі держави стояв цар, якого оточував численний двір, що складався з придворних чинів та прислужників. Носії царської влади уподібнювалися богам. У цей період у віданні держави було верховне керівництво зрошувальними роботами у Нільській долині.

Члени царського дому, як правило, обіймали найважливіші посади у державі – верховних сановників, воєначальників, скарбничих, начальників робіт, верховних жерців.

Після царя головною особою у державному управлінні був верховний сановник – візир. До його компетенції належали управління діяльністю верховних судових органів, керівництво державними майстернями, усіма роботами царя. Він також видав різними державними

сховищами.

Початок епохи Середнього царства характеризується фактично необмеженою владою номархів. Об'єднанню держави та зміцненню центральної влади сприяє *обмеження фараонами влади номархів* – відбувається заміна незалежних правителів областей новими, підлеглими царській владі. У цих реформах опорою царя були придворні, військова знать, а також, власне, саме військо, що охороняло царя.

Найважливіші посади у державі обіймали родичі царя. Найвища з них – управляючого палацом (джаті) – за традицією призначалася для сина фараона або найближчого родича. До його обов'язків входило видавати закони, підвищувати в чинах, встановлювати прикордонні знаки, творити суд та здійснювати вищі поліцейські функції.

У Новому царстві джаті здійснював контроль за всім управлінням у країні, в центрі та на місцях, розпоряджався земельним фондом, усією системою водопостачання. У його руках концентрувалася найвища військова влада. Він контролював набір війська, будівництво прикордонних фортець, командував флотом тощо. Джаті належали й вищі судові повноваження. Він розглядав скарги, що надходили до фараона, щодня доповідав йому про найважливіші події в державі, безпосередньо стежив за виконанням отриманих від фараона вказівок.

Джаті – «управитель того, що дає небо, виробляє земля і приносить Ніл» – зберігач державних комор і складів, «начальник робіт», який відповідав за велике будівництво та ін. Під безпосереднім контролем джаті перебували голови спеціалізованих управлінь: «начальник будинку зброї», який керував військовим відомством, відповідав за озброєння, постачання армії, будівництво фортець; управителі «білими будинками» – відомствами зі збирання та розподілу продуктів, виробів ремесла тощо.

Джерела називають одним із найважливіших сановників держави головного скарбника, «начальника робіт», обов'язком якого було спостереження за зрошувальною системою.

Багато сановників зазвичай отримували посади у спадок, але формально їхнє призначення затверджувалося указом фараона. З життєпису одного з чиновників періоду Стародавнього царства дізнаємося, що його кар'єра почалася з посади носія царських сандалів, потім він став начальником складу, а наприкінці життя – ватажком війська та начальником управління Верхнього Єгипту.

Управлінський апарат давньоєгипетської держави, незважаючи на свою чисельність, був слабо диференційований. Майже всі чиновники Єгипту були одночасно пов'язані з господарською, військовою, судовою

та релігійною службою. Причому якщо з часом прямих зв'язок царських чиновників із діяльністю тих чи інших господарських підрозділів зростав, то їхня роль у релігійній сфері падала. У Новому царстві релігійні функції зосереджуються у руках замкнутої касты жерців, що з часом стала осередком опору царським чиновникам. Дедалі більше посилюється роль армії, військових начальників у сфері господарського управління.

Слабка диференціація окремих ланок управлінського апарату визначила існування тут особливих груп осіб, які отримали назву «покірних закликів». Кожна з цих груп не була однорідною. До однієї з них могли входити лише великі сановники, придворні фараона, до іншої – разом із вільними і раби, до третьої – лише раби. Ці групи осіб займали певне місце в управлінні.

«Покірні закликів» – це ті, хто міг безпосередньо вислухати і мав виконати наказ свого господаря. Одна й та сама особа могла мати «покірних закликів» і перебувати у групі «слухняних призову» свого господаря.

Особливу роль відігравала група «великих покірних закликів царя» – придворних, великих вельмож, державних діячів, охоронців царя. Частина своїх управлінських функцій вони могли передавати нижчим за ієрархією «покірним закликів». Часто поєднували низку посад, одержуючи за кожен з них особливу земельну власність. «Великі покірні закликів царя» очолювали всі вищі відомства у державі, в яких служили їхні «покірні закликів».

Стародавні написи говорять про «начальника покірних закликів дому його величності», який завідував, імовірно, палацовим господарством, про «начальника слухняних закликів, які супроводжують його величність», про «начальника слухняних закликів місцеперебування царя», тобто власне палацових слуг, та ін. Особливу групу «слухняних закликів богів» складали працівники храмових господарств, поминальних храмів померлих єгипетських фараонів.

Із загальної маси «слуг царя» виділялися так звані неджес (маленькі), а з-поміж них – сильні неджес. Їхня поява була пов'язана з розвитком приватного землеволодіння, торгівлі, ринку. Простолюдинів, аби відділити їх від благородних, називали «мерет».

До кінця епохи Стародавнього царства світська аристократія досягла майже повної незалежності. У період Середнього царства вона зберегла та зміцнила свої привілеї. Під час Нового царства її становище змінилося на гірше. Центр тяжіння і адміністрації, і всієї опори фараона суттєво перемістився у бік вихідців із нетитулованих верств суспільства

(чиновників, воїнів, землеробів і навіть наближених рабів). Так, діти сильних неджес могли пройти курс навчання у спеціальних школах, керованих царськими переписувачами, і після їх закінчення отримати ту чи іншу чиновницьку посаду.

Поруч із неджес у цей час з'явилася й особлива категорія єгипетського населення, близька до них за становищем, – «немху». До неї включалися землероби, які мали своє господарство, ремісники, воїни, дрібні чиновники, які з волі адміністрації могли бути підвищені або понижені у своєму соціально-правовому статусі, залежно від потреб держави. Величезний вплив на суспільство мало жрецтво. Воно безпосередньо втручалось у судові справи й управління. Храми та жерці стали власниками величезних багатств, а жрецькі звання почали передавати у спадок.

Управління на місцях здійснювалося через сільську общину. Вона була основним господарським і громадським осередком у Стародавньому Єгипті на ранніх етапах його розвитку. Закономірний процес внутрішньосуспільного соціального та майнового розширення був пов'язаний з інтенсифікацією сільськогосподарського виробництва, зростанням додаткового продукту, який починав присвоюватися общинною верхівкою, що зосередила у своїх руках функції зі створення, утримання в порядку та розширення іригаційних споруд. Ці функції згодом перейшли до централізованої держави.

Управління общиною здійснювалося загальними зборами, радою, старійшиною. Общинні ради у Стародавньому царстві склалися з представників заможного селянства і були органами судової, господарської та адміністративної влади на місцях. Вони реєстрували акти передачі землі, спостерігали за станом мережі штучного зрошення, за розвитком землеробства. Але згодом общинні ради повністю втратили своє значення, а общинні старости перетворилися на чиновників централізованого державного апарату.

Визначальною рисою державного устрою під час Нового царства стає зміцнення системи централізованого бюрократичного управління. Країна була поділена на два адміністративні округи: Верхній та Нижній Єгипет, кожним із яких керував особливий намісник фараона. Адміністративні округи ділилися на області – номи. Міста і фортеці перебували під управлінням начальників, яких призначав фараон.

Першим і найвищим сановником залишався візир. Іншими важливими чиновниками були головний скарбник та начальник усіх царських робіт.

Численні чиновники-писарі записували накази, наглядали за

роботами землеробів і ремісників, підраховували доходи, що надходили у державну скарбницю.

До правлячої еліти належали й номархи – представники невеликих держав, створених на базі старих общин, а потім і окремих областей централізованої держави. Номархи, які мали різний обсяг повноважень, залежно від свого багатства, сили та впливу при дворі, могли очолювати місцеве ополчення, виступати жерцями місцевих богів та керівниками храмових господарств.

У Новому царстві номова адміністрація цілком підпорядковувалася центру, котрий призначав у кожному номі особливого царського чиновника, у якому були секретар-переписувач і адміністративна палата.

Утиски з боку можновладців були типовим явищем. Значну частину ділового листування, що дійшло до наших днів, складали скарги на побори і свавілля чиновників.

У XVIII ст. до н. е. Єгипет зазнав нашествия кочівників – гіксосів, які розгромили війська фараона та поселилися в долині Нілу. Єдина держава розпалася на провінції, що змагаються. Лише два століття влада фараонів було відновлено. У XII ст. до н. е. до Єгипту вторглися лівійські та інші племена. Єгипту вдалося відбити напад, але його сили були підірвані. Країна знову розпалася на окремі території. У період Пізнього царства Єгипет занепав, ставши здобиччю завойовників.

3.2.4. Організація військової справи

Армія у стародавньому Єгипті являла собою апарат придушення будь-яких внутрішніх і зовнішніх ворогів. Регулярної армії у Стародавньому царстві не існувало. У разі проведення військових операцій армія створювалася з ополченців, які у мирний час займалися господарською діяльністю. Кадрового офіцерства не було, на чолі військових загонів виступав сам фараон чи призначений ним сановник; у період роздробленості військова сила з ополченців перебувала у розпорядженні місцевих номархів.

Армія ополченців формувалася у випадку проведення військових операцій, що переслідували, як правило, грабіжницьку мету захоплення рабів, худоби тощо. В Єгипті систематично проводилися переписи, за допомогою яких обраховували населення з метою визначення податків, комплектування армії за віковими категоріями: отроки, юнаки, чоловіки, люди похилого віку. Ці вікові категорії певною мірою пов'язані зі становим розподілом населення.

Вже у Середньому царстві організація військової справи мала високий рівень. З'являється кадрове офіцерство, починають

формуватися царська гвардія та особиста охорона царя.

Військова знать поступово відтісняла на другий план знать аристократичну. Фараон, як правило, виступав на боці сановників, які вийшли з низів, вбачаючи в них більш покірну своїй волі когорту, ніж у тих, хто успадкував ранг та багатство від предків.

Після завоювань гіксосів, з XVIII ст. до н. е., у єгипетській армії поряд із піхотою з'являються кіннота та бойові колісниці.

У Новому царстві створюється постійна боєздатна армія із землеробів-єгиптян, дрібних та середніх городян, які були на повному утриманні фараона. Добірні війська комплектувалися з іноземців.

Розширення кордонів держави за рахунок сусідніх територій потребувало будівництва прикордонних фортець, опорних охоронних пунктів, флоту та водночас збільшення регулярної армії. У ході періодично здійснюваних військових наборів зросла кількість офіцерів, зміцнилися їхня роль у державі, соціальний престиж. За особливі заслуги воїни нагороджувалися земельними наділами та ін.

Керівний склад армії у зв'язку із загальною воєнізацією державного апарату наділявся функціями цивільних чиновників, здійснював керівництво спорудженням зрошувальних каналів. Військовим начальникам експедиційних загонів передавалися функції управління захопленими територіями. Армія виконувала і поліцейські функції, але в епоху Нового царства вони були передані спеціальним поліцейським загонам, покликаним нести охорону столиці, каналів, зерносховищ, храмів.

У Новому царстві відбувається розширення кордонів держави за рахунок сусідніх територій. У зв'язку з активізацією військової політики створюється постійна боєздатна армія із хліборобів-єгиптян, дрібних та середніх городян, що перебуває на повному утриманні фараона. Відповідно, активізувалося будівництво прикордонних фортець, опорних охоронних пунктів, флоту.

Кількість офіцерів, а також їхня роль у державі та соціальний престиж поступово зростають. Регулярна армія поповнюється у ході перепису населення, що періодично проводився, і перепису військових наборів із юнаків-новобранців. Крім новобранців, армію стали формувати і за рахунок загонів найманців. Зростання кількості найманців із іноземців наприкінці Нового царства призвело до послаблення єгипетської армії, а водночас і військової могутності імперії.

3.2.5. Система права

Джерела права.

Найперші закони були написані Міном, засновником I династії фараонів. Є відомості про фараонів, які укладали зведені законоположення з різних галузей управління. Письмові джерела, що збереглися до наших днів у вигляді папірусних документів та написів на кам'яних плитах або пам'ятниках, надто мізерні та фрагментарні. З упевненістю можна сказати лише одне: єгипетське право було доволі примітивним. Проте з огляду на суспільні відносини тієї епохи воно мало досить високий рівень розвитку. Єгиптяни встигли створити велику кількість правових інститутів у галузі цивільного, сімейного, кримінального та процесуального права.

Джерелом права у Стародавньому Єгипті спочатку був звичай. Із розвитком держави посилилася законодавча діяльність фараонів. Ще в давнину єгипетські закони містили детальні вказівки щодо права власності, її форм (царська, храмова, общинна, приватновласницька), володіння та розпорядження нерухомим майном.

Злочин і покарання.

Єгипетське право визнавало злочинами широке коло діянь, котрі можна об'єднати у такі групи:

- посягання на державний та суспільний устрій – зрада, змова, заколот, розголошення державної таємниці. Такі злочини вважалися найбільш тяжкими, і у випадках їх скоєння відповідальність поряд із безпосереднім винуватцем несли всі члени сім'ї;
- злочини релігійного характеру – вбивство священних тварин, чарівництво;
- злочини проти особистості – вбивство, покалічення;
- майнові злочини – крадіжка, обмірювання, обважування;
- злочини проти честі та гідності – перелюб, згвалтування.

Процес вівся однаково як у кримінальних, так і у цивільних справах. Справа починалася із заяви потерпілої сторони. Засобами доказування слугували покази свідків, клятви. Під час слідства звичним було застосування тортур.

Кримінальне право у Стародавньому Єгипті відрізнялося різкою м'якістю і вкрай обмеженою дією принципу таліона. Правові норми тієї епохи ґрунтувалися та загальному принципі: звинувачення та контрзвинувачення мають бути рівноцінними (еквівалентними). Мало місце характерне для багатьох правових систем прагнення обґрунтувати

правові норми відповідно до етичних установок у суспільстві, в основу яких було покладено принцип рівноцінності, вимоги справедливості та законності при неминучій юридичній відповідальності.

Покарання застосовувалися насамперед із метою залякування задля попередження злочинності серед населення. Поширеним покаранням була смертна кара. Крім того, застосовувалися членушкоджувальні покарання, побиття палицями, ув'язнення, віддання в рабство, грошові штрафи.

У Єгипті були організовані своєрідні в'язниці, що являли собою адміністративні та господарські поселення злочинців та спеціально залучених до роботи в них «царських людей».

Власність. Види зобов'язань.

В Єгипті існували такі види земельних володінь:

- державні;
- храмові;
- приватні;
- общинні.

Найбільшими землевласниками були храмові господарства та царські вельможі. Вони могли здійснювати різні угоди щодо землі – дарувати, продавати, передавати у спадок.

У сільській місцевості розвиток приватної власності відбувався повільно, оскільки громада виступала стримуючим чинником.

Рухоме майно (раби, робоча худоба, інвентар) могло перебувати у приватній чи іншій власності та становити предмет різних угод.

Види договорів, відомі у давньоєгипетському праві:

- договір позики;
- договір найму;
- договір купівлі-продажу;
- договір оренди землі;
- договір поклажі;
- договір товариства.

Через надзвичайну цінність землі в Єгипті було створено особливий порядок переходу її з рук у руки, що передбачав вчинення трьох дій:

- першої – досягнення угоди між продавцем та покупцем про предмет договору та здійснення платежу;
- другої – прийняття продавцем клятви перед богами, що підтверджувала договір;
- третьої – введення покупця у володіння, що мало своїм наслідком перехід до нього права власності на землю.

Судочинство.

Суд на всіх етапах історичного розвитку Стародавнього Єгипту не був відокремлений від адміністрації. У Стародавньому царстві роль місцевих судів виконували общинні органи самоврядування. У їхній компетенції був розгляд спорів про землю і воду, сімейні та спадкові відносини. Царськими суддями у номах були номархи. Вищі наглядові функції над їхньою діяльністю здійснював сам фараон чи візир, які могли переглянути рішення будь-якого суду.

Окремі судові функції виконували храми, причому рішення жерця-оракула, з огляду на величезний релігійний авторитет останнього, не могло бути оскаржено царським чиновником.

В'язниці в Єгипті являли собою адміністративні та господарські поселення злочинців. Спеціальне царське бюро займалося розподілом різних категорій безправного населення на тяжкі примусові роботи.

Чиновник, який відав тією чи іншою справою, здійснював і суд щодо підлеглих йому людей. Вищий суд був у віданні спеціальної установи – шести палат. Усі судові справи вирішувалися тут колегіально.

У Давньому царстві функції місцевого суду зосереджувалися здебільшого в общинних органах самоврядування, котрі вирішували суперечки про землю, водокористування та деякі внутрішньосімейні конфлікти.

У номах царськими суддями виступали номархи, які мали титули «жерців богині істини». Вищі наглядові функції над діяльністю чиновників-суддів здійснював сам фараон чи джаті, який міг переглянути рішення будь-якого суду, порушити судове переслідування проти посадових осіб. У Новому царстві джаті підкорялася і верховна судова колегія зі 30 суддів. Фараон міг призначити надзвичайну судову колегію з його довірених осіб для розгляду таємних справ, пов'язаних із державними злочинами, змовами проти нього особисто.

В указі фараона Хоремхеба (XIV ст. до н. е.) перераховано критерії підбору на посаду суддів: «багатомовні, доброзичливі, які вміють судити, слухають царську промову та закони судової палати».

Юстиція загалом ґрунтувалася на двох принципах: непорушного зберігання привілеїв царської влади та традиційних привілеїв жрецтва.

Справа порушувалася або потерпілим, або державним органом (судом). Розшук винного та збір доказів здійснював суддя. Дослідження доказів проходило таємно.

Судовий процес мав обвинувальний характер із усними виступами сторін та письмовими чи усними свідченнями. У рішенні зазначалися його законні мотиви. Доказами слугували показання свідків, клятви.

Дача показань здійснювалася після складання присяги, відомі випадки судових тортур (биття палицями) для примушення до «говоріння істини».

Судочинство мало письмовий характер. Рішенню справ зазвичай передували подання скарги та відповідь на неї, заперечення істинності відповіді і нове подання з подальшим спростуванням.

Стародавні єгипетські правові джерела містять чітко виражені формулювання, наприклад, принцип ретельної перевірки відповідності взаємно пред'явлених позовів. Цей принцип був представлений у символічній формі у вигляді двох урівноважених чаш терезів.

В одній із інструкцій початку II тис. до н. е. фараон наставляв чиновників, щоб вони судили відповідно до закону. Законність як атрибут правління згадується у документах інших епох.

Застосовуючи право, судді мали керуватися звичаями та традиціями. Ідеї про відповідність судового рішення точному припису закону на той час ще, мабуть, не існувало. Головною метою судового розгляду та винесених рішень було припинення можливості повторного вчинення злочину. Так, фальшивомонетникам відрубували обидві руки, винних у видачі державної таємниці позбавляли мови.

На жаль, більшості пам'яток єгипетського права не збереглося.

Правова ідеологема родинних відносин.

Шлюб у Єгипті укладався на основі договору між чоловіком та дружиною.

Майно, принесене дружиною як посаг, залишалось власністю дружини, що також встановлювалось договором. Допускалася і передача дружині всього майна сім'ї. Розлучення було дозволене для обох сторін і вважалось справою їхнього волевиявлення.

В Єгипті довго існував матріархат. Із часом главою сім'ї стає чоловік, і дружина, незважаючи на її досить високе становище в родині, поступово втрачає колишню рівність із ним. Єгипетське право дозволяло успадкування як за законом, так і за заповітом. Спадкоємцями за законом були діти обох статей. Заповіт могли скласти і чоловік, і дружина.

Загалом для сімейних відносин Стародавнього Єгипту характерним було високе становище в родині жінки, яка в переважній більшості випадків мала ті самі правові можливості, що й чоловік. Водночас закони та звичаї фіксують перевагу глави сім'ї, чоловіка, брата. Чоловік міг побити палицею дружину, а брат – сестру, проте в «розумних межах», і якщо траплялися каліцтва, то за них було встановлено покарання.

Невірність чоловіка не каралася, йому дозволялося мати наложниць. Водночас зрада дружини каралася смертю. В одному зі збережених

написів говорилося про те, що дружина, «яка обманювала і поїдом їла свого чоловіка, була спалена».

3.3. Месопотамія: Шумеро-Аккадське царство. Вавилон

3.3.1. Загальна характеристика

Історія месопотамської цивілізації налічує тисячоліття. Орієнтовно у 3500-3000 рр. до н. е. на мулистих низовинах Південного Межиріччя, між річками Тигр і Євфрат, у центральній частині сучасного Іраку виникла розвинена цивілізація.

Історія Стародавнього Межиріччя відзначена найбільш раннім та високим рівнем розвитку землеробської та управлінської культури. Тут активно проводились іригаційні роботи. Завдяки побудованим каналам стало можливим використання величезного річкового басейну для штучного зрошення полів. Це так само, як і в Єгипті, забезпечувало можливість багаторазового збільшення продовольства та постачання його населенню.

Однак були й деякі відмінності, котрі полягали в тому, що в Єгипті основу існування землеробської культури складали щорічні повені з винесенням річкового мулу, тоді як зрошення земель у долинах Тигра та Євфрату було штучним, що потребувало інтенсивної обробки та удобрення землі. Виключно розгалужена система каналів забезпечувала можливість подачі води на дуже великі відстані, що диктувало необхідність стежити за справністю зрошувальної системи, тому що в інакше вода могла затопити великі території або залишити населення без урожаю. Це вимагало дотримання встановленого порядку, чіткої організації життя в поселеннях, задля чого там створювалися храмові комплекси, присвячені тому чи іншому божеству. Жерці храму на чолі з верховним жерцем виконували найпростіші функції управління.

Зростання сільськогосподарського та ремісничого виробництва сприяло зміцненню міст та збільшенню кількості населення. У другій третині III тис. до н. е. у містах-протодержавах населення сягало кількох тисяч осіб. Оформилися соціальні відмінності, виокремилася родова аристократія, що заволоділа значними ділянками землі. У багатьох великих господарствах почала широко використовуватися рабська праця.

За рахунок відокремлення храмових земель від общинних почало формуватися храмове господарство. Общинні землероби перестали брати участь, як раніше, в обробці храмових земель і стали сплачувати

ренту-податок у храмову скарбницю, землі ж храмів оброблялися різними категоріями залежного люду, у тому числі рабами. Це, однак, не звільняло общинників від громадських робіт, будівництва доріг, іригаційних споруд тощо.

Разом із ускладненням управлінських функцій у містах розширювався адміністративний апарат, що складався з осіб, які займалися обліком земель, храмовим господарством, культом, громадськими роботами. Виникнувши з органів общинного управління, цей апарат виконував нову соціальну роль: він ставав апаратом міст-держави, що здійснював різноманітні управлінські функції стосовно інших громад-селищ.

Однією з найдавніших цивілізацій, що заклали основи державності, була шумерська. Від цього народу одержала назву держава Шумер.

Поступово всю територію держави захопили аккадці, які проживали на північ від шумерів, створивши у результаті могутнє Шумеро-Аккадське царство.

Період існування державності шумерів охоплює майже півтори тисячі років. Досі неясно, звідки прийшли шумери: з Єгипту, Малої Азії чи Індії, витіснивши місцевих жителів (протошумерів).

Шумери оселилися в пониззі річки Євфрат, недалеко від впадання її до Перської затоки. Євфрат поділявся тут на численні протоки – «рукави», які то зливалися, то розходилися знову, і основою землеробства було зрошення полів.

Близько 2000 р. до н. е. Межиріччя захопили кочівники-амореї, які перемогли Шумеро-Аккадське царство і розселилися на його території. Одним із опорних пунктів кочівників був Вавилон.

Вавилонський цар Хаммурапі (1792-1750 рр. до н. е.), перемігши місцевих правителів, створив могутню державу. За його правління Вавилон став столицею величезної держави, що охоплювала майже все Межиріччя. Піднесенню Вавилону сприяло зручне географічне положення.

Настав новий етап в історії Межиріччя – етап піднесення та панування Вавилону. Вавилоняни – народ, який говорив по-аккадськи і утворився від злиття шумерів і аккадців, він став двомовним народом. Шумеро-аккадська цивілізація як політична сила вже не відродилася, проте її вплив поширився на всі месопотамські держави.

Після смерті Хаммурапі у 1595 р. до н. е. Старовавилонське царство (Вавилонія), зазнавши низки поразок від своїх сусідів, було знищено хетами та каситами.

У VII-VI ст. до н. е. Вавилон пережив новий підйом – настала епоха

Нововавилонського (Халдейського) царства. При Навуходоносорі II Вавилонське царство перетворилося на могутню державу. Після смерті Навуходоносора II Вавилонію захоплює перський цар Кір.

3.3.2. Суспільні відносини

Населення Шумера складалося з общинників, знаті, рабів та інших залежних людей. Рабами в Шумері були переважно чужоземці, полонені чи куплені. Ними ставали також поневолені і вільні, позбавлені прав. Рабів могли мати і храми, і приватні особи.

Значну роль відігравали храми, жрецтво. Храми являли собою центри управління всім життям людей. У великих храмових господарствах було багато жерців, які спеціально займалися замірюванням земельних ділянок, організували прокладання каналів, вели рахунок зібраному врожаю. Саме храм керував життям міст та сіл, збирав із населення податі, роздавав їжу в голодні роки. Люди, які об'єдналися навколо храму, становили храмову общину.

Існування територіальних общин було зумовлене тією обставиною, що сільське господарство ґрунтувалося на принципі організованого зрошення. Центрами управління сільським господарством були храми. Спочатку вони не мали своєї землі – кожне село виділяло своєму храму ділянку землі, що оброблялася селянами-общинниками, а зібраний урожай віддавався храму. Поступово храми стали вести на цих землях господарство самостійно, привласнивши їх собі. Збільшення території храмових земель відбувалося за рахунок їх купівлі-продажу, що була здавна дозволена у Шумері. Частина земель здавалася у найом.

На храмових землях широко використовувалася наймана праця безземельних селян.

Вищі верстви шумерського суспільства становило жрецтво, що відігравало ключову роль у житті Шумера. Храми організували прокладання каналів, збирали податки, управляли сусідніми містами та селами.

У Вавилоні оформлюються рабовласницькі відносини, відбувається зміцнення великого землеволодіння. Здійснюється будівництво храмових, оборонних та іригаційних споруд. Активно розвиваються ремесло та торгівля. Як і в Стародавньому Єгипті, високе становище в суспільстві займало жрецтво.

Родові общинники становили понад п'ятдесят відсотків населення.

Втрачаючи зв'язок із общиною, людина отримувала особисту свободу, але потрапляла в економічну залежність від храмів та інших приватних осіб.

Вільне населення Вавилону поділялося на:

- повноправних (авілум);
- неповноправних (мушкену).

Основну масу населення становили повноправні вільні громадяни – авілум. Вони могли володіти землею, мали майнові та особисті повинності.

Повноправні громадяни не були однорідним станом. Окремі заможні общинники ставали дедалі самостійнішими. З'являлися і збіднілі общинники, які опинялися у борговій кабалі.

Іншу частину населення становили жителі підкорених міст та областей – *мушкену*.

Поряд із становим існував і поділ на основі професійної діяльності:

- на першому місці були придворні службовці – царські охоронці та вище жрецтво;
- далі слідували «редум», «баїрум», «декум», «лубуттум» – різного роду військовослужбовці;
- відповідно до державного значення релігії та храмів почесне становище серед професій займали храмові службовці;
- досить високе становище у суспільстві було у чиновництва;
- нижчі щаблі у професійно-службовій ієрархії займали заможні купці, підприємці, лікарі, ремісники, поденники.

Найнижчий суспільний прошарок у Стародавньому Вавилоні утворювали раби – вардум. Раби поділялися на:

- царських;
- храмових;
- приватновласницьких.

Для позначення рабського стану на рабів накладалися особливі знаки, викарбувані чи випалені на тілі. Раби розглядалися законом як річ, що перебуває у повній власності господаря; рабів могли продати, закласти тощо. Будь-яке пошкодження здоров'я чи позбавлення життя раба вважалося лише не більш як ушкодженням майна його господаря, якому винний зобов'язаний відшкодувати збитки.

3.3.3. Державна політика й управлінський апарат

Протягом багатьох століть Шумер не був єдиною державою, області країни відокремлювалися одна від одної протоками Євфрату та болотами. Існували сусідські общини, що почали об'єднуватися навколо храмових центрів, у яких релігійно-ідеологічна функція поєднувалася з організаційно-господарською. Храмові центри стали розвиватися і у містах. Декілька сусідських общин входили до умовного округу зі трьох-

чотирьох міст, правитель яких організовував іригаційні роботи.

Ці об'єднання міст більше нагадували військовий союз. Їх правителі називалися *енсі* («володар споруд»), деякі приймали титул *лугалья*. Створювалися й общинні колективні органи (рада старійшин). З'являлася відповідна адміністрація, до якої входили головний жрець храму, правитель і рада старійшин.

Розвитку надобщинної адміністрації сприяла необхідність ведення іригаційних робіт (міста-храми зв'язувалися мережею каналів). Міста будували на вершинах пагорбів. У кожному місті був укріплений палац, де знаходився храм бога міста і жили жерці. Усього самостійних міст було кілька десятків, і між ними завжди точилася боротьба за вплив. Найбільш відомими з шумерських міст-держав були Кіш, Лагаш, Умма, Урук.

Глави міст (*енсі*, *лугалі*) обиралися народними зборами чи радою старійшин, що свідчило про пережитки патріархально-родової демократії. За рішенням народних зборів вони могли бути скинуті. *Енсі* займався військовими питаннями, розбирав судові справи, очолював роботу з іригації, будівництва храмових, культових споруд. Він мав своє палацове майно і доходи від нього. Поступово його влада ставала спадковою.

Виникнення міст-держав разом із процесами соціального розшарування, що набирали обертів, торкнулися насамперед двох племінних груп, що населяли Південне Дворіччя: шумерів і аккадців.

До кінця III тис. до н. е. різні племінні групи, що населяли Дворіччя, остаточно злилися, але збереглися назви основних їх територій: Шумера – на півдні та Аккада – на півночі. Лідер одного з нових міст – Саргон I (2340-2284 рр. до н. е.) поступово підкорив усі міста-держави. Відбулося об'єднання шумерів із аккадцями, і виникло Шумеро-Аккадське царство. Саргон став називати себе «царем Шумера та Аккада».

Саргон намагався здійснити політичні та адміністративні реформи, які б дозволили створити систему одноосібного правління. Встановлення єдиновладдя відбувалося у боротьбі з родовою аристократією, що спиралася на ради старійшин.

Основною опорою Саргона було жрецтво. Він задобрював храми додатковими пільгами та дарами, встановивши при цьому контроль за храмовими господарствами. У відповідь жерці прославляли царя, вселяли підданам думку про те, що він має заступництво богів в усіх своїх діяннях.

Було створено соціальну опору єдиновладдя від імені нової знаті, яка витіснила родову аристократію. Саргон поставив на чолі міст-держав

своїх правителів, замінивши спадкових енсї. Його влада спиралася на сильну та постійну армію, озброєну далекобійними луками. За службу воїни отримували земельні наділи з царського фонду.

Утворення централізованої держави дало поштовх до економічного розвитку, передусім землеробства, ремесел, торгівлі. Було створено єдину іригаційну систему, побудовано дороги, порти, введено єдину систему міри та здійснено універсалізацію мір та ваги.

Державний апарат діяв як налагоджений механізм, що характеризувався суворим обліком, упорядкованістю, організованістю. Не випадково шумери традиційно зображували поруч двох богинь: Нішану (покровительку законів, справедливості, правди, милосердя) та Нібалу (покровительку писемності та звітності).

У Шумеро-Аккадській державі все суворо враховувалося, фіксувалося, усі ділові документи після реєстрації зберігалися в архівах. Чиновники добре володіли системою обліку, бухгалтерії, застосовували алгебру в її первісному стані. Потреби обліку прискорили появу тут складної писемності ще у III тис. до н. е. Грамотність мала широке поширення навіть серед простолюдинів.

Значного підйому Шумеро-Аккадское царство досягло за онука Саргона I Нарам-Суен. Він суттєво зміцнив деспотичну владу, поставивши на чолі всіх міст своїх синів. При цьому він, як і дід, спирався на підтримку жрецтва, надаючи йому численні пільги, зводячи храми. Невипадково жрецтво оголосило його «богом Аккада». Успішними були його завойовницькі походи, він мав титул «царя чотирьох країн світу». Однак згодом Шумеро-Аккадська держава втратила свою самостійність.

З часом відбулося піднесення Шумеро-Аккадського царства. Політична влада перейшла до царя Ура – Ур-Намму (2047-2030 р. до н. е.), який став засновником III династії Ура.

Державний устрій Шумеро-Аккадського царства в епоху III династії Ура являв собою класичну східну деспотію. На чолі держави стояв цар, який мав необмежену владу і носив титул «царя Ура, Шумера та Аккада». Його влада легітимізувалася релігією. Верховного правителя прирівнювали до Бога: йому віддавалися різні почесті, було засновано його культ. Жрецтво так само було підпорядкованим цареві.

Посиленню централізаторських тенденцій сприяло уявлення про божественний характер влади, нібито посланої царям небесами. Усі царі династії Ура, крім першого, Ур-Намму, писали свої імена поруч із ім'ям бога з огляду на свою нібито обраність богами, що й підносило їх над усіма людьми. Царство втілювалася в особливих атрибутах царської

влади – одязі, діадемі, жезлі та ін.

Міста-держави повністю втратили свою самостійність. Уся країна була поділена на округи, котрі управлялися призначуваними царем намісниками (їх за традицією називали енсі), повністю підпорядкованими цареві. Серйозну роль у державі відігравала армія. У цей період армія була професійною і складалася з найманців (кочівників-амореїв) та воїнів-колоністів, які отримували за службу царський наділ.

Водночас нашествя племен із Ірану у купі з прагненням общинних об'єднань позбутися деспотичної влади царя призвели до краху Шумеро-Акадського царства. У 2003 р. до н. е., ослаблене внутрішньою усобицею, воно припинило своє існування під ударами племен еламів, значну роль у його падінні відіграло нашествя кочівників-амореїв.

За своїм державним ладом Давньовавилонське царство являло собою централізовану державу. Законодавча, виконавча та судова влада зосереджувалася у руках царя. Глава держави вважався намісником та служителем бога-захисника.

Царська влада певною мірою обмежувалася багатими містами та сильним жрецтвом, що виступало охоронцем недоторканності прав міст. У Вавилонії існувало три міста, що займали привілейоване становище, – Ніппур, Сіппар та Вавилон. Пільгові грамоти, якими володіли ці міста, позбавляли царів права кидати до в'язниці їхніх громадян, вимагати у них солдатів, працівників для храмових господарств.

Давньовавилонські правителі створили налагоджений механізм управління – воно цілковито було зосереджено у царському палаці, особиста увага царя приділялася усім справам держави. Тому умілі й досвідчені чиновники високо цінувалися, що спричинило витіснення родової знаті служилою. Особливо цінувалися переписувачі.

Специфіка палацової системи управління полягала у тому, що особи, які здійснювали управління царським господарством, обіймали і вищі посади у державі.

До найвищих сановників держави належали візир, дворецький, начальник фінансів, кравчий, головний воєначальник.

У системі державних органів розрізнялися центральні та місцеві органи управління. Великими містами керували намісники царя, на місцях зберігалися органи общинного самоврядування, що здійснювали адміністративну, фінансову та судову владу.

У вавилонському суспільстві до правління Хаммурапі чільне місце у здійсненні правосуддя належало храмовим та общинним судам. Судовими органами виступали ради храмів, общинні збори або колегія общинних судів, що спеціально виділялася ними. В общинах *колегіальні*

суди склалися зі членів ради старійшин, а управління ними здійснювали рабіануми.

Посилення царської влади привело до обмеження судових повноважень общин та храмів. При Хаммурапі в усіх великих містах було запроваджено царські суди, що розглядали переважно справи царських людей.

Цар вважався найвищою судовою інстанцією, але не виступав як найвища касаційна чи апеляційна інстанція – він мав право помилування у разі винесення смертного вироку, а також приймав скарги на судову тяганину, на зловживання суддів, на відмову у правосудді.

Раби не мали права власності. З дозволу господаря вони могли володіти майном, але воно вважалося частиною власності цього господаря та переходило до нього після смерті раба.

У нововавилонському суспільстві до храмових рад, що здійснювали судові функції, входили представники народних зборів міст, біля яких були храми.

3.3.4. Організація військової справи

У державах Стародавньої Месопотамії не було постійно діючої армії. Під час великих військових походів скликалося общинне ополчення. За Хаммурапі стався відрив постійної армії від общинного землеволодіння. Воїн отримував наділ царської землі, котрий забезпечував його та його сім'ю, причому військовий наділ повністю виключався з обороту, всі угоди щодо землі воїна вважалися нікчемними.

Якщо воїн полишав свій наділ заради ухилення від служби, то не втрачав права на нього протягом року, за умови повернення до своїх обов'язків.

З метою зміцнення боєздатності та дисципліни в армії Закони Хаммурапі веліли жорстоко карати воїнів, які порушували царський наказ про виступ у похід, а також військових начальників, які використовували у своїх цілях майно солдатів («мулку») або віддавали це майно в оренду.

3.3.5. Система права

Джерела права.

У державах Стародавньої Месопотамії основними джерелами права стали писані законодавчі акти, прийняті волею правителів окремих царств. Перші царські написи були законами у буквальному значенні слова. Вони містили відомості про дійсні або уявні перемоги

месопотамських царів, їхні благодіяння для жителів своєї країни, міст, храмів, богів. Неодмінним атрибутом цих апологетичних написів було твердження про відновлення справедливості, захист царем знедолених: бідних, сиріт, вдів тощо.

До таких історичних документів і належать так звані реформи Уруїнімгіни, правителя царства Лагаша (XXIV ст. до н. е.). У них ідеться про проведені ним реформи, про звільнення бідняків від боргів, побоїв, довільних поборів, про захист храмового майна, на яке посягали колишні правителі.

Більшість правил встановлювали порядки неюридичного характеру у державно-храмовому господарстві, гарантували власникам наділів їхні права.

Не будучи викладом чинних законів, перші написи тим часом заклали основу письмової традиції складання та оприлюднення законодавчих наказів імператора.

До них належать найдавніші Закони царя Ур-Намму. Вони містили до 35 правил-статей, що детально регламентували майнові, сімейні та трудові відносини.

Перша кодифікація законів Вавилонії, що належала до початку правління царя Хаммурапі, до нас не дійшла. Відомі нам Закони Хаммурапі було створено наприкінці його правління.

Збірник законів вибито на чорному базальтовому стовпі. Текст заповнює обидві сторони стовпа і накреслений під барельєфом, що розташований зверху, на лицьовій стороні стовпа, та зображує царя, який стоїть перед богом Сонця Шамашем – покровителем суду.

Виклад законів відрізняється тим, що його зроблено у казуїстичній формі, тексти не містять загальних принципів, не мають релігійного та моралізаторського елементів.

Текст збірки складається зі трьох частин:

- вступу, в якому Хаммурапі оголошує, що боги передали йому царство для того, «щоб сильний не пригнічував слабого», а також перераховує благодіяння, котрі він чинив для міст своєї держави;

- 282 статей законів;
- розлогого висновку.

Джерелами при складанні збірки стали:

- звичаєве право;
- шумерські судовики;
- нове законодавство.

Злочин і покарання.

Загального поняття злочину та переліку всіх діянь, що визнаються злочинними, Закони Хаммурапі не дають. Зі змісту кодифікації можна виділити три види злочинів:

- проти особи;
- майнові;
- проти сім'ї.

До злочинів проти особи закони відносять необережне вбивство. Про навмисне вбивство нічого не йдеться. Детально розглядаються різного роду членушкодження: ока, зуба, кістки. Окремо йде мова про заподіяння побоїв.

Серед майнових злочинів закони називають крадіжку худоби, рабів. Відмінними від крадіжки злочинами вважаються грабіж, приховування рабів.

Злочинами, що руйнують підвалини сім'ї, закони називають перелюб (невірність дружини, і лише дружини) та кровозмішення. Також злочинними визнавалися дії, що підривають батьківську владу.

Метою покарань, передбачених Законами Хаммурапі, була відплата, що й визначала їхні види.

Основні види покарань склали:

- смертна кара у різних формах – спалення, утоплення, насадження на кіл;
- членушкоджувальні покарання – відрубання руки, відрізання пальців, язика тощо;
- штрафи;
- вигнання.

При визначенні покарання за злочини, скоєні проти особи, законодавець керувався «*принципом таліону*» – «міра за міру», коли винному призначалася та сама доля, що спіткала потерпілого.

Покараннями за майнові злочини були страта, членушкодження або штраф, що багаторазово перевищував вартість украденого. У разі несплати штрафу винного страчували.

Злочини, що підривають основи сім'ї, також каралися смертною карою (за перелюб) або членушкодженням – наприклад, відрубанням руки синові, який ударив батька.

Власність. Види зобов'язань.

За царя Хаммурапі приватна власність на землю досягла найвищого рівня розвитку.

У Вавилоні існували такі види земельної власності:

- царська;

- храмова;
- общинна;
- приватна.

Царським та храмовим господарством керував цар.

Із розвитком приватної власності на землю скорочувалися общинні землі, відбувався занепад общин. Тому землі могли вільно продаватися, здаватися в оренду, передаватися у спадок, жодних обмежень на подібні угоди з боку общини не існувало.

Великі землевласники використовували працю рабів та найманих робітників, дрібні землевласники обробляли свою землю самі. Земельні наділи воїнів, а також майно солдатів, як вже було сказано вище, підпорядковувалися особливому правовому режиму.

Законодавство Хаммурапі передбачало договори:

- оренди;
- майнового найму;
- особистого найму;
- позики;
- купівлі-продажу;
- зберігання;
- товариства;
- обміну;
- доручення.

Значну роль у земельних відносинах на той час відіграє оренда землі, тому в Законах Хаммурапі є низка статей, присвячених безпосередньо оренді – поля, саду, ще не освоєної землі.

У Законах Хаммурапі згадуються різні види майнового найму: приміщень, свійських тварин, судів, возів, рабів. Встановлюється плата за наймання речей, а також відповідальність у разі втрати чи загибелі найнятого майна.

За допомогою договору особистого найму винаймали сільськогосподарських робітників, лікарів, ветеринарів, будівельників. Законами визначають порядок оплати праці цих осіб та їхню відповідальність за результати праці.

Особливістю законодавства Хаммурапі щодо договору позики (як грошової, так і натуральної) є прагнення захистити боржника від кредитора та запобігти борговому рабству. Закони докладно регулювали такі положення:

- обмеження максимального терміну відпрацювання боргу трьома роками;
- обмеження відсотків, що стягуються лихварем;

- відповідальність кредитора у разі смерті боржника внаслідок поганого поводження з ним.

Договір купівлі-продажу також був дуже поширеним із огляду на існування приватної власності на рухоме та нерухоме майно. Купівля-продаж регламентувалася такими положеннями:

- продаж цінних предметів (землі, будівель, рабів, худоби) здійснювався письмово при свідках;
 - продавцем міг бути лише власник речі;
 - продаж майна, вилученого з обігу, вважався недійсним.

Судочинство.

Ведення процесів у кримінальних та цивільних справах здійснювалося однаково і розпочиналося за скаргою потерпілої сторони. Доказами слугували покази свідків, клятви, а також ордалії (наприклад, випробування водою, регламентоване законодавцем).

Відповідно до норм процесуального права суддя повинен був особисто вивчати справу. Змінити своє рішення суддя не міг під загрозою великого штрафу та позбавлення посади без права повернення до неї.

Правова ідеологема родинних відносин.

Шлюб укладався на основі письмового договору між майбутнім чоловіком та батьком нареченої і був дійсним лише за наявності цього договору.

Главою сім'ї вважався чоловік. Заміжня жінка мала деяку правоздатність: вона могла мати власне майно, зберігала право на принесений нею посаг, мала право на розлучення, могла успадкувати разом із дітьми майно чоловіка. Однак права дружини були обмежені: у разі встановлення факту невірності (яка визначалася в законі як перелюб) вона піддавалася суворому покаранню; якщо була безплідна, то чоловікові дозволялося мати позашлюбну дружину. Як глава сім'ї, батько мав над дітьми сильну владу: він міг продавати дітей, віддавати їх як заручників за свої борги, відрізати язика за лихослів'я на батьків.

Хоча закон і визнавав успадкування за заповітом, переважаючим був спосіб успадкування за законом. У ролі спадкоємців виступали: діти; усиновлені діти (Закони Хаммурапі дозволяли усиновлення дітей); онуки; діти від рабині-наложниці, якщо батько визнавав їх своїми. Батько не мав права позбавити спадщини сина, який не вчинив злочину.

3.4. Індія

3.4.1. Загальна характеристика

Одна з найдавніших цивілізацій у світі склалася понад чотири тисячі років тому в долині Інду.

Столицями політичних об'єднань вже у III тис. до н. е. стали Хараппа та Мохенджо-Даро – великі міста, центри ремісничого виробництва та торгівлі. Достовірні звістки про класову структуру та політичну організацію суспільства цього періоду до нас не дійшли, проте відомо, що на той час тут поступово занепадав первіснообщинний лад і розпочиналося соціальне розшарування населення.

Із середини II тис. до н. е. почався занепад Хараппської цивілізації, що завершився приходом індоарійських племен.

Період розвитку Стародавньої Індії із середини II тис. до н. е. до першої половини I тис. до н. е. отримав назву *ведійського*.

Цей період відзначений утворенням класового суспільства та держави – значні досягнення в галузі виробництва призвели до розшарування суспільства та посилення суспільної нерівності.

Керівництво племенем здійснював військовий вождь – раджа, який спочатку призначався зборами. З посиленням суспільної нерівності він поступово возвеличувався над племенем, підпорядковуючи собі органи племінного управління. Згодом посада раджі стає спадковою.

З посиленням влади раджі пов'язане зменшення ролі народних зборів: поступово народні збори, що призначали раджу, втрачали свою значущу роль і перетворювалися зі зборів одноплемінників на збори знаті, наближеної до раджі.

Органи племінної адміністрації з часом трансформувались у державні органи. Рабовласницька знать обіймала вищі посади у державній адміністрації. Племінна дружина перетворюється на постійне військо. Народ обкладається податками, котрі стягувалися на користь царя спеціальними чиновниками.

Таким чином, у ведійський період на базі родоплемінних колективів почали виникати державні утворення, що набували форми монархій чи республік. Здебільшого їхні території були невеликими.

У Магадго-Маурійську епоху було закладено основи багатьох державних інститутів, що отримали свій розвиток у наступні періоди. Вона названа так тому, що найбільшою та найсильнішою державою, що виникла у ведійський період, була Магадга, а найвищого розквіту ця держава досягла в IV-III ст. до н. е. за династії Маур'їв, яка об'єднала під

своєю владою майже всю територію Індостану.

Для цієї епохи характерним є посилення монархічної влади і навіть падіння ролі інститутів племінного управління.

Хоча створення об'єднаної індійської держави сприяло налагодженню комунікації різних народів, взаємодії їхніх культур, стиранню вузьких племінних меж, проте імперія Маур'їв складалася з племен і народів, що знаходилися на різних щаблях розвитку. Тому Маур'ям не вдалося зберегти єдність держави, і у II ст. до н. е. Індія, незважаючи на сильну армію та міцний апарат управління, розпалася на безліч державних утворень.

3.4.2. Суспільні відносини

Розкладання первіснообщинного ладу та розвиток суспільної і майнової нерівності призвели до появи станів – варн. Усе вільне населення поділялося на групи, що були нерівними за своїм суспільним станом, правами та обов'язками.

Із оформленням рабовласницької держави розподіл усіх вільних людей на чотири варни було оголошено споконвічно існуючим порядком і освячено релігією.

Відповідно до Законів Ману існували такі варни:

- брахмани – члени жрецьких родів;
- кшатрії – військова аристократія;
- вайш'ї (вайшії) – вільні повноправні общинники;
- шудра – нижча варна, нерівноправні члени суспільства.

Спосіб життя кожної варни був сформульований у спеціальних законах – дхармах. У компетенцію перших двох варн входило державне управління. Вайш'ям наказувалося займатися землеробством, скотарством, ремеслом та торгівлею. Шудри повинні були перебувати в услужінні трьом вищим варнам.

Із часом варни ставали все більш замкнутими осередками. Цьому сприяли:

- сувора ендогамність – укладання шлюбів лише між представниками однієї варни;
- певна, спадково закріплена, професія;
- поклоніння одним богам.

Перехід із однієї варни до іншої суворо заборонявся. Обмежувалася можливість змішаних шлюбів, встановлювалося різне матеріальне відшкодування за вбивство особи залежно від її приналежності до певної варни: за провину члена вищої варни щодо члена нижчої накладалося значно м'якше покарання, і навпаки.

Згодом, із перетворенням вільних общинників на залежних селян, вайш'ї стали за своїм статусом наближатися до шудр, а дві перші касты – касты знаті – відокремилися від двох нижчих.

Найважливішим компонентом соціального, суспільного та економічного устрою в Маурійській період була община, оскільки об'єднувала значну частину населення – вільних землеробів. Найбільш поширеною формою общини була сільська, хоча подекуди ще існувала і примітивна родова.

В общині зберігалися риси єдиного колективу та усталені общинні традиції – вільні жителі на зборах вирішували різні питання управління. Згодом все більшого значення набували очільники села.

Спочатку голова общини обирався на зборах общинників, потім затверджувався державною владою, поступово перетворюючись на її представника.

В общині спостерігався процес майнового розподілу:

- верхівка, що експлуатувала рабів та найманих працівників;
- общинники, які працювали на своїх ділянках;
- розорені общинники, які позбавлялися землі та знарядь праці й були змушені працювати як орендарі.

Сільські ремісники також займали різне становище:

- ремісники, які працювали самостійно та мали власні майстерні;
- ремісники, які наймалися працювати за певну плату.

Інститут рабства Стародавньої Індії відрізняється своєю нерозвиненістю – поряд із рабовласницькими відносинами продовжують зберігатися пережитки первіснообщинного ладу: індійські раби могли мати сім'ї, власність, право на спадкування, право власності на дари, що були ними отримані. Вільна особа, стаючи рабом, не втрачала своїх сімейних, родових та кастових зв'язків.

Рабська праця не відігравала значної ролі в економіці Стародавньої Індії.

У праві давньоіндійської держави відсутнє чітке протиставлення вільних і рабів, оскільки, хоча ця держава і була рабовласницькою, але варни відтісняли на другий план класи.

Проте Закони Ману виокремлюють такі розряди рабів:

- захоплені під прапором (військовополонені);
- раби за утримання;
- раби, народжені у будинку хазяїна;
- куплені;
- подаровані;
- такі, які дісталися у спадок;

- раби з причини покарання.

Характерною рисою давньоіндійського рабства була наявність законодавства, спрямованого на обмеження свавілля господаря стосовно раба.

3.4.3. Державна політика й управлінський апарат

Для Магадго-Маурійської доби характерні посилення монархічної влади та падіння ролі інститутів племінного управління.

Главою держави був цар. При переході влади суворо дотримувався принцип успадкування – ще за життя цар призначав одного зі своїх синів спадкоємцем престолу.

Цар стояв на чолі державного апарату і мав законодавчу владу – був главою фіскальної адміністрації, верховним суддею, видавав едикти, призначав ключових державних чиновників.

Важливе місце при дворі займав царський жрець, що належав до впливового брахманського роду.

При цареві існували ради:

- парішад – рада царських сановників;
- таємна рада;
- раджа-сабха або царська рада.

У разі вкрай невідкладних справ члени парішаду збиралися разом із членами таємної ради, що складалася з особливо довірених осіб.

В епоху Маур'їв парішад набув функцій політичної ради, займаючись перевіркою всієї системи управління та стану виконання наказів царя. Він складався з військової та жрецької знаті, що прагнула зберегти свої привілеї та обмежити абсолютну владу правителя.

У ранні періоди парішад був ширшим за складом і демократичнішим за характером органом влади, мав значний вплив на раджу та його політику. Поступово він скоротився за кількісним складом, аристократизувався, а його роль була зведена до виконання дорадчих функцій при цареві.

Подібних перетворень зазнала і сабха – раніше більш широкі за складом збори знаті та представників міського та сільського населення. В епоху Маур'їв склад сабхи стає значно вужчим, вона також набуває характеру царської ради – раджа-сабхи.

В епоху Маур'їв держава мала такий адміністративно-територіальний поділ:

- основні провінції;
- звичайні провінції (джанапади);
- області (прадеші);

- округи (ахалі);
- села.

Головних провінцій було чотири, і вони мали особливий статус, у тому числі володіли великою автономією. Ними керували царевичі. Для перевірки царевичами дій місцевих чиновників існував інститут спеціальних інспекторів.

На чолі джанападу стояли великі державні чиновники – раджуки.

В основних містах округів існували канцелярії. Село було найнижчою одиницею провінційного управління.

3.4.4. Організація військової справи

Війни та грабїж інших народів розглядалися як одне з головних джерел процвітання держави У зв'язку з цим армія відігравала надзвичайно важливу роль у Стародавній Індії. Головнокомандувачем армії був цар. Більшість награбованого майна переходила саме йому, решта підлягала поділу серед солдатів.

Армію комплектували з таких джерел:

- спадкові воїни – кшатрії;
- найманці;
- воїни, які постачалися залежними союзниками, васалами.

Армія також виконувала функції охорони громадського порядку. Вона мала стояти на захисті державної цілісності.

3.4.5. Система права (Закони Ману)

Закони Ману є так званою дхармашастрою – збіркою норм (дхарм), правил, що визначали поведінку індійців у їхньому повсякденному житті. Ці норми мали релігійний характер і були етичними, а не правовими.

Поняття права як сукупності самостійних норм, що регулюють суспільні відносини, у Стародавній Індії не було.

Загалом у Законах Ману представлено дванадцять розділів, що складаються з 2685 статей, написаних у формі двовіршів. Статті, що містяться у розділах VIII та IX, мають безпосередньо правовий зміст. Інші роз'яснюють і закріплюють існуючий варновос (кастовий) устрій.

Злочин і покарання.

Законам Ману відомі такі поняття кримінального права: форми провини; рецидив; співучасть; тяжкість злочину залежно від належності потерпілого та винного до певної варни.

Це вказує на досить високий рівень розвитку законотворчості.

Про існування на той час пережитків старовини свідчить збереження

таких понять, як:

- принцип таліону («міра за міру»);
- ордалії (суд богів);
- принцип відповідальності общини за злочин, скоєний на її території, якщо злочинець невідомий.

Види злочинів, що згадуються у Законах Ману:

- державні злочини;
- злочини проти власності;
- злочини проти особи;
- злочини, що зазіхають на сімейні відносини.

На першому місці стоять державні злочини – служба ворогам царя, руйнування міської стіни, міської брами.

Закони Ману докладно описують злочини проти власності та проти особистості. Серед майнових злочинів виділяється крадіжка з виокремленням таких її видів, як таємне викрадення майна, пограбування, що чиниться в присутності потерпілого і з проявом насильства щодо нього; акцентується увагу на тому, чи був застигнутий злодій на місці злочину чи ні, скоєно крадіжку вдень чи вночі. Карався також той, хто приховував злодія або не повідомляв про побачену крадіжку.

До насильства, скоєного особистістю, Закони Ману відносили і вбивство, і тілесні ушкодження. Гвалтівника вважали гіршим лиходієм, ніж лихослова або злодія, який побив когось палицею.

Закони Ману містять також поняття необхідної оборони: вбивство, вчинене при самозахисті, охороні жертвних дарів, захисті жінок і брахманів, не каралося.

До злочинів, що посягають на сімейні відносини, Закони відносили перелюб, посягання на честь жінки.

Існувала безліч видів покарань, у тому числі:

- смертна кара у різних варіантах (посадження на кіл, спалення на ліжку або у багатті, утоплення, зацьковування собаками та ін.);
- гоління голови – для брахмана, що прирівнювалося до страти;
- членоушкоджувальні покарання (відрізання пальців, рук, ніг);
- штрафи;
- вигнання;
- тюремне ув'язнення.

Власність. Види зобов'язань.

Відповідно до Законів Ману існували такі способи виникнення права власності:

- успадкування;

- одержання у вигляді дару або знахідка;
- покупка;
- завоювання;
- лихварство;
- виконання роботи;
- одержання милостині;
- давність володіння (10 років).

Купувати річ можна було тільки у власника. Заборонялося доводити право власності посиленням на сумлінне володіння.

Якщо у добросовісного власника виявлялася вкрадена річ, вона поверталася колишньому власнику.

Вже в період створення Законів Ману в Індії розуміли різницю між власністю та володінням та приділяли значну увагу охороні приватної власності, насамперед власності на землю. Землі поділялися на землі царські, общинні та землі приватних осіб.

Закони Ману охороняли також рухоме майно, вказуючи на рабів, худобу, інвентар як найбільш значуще.

У Законах Ману розглядаються і зобов'язальні відносини. Здебільшого йдеться про зобов'язання щодо договорів. Розглядаються такі види договорів:

- договір позики;
- договір найму робочої сили;
- договір оренди землі;
- договір купівлі-продажу;
- договір дарування.

Найбільш докладно описується договір позики. Закон встановлює непорушність та наступність боргових зобов'язань. Якщо боржник не зміг сплатити борг вчасно, він повинен був його відпрацювати. Допускалося повернення боргу за допомогою сили, хитрості, примусу. У разі смерті боржника борг міг перейти до сина та інших родичів померлого.

У зв'язку із застосуванням праці вільних найманих працівників (кармакарів) Закони Ману приділяють велику увагу *договору найму робочої сили*. Умови укладання договору залежали від роботодавців. Невиконання договору спричиняло штраф, а винний позбавлявся платні за роботу. Якщо ж невиконання роботи було викликане хворобою найманого, то він, видужавши і виконавши роботу, міг отримати платню.

Договір оренди землі отримав значне поширення у Стародавній Індії у зв'язку із проникненням в общину процесу майнової диференціації – общинники, які позбавлялися землі, були змушені її орендувати. Договір

купівлі-продажу відповідно до Законів Ману повинен був укладатися у присутності свідків і вважався дійсним лише в цьому випадку. Продавцем міг виступати лише власник речі. Закон встановлював певні вимоги до предмета договору та забороняв продавати товар поганої якості, недостатньої ваги. Угоду можна було розірвати без будь-яких поважних причин, але не пізніше ніж протягом 10 днів після вчинення купівлі-продажу.

У Законах Ману розглядаються також зобов'язання щодо заподіяння шкоди. Як підстави для виникнення такого зобов'язання вказуються псування майна, шкода, завдана через рух воза містом. Винний повинен був відшкодувати завдану шкоду та сплатити штраф цареві.

Судочинство.

У Стародавній Індії існували дві системи судів: царські та внутрішньообщинні (кастові). Вищою судовою інстанцією був царський суд, у якому брав участь сам цар разом із брахманами і радниками, або судова колегія (сабха), що заміняла його у разі потреби і складалася з призначеного царем брахмана та трьох суддів. Царю як найвищому судді належало право щороку оголошувати амністії.

Тлумачити в суді норми права міг брахман, у крайньому разі кшатрій або вайш'я.

В усіх адміністративних одиницях, що мали понад десять сіл, призначалася судова колегія зі трьох суддівських чинів. Крім того, кримінальні справи розглядали спеціальні судді. Боротьбою зі злочинами у містах займалася міська влада. Більшість же справ розглядали общинні кастові суди.

Для розгляду позовів Закони Ману називають вісімнадцять приводів, у тому числі несплату боргу, заставу, продаж чужого майна, порушення угоди.

Верховний суд здійснював цар із брахманами. Відділення суду від адміністрації не існувало. Справи розглядалися, дотримуючись порядку варн.

Закони детально регламентують використання показів свідків, що слугували основним джерелом доказів. Цінність свідчень відповідала належності свідка до певної варни. У ролі свідка не могли виступати зацікавлені особи та жінки.

За відсутності свідків як докази застосовувалися *ордалії* різних видів: випробування вогнем, вагами, водою тощо.

Правова ідеологема родинних відносин.

У Стародавній Індії шлюб являв собою майнову угоду, в результаті якої чоловік купував собі дружину і вона ставала його власністю.

Главою сім'ї був чоловік. Закони Ману вимагали від дружини шанувати свого чоловіка як Бога, навіть якщо він був «позбавлений чесноти». Жінка повністю залежала від свого чоловіка та синів. У дитинстві їй належало бути під владою батька, в молодості – чоловіка, після смерті чоловіка – під владою синів. За невірність вона зазнавала суворого покарання аж до смертної кари.

Відповідно до варнового устрою дружина повинна була належати до тієї самої варни, що і чоловік. У виняткових випадках чоловікам дозволялося одружуватися з жінками з нижчої варни, але жінці з вищої варни одружуватися з чоловіком нижчої варни категорично заборонялося.

Як глава сім'ї, батько керував усіма її статками, хоча все майно сім'ї вважалось спільним. Давньоіндійське право не знало успадкування за заповітом, тільки успадкування за законом: майно після смерті батьків або ділилося між синами, або залишалося у старшого сина, який ставав опікуном молодших братів, що залишилися в будинку. Дочки від успадкування усувалися, але брати мали виділити їм для посагу по одній чверті своєї частки.

3.5. Китай

3.5.1. Загальна характеристика

В історії Стародавнього Китаю можна виділити чотири періоди, кожен із яких пов'язаний із царюванням певної династії:

- царство Шан-Інь – із XVIII ст. до н. е. до XII ст. до н. е.;
- царство Чжоу – з XII ст. до н. е. до 221 р. до н. е.;
- царство Цін – із 221 р. до н. е. до 207 р. до н. е.;
- царство Хань – із 206 р. до н. е. до 220 р. н. е.

Характерною особливістю державотворення у Китаї є те, що процес переходу від первіснообщинного ладу до класового суспільства обумовлювався підкоренням одного народу іншим. У зв'язку з тим, що органи первіснообщинного ладу не були пристосовані для управління завойованим народом, було створено спеціальний державний апарат.

3.5.2. Суспільні відносини

За часів царювання династії Шан, пізніше перейменованої в Інь, суспільство та держава були рабовласницькими. Раби являли собою власність як приватних осіб, так і держави.

Іньський панівний клас складала жрецька знать, світська аристократія та аристократія підлеглих племен. Соціальне становище світської аристократії визначалося земельними володіннями, наявністю рабів, близькістю займаної посади до царя. Відповідно до цього присвоювалися титули, що надавали певні привілеї.

Більшість населення становили вільні общинники.

Земля вважалася державною власністю і була у розпорядженні царів. Усі землі поділялися на дві категорії:

- общинне поле, що оброблялося спільними зусиллями. Весь урожай надходив до старости общини та зрештою надсилався цареві;
- приватні поля, що перебували в індивідуальному користуванні сім'ї, але не були власністю тих, хто їх обробляв.

У приватній власності були раби, будинки, знаряддя праці. Рабам не можна було мати ані сім'ї, ані майна.

Основні джерела рабства:

- захоплення полонених на війні;
- продаж у рабство за борги;
- навернення у рабство за деякі злочини;
- отримання рабів від підлеглих племен у вигляді данини.

У XII ст. до н. е. у державі Шан-Інь загострюються внутрішні суперечності. Водночас зміцнює свої сили й розширює володіння плем'я чжоу, що перебувало під владою іньських ванів. Під егідою цього племені об'єднується низка племен для боротьби проти Інської держави. У 1076 р. до н. е. племена Чжоу завдали поразки інській армії. Держава Шан-Інь була повалена, і на зміну їй прийшло царство Чжоу.

Час правління в Стародавньому Китаї династії Чжоу (з XII ст. до н. е. до 221 р. до н. е.) поділяється на три основні періоди:

- період Західного Чжоу – 1122-742 рр. до н. е.;
- період Східного Чжоу – 770-403 рр. до н. е.;
- період Чжаньго («семи воюючих царств») – 403-221 рр. до н. е.

У період Західного Чжоу (1122-742 рр. до н. е.) зазнає трансформацій рабовласницька держава, ускладнюється її структура. Суспільство характеризується вищим ступенем розвитку продуктивних сил, збільшенням чисельності рабів, розвитком великого землеволодіння.

У царстві Чжоу інтенсивно розвивається велике землеволодіння, з'являється тенденція до перетворення царських володінь на приватну земельну власність. Формально власником землі вважався цар, проте рабовласницька аристократія могла вільно розпоряджатися власними володіннями. З часом право великих рабовласників на володіння землею перетворюється на право власності на землю.

Общинне землекористування під час Західного Чжоу продовжувало відігравати помітну роль. Становище хліборобів (нунфу) було в цілому важким. Багато хто розорився і переходив у розряд безземельних орендарів.

Кількість рабів поповнювалася у цей період за рахунок:

- військовополонених;
- завойованого мирного населення;
- державних злочинців.

У середині VIII ст. до н. е. стався розвал Західного Чжоу через послаблення зв'язків центральної влади та правителів залежних князівств, а також унаслідок невдалих воєн із кочівниками. Коли країна розпалася на низку самостійних держав, то чжоуські царі перетворилися на правителів невеликого володіння – Східного Чжоу.

Економічне та політичне життя країни в період Східного Чжоу (770-403 рр. до н. е.) характеризується такими ознаками:

- розвитком ремесел та торгівлі, що призводить до зростання ролі купецтва в обшинному житті;
- занепадом спадкового землеволодіння родової аристократії. Її землі поступово переходять до служивої знаті.

Значні земельні володіння зосереджуються у руках воєначальників, служилих людей, купців. Зміцнюється приватна власність рабовласників землі.

У період «воюючих царств» – Чжаньго (403-221 рр. до н. е.) триває розвиток великого землеволодіння. Воно супроводжується руйнуванням стародавнього типу землеволодіння – обшинного. Із запровадженням земельного податку, коли замість обробки обшинних полів землеробів зобов'язали сплачувати податок зі своєї землі, по обшинному землеволодінню було завдано одного з перших ударів.

Третій період історії Стародавнього Китаю – царство Цін (221-207 рр. до н. е.).

Із середини VIII ст. до н. е., після знищення монархії Західного Чжоу, країна розпалася на безліч самостійних держав. Вони вели між собою завойовницькі війни, під час яких слабші держави поглиналися сильнішими.

Царство Цінь виникло приблизно у X ст. до н. е. Спочатку воно знаходилося у залежності від династії Чжоу, а потім, у період Чжаньго, увійшло до семи могутніх «воюючих царств». У III ст. до н. е. воно підкорило собі інші китайські держави.

Через соціальні протиріччя в імперії Цінь постійно спалахували повстання, найбільш потужне з яких відбулося у 207-206 рр. до н. е. і призвело до загибелі Ціньської монархії. Засновником нової династії – Ханьської – став один із керівників цього повстання, сільський староста Лю Бан.

Імператорська династія Хань правила з 206 р. до н. е. до 220 р. н. е. Цей період прийнято поділяти на такі:

- Західна, або Рання (Старша), Хань (206 р. до н. е. – 8 р. н. е.);
- правління Ван Мана (9-23 рр. н. е.) та правління Лю Сюаня, або Ген-ші (23-25 рр. н. е.);
- Східна, або Пізня (Молодша), Хань (25-220 рр. н. е.).

Лю Бан, який проголосив себе імператором Гао-цзу, на початку свого правління зробив низку поступок землеробам, знизивши податки та скасувавши суворі закони династії Цінь. Однак його реформи не зупинили зростання рабовласництва та утвердження великого приватного землеволодіння. Новацією в аграрних відносинах Західної Хань було те, що з'явилися землеволодіння «сильних домів», своєрідні маєтки-фортеці зі власною збройною охороною.

Рабство, поєднуючись із феодалним укладом, досягло найбільшого розвитку, що стало причиною для подальшого загострення соціальних протиріч.

3.5.3. Державна політика й управлінський апарат

У державі Шан-Інь державний устрій на ранньому етапі зберігав риси родоплемінної військової демократії.

Надалі спостерігається перехід усієї повноти влади до царя – вана.

Старійшини зі племінних вождів поступово перетворюються на одноосібних правителів. У підданих формується уявлення про них як про «синів Неба», які отримали владу з волі божественних сил.

Найбільшим рабовласником, верховним військовим вождем, найвищим суддею і первосвящеником був цар. Він же очолював державний апарат. Вищі посади обіймали за призначенням царя його близькі родичі. Дрібніші посади – професійні чиновники: переписувачі, збирачі податків, судді тощо.

У Стародавньому Китаї існував поділ посадових осіб на три основні категорії:

- найвищі цивільні чиновники;
- військові чиновники;
- радники, віщуни.

Верховна влада за часів правління династії Чжоу належала спадковому цареві (вану), проте централізованої держави протягом усього періоду створено не було. Ван безпосередньо керував лише столичною областю, а решта території країни поділялася на князівства, якими управляли князі (чжухоу). У свою чергу, території князівств поділялися на більш дрібні адміністративні одиниці, сформовані на основі колишнього родоплемінного поділу. Нижчою адміністративно-територіальною одиницею була сільська община.

Державний апарат, яким керував вищий сановник (сян), складався з наближених особистих слуг вана та довірених рабів. Сян був головою адміністративного апарату та найближчим помічником вана з управління країною.

У царстві Чжоу існувала палацова система управління: палацові службовці були одночасно і посадовими особами. Вона мала велику кількість чиновників, наділених різними повноваженнями. Вищі чиновники (дафу) поділялися на три класи – старші, середні, молодші.

На вершині суспільної ієрархії знаходилася рабовласницька аристократія, що складалася зі чжоуської спадкової та військової знаті, а також частково вцілілої після підкорення іньської аристократії.

У період правління Цінь у 359-348 рр. до н. е. державний діяч, головний радник імператора Шан Ян провів серію реформ, що сприяли посиленню центральної влади.

Шан Ян був одним із основоположників філософської школи легістів, що ставила понад усе державний закон. При ньому суворе дотримання законів вважалося першорядною умовою порядку в країні. У цей час імператором було затверджено обов'язкові для всіх закони, введено єдині письмові знаки, упорядковано міри ваги та довжини.

У результаті перетворень Шан Яна:

- узаконювалося право приватної власності на землю і було офіційно дозволено вільну купівлю-продаж землі, що завдало удару общинному землеволодінню;
- здійснювалося примусове дроблення великих патріархальних сімей, що також прискорювало розпад общин;
- з метою централізації вся територія держави була поділена на адміністративні повіти – новий адміністративний поділ було проведено за територіальним принципом;
- податки стали стягуватися залежно від обсягів оброблюваної землі;

- військо було переозброєно та реорганізовано.

У централізованій Цінзьській імперії главою держави був імператор – хуанді. Він мав усю повноту законодавчої, виконавчої та судової влади.

Було створено розгалужений державний апарат, очолюваний двома міністрами – лівим і правим ченсянами. Заступниками ченсянів були секретарі. З-поміж інших вищих державних чиновників слід назвати начальника палацової варти; чиновника, відомство якого опікувалося питаннями вшанування культу предків імператора; чиновника, який відав питаннями зовнішніх зносин. Значний вплив на діяльність державного апарату мали імператорські радники.

Коли царство Цінзь підпорядкувало інші давньокитайські царства, реформи Шан Яна поширилися на всю країну. Серед найбільш значущих із них слід зазначити такі:

- *адміністративну*. Територію поділили на 36 областей, котрі, у свою чергу, поділялися на повіти, повіти – на волості, а волості – на «тіни», що являли собою найнижчі адміністративні одиниці;
- *аграрну*. Заохочувалося землеробство;
- *фінансову*;
- *військову*.

Кожну область очолювали два управителі – представники військової та цивільної влади, що призначалися та зміщувалися з посади імператором.

Було твердо встановлено єдині закони, що карали за найменші провини й регламентували діяльність імперських чиновників. Колишні аристократичні титули було знищено, критерієм знатності стали багатство та заслуги перед державою.

У Цінзьській імперії було спеціальне судове відомство, що свідчить про виділення судових функцій з-поміж загальноадміністративних.

Найвищою судовою інстанцією виступав сам імператор, який міг безпосередньо розбирати судові справи.

Судове відомство стежило за дотриманням і належним застосуванням кримінальних законів. Усі справи про найбільш тяжкі злочини проходили через це відомство, особливо справи, пов'язані з перевищенням влади чиновниками.

На чолі цього відомства стояв тінвей. Провінційний суддя був одночасно і начальником в'язниць в окрузі.

Залишивши незмінною колишню структуру центрального та місцевого державного апарату, царська влада спрямувала свої зусилля на централізацію країни. Було проведено новий територіально-адміністративний поділ – на 13 великих округів, зі збільшенням кількості

областей та повітів. На чолі округів ставилися окружні ревізори – намісники імператора, які здійснювали контроль за місцевою адміністрацією. Області та повіти очолювали три призначені з центру чиновники: правитель та його помічники у цивільних та військових справах. Діяльність місцевої адміністрації контролювалася інспекторами з центру.

У 8 р. н. е. у результаті палацового перевороту престол захопив Ван Ман.

Проголосивши себе імператором (9 р. н. е.), він зробив нову спробу пом'якшити реформами класові протиріччя. На ці реформи його спонукали конфуціанці, які прийшли на зміну легістам.

У сфері землеволодіння Ван Ман здійснив такі кроки:

- шляхом заборони на купівлю-продаж землі скасовувалася приватна власність на неї;

- усі землі оголошувалися царськими;

- відновлювалася система общинного землеволодіння.

У сфері рабовласництва:

- скасовувалося приватне рабовласництво – булозаборонено купівлю-продаж рабів;

- держава отримувала законне право володіти рабами, тобто раби ставали державними.

Ван Маном проводилися й інші реформи, зокрема фінансова. Так, було запроваджено нові податки, засновано особливі управлінські структури, що мали регулювати ринкові ціни та регламентувати позичковий відсоток. Однак усе це не привело до стабілізації політичного становища, а лише спричинило загострення класових протиріч й руйнування економіки країни.

У 18 р. н. е. спалахнуло повстання, учасники якого отримали назву «червонобрових».

У ході боротьби з повсталими землевласницька аристократія заснувала нову династію – Пізню (Молодшу, або Східну) Хань. Повстання «червонобрових» було придушене наприкінці 27 р. н. е., але країну вдалося об'єднати лише близько 37 р. н. е.

Повернувшись у 23 р. н. е. на престол, династія Хань скасувала укази та розпорядження Ван Мана. Було зроблено деякі поступки селянству, частково полегшено податковий тягар.

Істотних змін зазнав державний апарат: було створено імператорську раду – вищий дорадчий орган при імператорі; функції управління країною поділили між собою п'ять відомств. Економіка країни почала стабілізуватися.

У другій половині II ст. н. е. у результаті потужних селянських повстань влада династії Східної Хань занепала. У ході боротьби з повсталими селянами великі воєначальники, які очолювали різні збройні політичні угруповання, стали незалежними від центрального уряду. Це призвело до політичної кризи та руйнування господарської системи країни. У 220 р. *єдина Ханьська імперія була знищена* – вона розпалася на три самостійні царства, період існування яких отримав назву Саньго (Троецарство).

3.5.4. Організація військової справи

Армія в царстві Чжоу була постійною лише частково. Переважно вона була сформована з невеликих кадрових загонів та ополчення, котре приєднувалося до них під час війни.

Загалом армія відігравала величезну роль у Стародавньому Китаї, що пояснювалося частими війнами і необхідністю придушувати селянські повстання.

Поступово формувалася постійна армія, що перебувала на утриманні царської скарбниці. Спочатку до її складу входили охоронці імператора та військові загони, що охороняли столицю. На ці загони покладалися й поліцейські функції.

В імперії Цінь існувала військова повинність. В армію брали чоловіків від 23 до 56 років, які повинні були пройти річну підготовку, нести гарнізонну службу протягом року та місяць на рік служити в ополченні за місцем проживання. Без зазначення термінів служби на охорону державних кордонів спрямовувалися розжалувані чиновники, злочинці, бродячі торговці, а також ті, хто втратив свободу за борги.

3.5.5. Система права

Власність. Види зобов'язань.

Головними об'єктами права власності у Стародавньому Китаї були земля та раби.

За правління кожної династії ставлення до розуміння права власності на землю змінювалося:

- у період Шан-Інь земля була власністю імператора (вана), наближені лише мали право користуватися отриманими у дар землями;
- за часів Чжоу відбувається перетворення землеволодінь на приватну власність;
- період Цінь – із середини I ст. до н. е. у низці царств укладаються торгові угоди щодо землі, інтенсивно розвивається приватновласницьке землеволодіння за рахунок перерозподілу земельного фонду та переходу

його в руки нової знаті.

Раби у період Шан-Інь вважаються державною власністю. Хоча раби і перебували у володінні приватних осіб, купівлі-продажу щодо них ще не існувало. За часів Чжоу став можливий обмін та купівля рабів. У V-III ст. до н. е. існували дві категорії рабів: державні та приватні. У період Цінь відбувається широка та вільна торгівля рабами.

Давньокитайське право регламентувало різні види договорів, як-от:

- договір міни;
- договір купівлі-продажу;
- договір дарування;
- договір позики;
- договір оренди землі;
- договір індивідуального найму.

Договір міни з'явився одним із перших. Договір купівлі-продажу наказувалося укладати лише в письмовій формі з обов'язковою сплатою мита. Широкого поширення набув договір дарування: землі, рабів, колісниць, зброї та іншого майна.

Договір позики, що виник у період Чжаньго, оформлявся борговою розпискою. Він передбачав можливе відстрочення платежу, внесення застави, видачу письмових зобов'язань. З'явилися лихварство, боргове рабство. У V-III ст. до н. е. поширення набув договір оренди землі.

Злочин і покарання.

З-поміж видів злочинів, відомих у Стародавньому Китаї, можна виділити:

- державні – заколот, змова;
- релігійні – шаманство, викидання золи на вулицю;
- проти особи – вбивство, завдання тілесних ушкоджень;
- проти власності – крадіжка, грабіж, забій чужої худоби;
- військові – неявка до встановленого терміну на місце збору, боягузтво та ін.

Взагалі ж перелік їх величезний – в епоху Чжоу налічувалося понад 3000 різних злочинів.

Звичай кровної помсти, що виник і був розвинутий у додержавному Китаї, з появою державної влади був витіснений системою тілесних покарань та широким застосуванням страти.

Основною метою покарання за часів Цінь остаточно стає залякування.

До видів покарань належали:

- смертна кара в найрізноманітніших її видах (смаження на вогні, розрубання тіла на дрібні частини, обезголовлення, закопування

живим у землю);

- членоушкоджувальні покарання (відрізання носа, вух, відрубання руки, ноги, виколювання очей, кастрація для чоловіків);
- штрафи, що дозволяли відкупитися від покарання;
- тюремне ув'язнення.

Передбачалися також тавро тушшою на обличчі, перетворення жінок на рабинь-затворниць, биття палицями, удари батогами та ін.

Судочинство.

Вищою судовою інстанцією був імператор, який міг безпосередньо розбирати судові справи. Судові функції на місцях виконували представники місцевої адміністрації.

Державний апарат складався з численних чиновників, які розшукували злочинців, вели боротьбу зі злодіями та розбійниками, були начальниками в'язниць, судовими виконавцями (особи, які виконували судові рішення).

Судовий процес у періоди Шан-Інь та Західного Чжоу мав обвинувально-змагальний характер. Пізніше цей вид процесу був витіснений розшуковим, що спочатку застосовувався лише у випадках скоєння злочинів рабами.

Правова ідеологема родинних відносин.

У Стародавньому Китаї шлюб укладали батьки. Чоловік та батько мав у родині абсолютну владу. Сім'я була велика, патріархальна, із культом предків, із багатоженством. Заміжня жінка повністю залежала від влади чоловіка, не могла мати особистого майна. Право успадковувати вона мала, але це право було обмеженим.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Чому колыскою світової цивілізації вважається Стародавній Схід?
2. Яку роль у житті стародавніх цивілізацій відіграло навколишнє природне середовище? Як кліматичні та природні умови впливали на становлення стародавніх держав?
3. Які риси розвитку були притаманні раннім суспільствам Сходу?
4. Що таке режим східної деспотії? Які основні функції виконувала централізована державна влада у державах Стародавнього Сходу?
5. У чому полягає своєрідність суспільного устрою давньосхідних держав?
6. Вкажіть причини слабкості деспотичних держав.
7. Охарактеризуйте державний управлінський апарат у Стародавньому Єгипті.
8. Які основні періоди слід розрізняти в історії давньоєгипетського суспільства?
9. Якими були основні соціальні верстви давньоєгипетського суспільства?
10. Які сили у Стародавньому Єгипті становили загрозу централізованій владі?
11. Яке місце у громадській ієрархії займали жерці?
12. Поміркуйте, чому правителі Стародавнього Єгипту проголошувалися живими богами? Наведіть приклади, що свідчать про це.
13. Яким був територіальний устрій Стародавнього Єгипту?
14. Які джерела права Стародавнього Єгипту Ви знаєте?
15. Охарактеризуйте судоустрій та судочинство Стародавнього Єгипту.
16. Які цивілізації існували у Стародавній Месопотамії?
17. Охарактеризуйте суспільний і політичний устрій Шумерської

держави.

18. Дайте характеристику державному апарату Шумерської держави.
19. Що змінилося в державному будівництві Шумера після його об'єднання з Аккадом?
20. Які причини піднесення й занепаду Шумеро-Аккадської держави?
21. Дайте загальну характеристику Законів царя Хаммурапі. Злочини та покарання за Законами Хаммурапі.
22. Як управлялися міста-держави у Месопотамії?
23. Як називалися суспільні стани у Стародавній Індії?
24. Які види злочинів були передбачені в Законах Ману?
25. Якими були особливості шлюбних відносин у Стародавній Індії?
26. Визначте особливості становлення і розвитку держави в Стародавньому Китаї.
27. Якими були особливості права Стародавнього Китаю? Злочини та покарання у Стародавньому Китаї.
28. Які характерні риси були притаманні суспільному ладу Стародавнього Вавилону? Чому давньовавилонське суспільство називають ієрархічним?
29. Які форми правління й територіального устрою встановилися в період правління царя Хаммурапі?
30. Яким був державний механізм Давньовавилонського царства?
31. Які форми земельної власності існували в Стародавньому Вавилоні?
32. Які види договорів мали місце в Стародавньому Вавилоні?
33. Що належало до злочинів проти держави, особистості та власності за давньовавилонським правом?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Основна:

1. Бандурка О. М., Головка О. М., Логвиненко І. А. та ін. Історія держави і права зарубіжних країн / за заг. ред. О. М. Бандурки ; вступ. слово О. М. Бандурки. 2-е вид., доп. та змін. Харків : ХНУВС, 2021. 596 с.
2. Грубінко А. В. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посібник. Тернопіль : Тернопіл. нац. економ. ун-т, 2010. 392 с.
3. Дахно І. І. Історія держави і права : навч. посібник. Київ : Центр учбов. л-ри, 2013. 658 с.
4. Захарченко П. П. Історія держави та права України : навч. посібник. Київ : Ун-т «Україна», 2005. 208 с.
5. Історія держави і права зарубіжних країн : хрестоматія / за ред. В. Д. Гончаренка. 2-е вид. Київ : Ін Юре, 2022. 716 с.
6. Макарчук В. С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн : навч. посібник. 5-е вид., доп. Київ : Атіка, 2006. 680 с.
7. Марченко О. В. Філософія права : навч. посібник. Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2015. 304 с.
8. Мудрак І. Д. Історія держави і права зарубіжних країн : курс лекцій. Ірпінь : ДПА України, 2001. 232 с.
9. Петришин О. В., Погребняк С. П., Смородинський В. С. та ін. Теорія держави і права : підруч. / за ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2015. 368 с.
10. Талдикін О. В. Держава і право Давнього Сходу: структурно-логічні схеми і таблиці : навч. посібник. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2016. 136 с.

Додаткова:

1. Історія держави і права зарубіжних країн: хрестоматія : навч. посібник для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти / упоряд. В. Д. Гончаренко та ін. ; ред. В. Д. Гончаренко. Київ : Видавничий Дім «Ін Юре», 2002. 716 с.
2. Крестовська Н. М., Цвіркун О. Ф. Історія держави і права зарубіжних країн : хрестоматія-практикум. Харків : Одиссей, 2010. 488 с.
3. Логвиненко Є. С. Джерела дослідження інституту покарання в праві держав давньосхідних цивілізацій. *Правові новели*. 2019. № 9. С. 34–39.
4. Логвиненко Є. С., Логвиненко І. А. Покарання в праві держав Стародавнього світу. Харків : ФОП Панов А. М., 2019. 252 с.

5. Логвиненко І. А., Логвиненко Є. С. Статус жінки на Стародавньому Сході: особливості шлюбно-сімейних відносин у Месопотамії. *Право і безпека*. 2022. № 2 (85). С. 91–106.

6. Маймескулов Л. М., Тихоненков Д. А., Россіхін В. В., Власенко С. І. Історія держави і права зарубіжних країн : підруч. Харків : Право, 2013. 520 с.

7. Марченко О. В. Права людини у вимірах західної і східної цивілізацій. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2023. № 4 (125). С. 19–27.

8. Талдикін О. В. Історія держави і права зарубіжних країн : метод. рекомендації для підготовки до самост. та індивід. роботи / уклад. О. В. Талдикін. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2023. 82 с.

9. Хома Н. М. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посібник. 5-е вид., стереотип. Львів : Новий Світ, 2018. 480 с.

Розділ 4 ДЕРЖАВА І ПРАВО АНТИЧНОГО СВІТУ

4.1. Державний устрій і право античних держав: загальний огляд

Первісні античні держави з'явилися на Півдні Балканського півострова. На відміну від давньосхідних держав, що утворювалися переважно біля річкових магістралей, вони формувалися у басейні Середземного моря. Таке територіальне розташування позначилося на державності, демократичному управлінні, культурі, релігії та духовному житті грецького народу.

Найдавнішою вважається *крито-мікенська* (егейська) цивілізація, утворена злиттям Мінойської і Мікенської давніх цивілізацій, що зародилася на острові Крит наприкінці III тис. до н. е. і розвивалася до першої половини II тис. до н. е. Міжусобна довготривала війна між племенами, що населяли ці території, закінчилася перемогою одного з них.

З цього часу розпочинається утворення нової протодержави. Центром її став Кносс на острові Крит. В історичній літературі острів Крит овіяний численними міфами та легендами: тут народився Зевс, над островом літали Дедал із Ікаром, у його затоках купалася богиня Афіна, сюди Зевс привіз сплячу красуню, у численних підземних лабіринтах палацу Кносу жив Мінотавр (напівлюдина-напівбик), який щороку вимагав від населення данину – сім гарних юнаків та дівчат. Це чудовисько було переможене знаменитим героєм Тесеєм, який згодом став першим царем у греків.

В епоху бронзового віку існувало на Криті й Мінойське царство (за ім'ям царя Міноса). В основі його було державно-розподільче господарство з примусовою працею населення. Влада зосереджувалася в руках царя та його оточення. Виконання правителем жрецьких функцій, функцій управління та військової справи досить швидко привело до підпорядкування усього населення царській владі.

Критське та Мінойське царства були протодержавами, де особистості царів, як правителів та головних жерців, вважалися священними та недоторканими. Водночас у цих протодержавах залишилися закони, правила, обряди з часів общиннородового розвитку.

Про це свідчить наявність такого важливого соціального інституту, як суд, який ще не був державним. Красномовну його характеристику знаходимо у записах грецького філософа Платона, зроблених майже тисячу років по тому: «Судові рішення виносилися швидко і просто, якщо у судді у ході розгляду справи виникали якісь сумніви, обвинувачений приносив клятву щодо цього сумнівного питання, так справа й завершувалася, швидко й беззаперечно».

Крито-мінойська протодержавність відзначилася вагомими досягненнями у господарюванні (переважно у землеробстві), культурі, писемності та ін.

Завоювання греками Балканського півострова обумовило появу цілої низки держав (Кносської, Мікенської та ін.). Ці країни мали спільні зі східними державами риси: монархічну форму правління, велике державно-храмове володіння, збереження земельних общин.

Монархічні традиції ще довго впливали на подальше становлення державності греків, характерною ознакою якої був общинний уклад та тісний зв'язок общини із царською правлячою верхівкою.

Процес утворення держав унаслідок постійних міграцій населення відбувався хвилеподібно. Так, вторгнення у Грецію з півночі дорійських племен у XII ст. до н. е. відкинуло державу на кілька століть назад, загальмувавши її розвиток.

В цілому ж становлення державності багато в чому визначалося природно-географічними чинниками: Греція була гірською країною, малоприсадоною для землеробства, там не могла утворитися земельна община східного типу. Природні бар'єри визначили життя невеликих та ізольованих міст-держав – полісів. Полісна система – унікальних форма державності, що є визначаючою рисою античного світу.

Умови життя на Апеннінському півострові були сприятливішими, ніж на Балканах. Тут протікало кілька повноводних річок (найбільша з них – По, в давнину – Пад), котрі, як і на Сході, сприяли розвитку державності. Тут було чимало зелених долин, придатних для сільського господарства. Гори Апенніни були багаті на корисні копалини і будівельний камінь.

Широкий розвиток торговельних відносин, морської торгівлі сприяв швидкому розквіту ринкового господарства та зростанню приватної власності. Соціальна диференціація, що посилилася, стала основою гострої політичної боротьби, у результаті якої перехід від примітивної до високорозвиненої форми державності проходив більш стрімко і з більш значними соціальними наслідками, ніж це мало місце в інших країнах Стародавнього світу.

Значну роль у житті античного поліса відігравало море. Воно забезпечувало його зв'язок з іншими полісами та країнами. Море і морська торгівля пов'язували в єдину полісну систему всі міста-держави, створювали єдину загальногрецьку цивілізацію.

Географічні умови, що вимагали пристосування способів господарювання до умов навколишнього природного середовища, розвиток товарообміну та пов'язана з ним інтенсифікація міжплеменних контактів, як наслідок, ослаблення кровноспоріднених зв'язків та асиміляція родів та племен, необхідність врегулювання конфліктів, що час від часу спалахували та виходили за племенні межі, – все це стало передумовами для об'єднання племен регіону під єдиною владою.

Формування суспільного та державного устрою Греції відбувалося в межах античного *поліса* (міста-держави) – феномена Стародавнього світу. Полісна система складалася поступово, протягом багатьох століть. Весь цей період можна умовно поділити на три складові:

- гомерівський (XI-IX ст. до н. е.), що характеризувався пануванням родоплеменних відносин;
- архаїчний (VIII-VI ст. до н. е.), у межах якого відбувалося створення класового суспільства та держави,
- класичний (V-IV ст. до н. е.), позначений розквітом давньогрецького рабовласницького суспільства, полісного устрою.

Гомерівський період (XI-IX ст. до н. е.), як уже було зазначено, характеризувався пануванням родоплеменних відносин.

Усе населення було об'єднане у сільські общини, що розташовувалися на невеликих територіях, фактично ізольовано від інших.

Земля була родовою власністю, общинники мали лише право користування нею на умовах її періодичного перерозподілу. Проте у цей період вже є і безземельні, і власники великих ділянок землі.

Переважну частку жителів общини складали землероби, скотарі, ремісники та торговці.

Таким чином, у період виникнення держави греки використовували три найдавніші інститути державності, що було притаманне багатьом країнам Стародавнього світу та типовим для родового суспільства: цар, рада старійшин, народні збори. Цар (базилевс) уособлював собою вищу військову владу і виступав як полководець, був верховним суддею та жерцем. Посада базилевса спочатку була виборною, потім стала спадковою. Рада старійшин складалася з вождів родових общин, а народні збори формувалися з чоловіків, здатних тримати в руках зброю. У міру подальшого розвитку цих інститутів вони поступово ставали

домінуючою силою у політичному житті суспільства.

На рубежі IX-VIII ст. до н. е. у розвитку Стародавньої Греції відбулися глибокі зміни: родовий устрій почав трансформуватися у рабовласницький. Активізувався процес розвитку приватної власності, соціального розшарування. Общинна організація, що зберігала кровноспоріднені зв'язки між своїми членами, перестала відповідати потребам часу. Відбулося злиття раніше відокремлених дрібних общин. Стародавні форми об'єднання родів – філи і фратрії – поступилися місцем новим, заснованим на майнових і територіальних ознаках.

На базі общин виникли нові соціально-політичні організми – поліси. Утворення рабовласницького суспільства та держави у формі полісного ладу стало передумовою історичного розвитку Стародавньої Греції в архаїчному періоді.

Архаїчний період (VIII-VI ст. до н. е.) ознаменований створенням Афінської держави.

Давньогрецька легенда вважає, що Афінський поліс виник у результаті проведення царем Тесеєм синоїкізму – об'єднання відокремлених родових общин навколо афінського акрополя. Вільне населення афінської громади, за тим самим переказом, було поділено Тесеєм на такі соціальні групи:

– *евпатриди* – родова аристократія, власники великих земельних ділянок;

– *геомори* – землероби, дрібні земельні власники, які поступово потрапляють у боргову залежність від евпатридів;

– *деміурги* – ремісники. Разом із геоморами вони становили демос.

Поряд із рабами та вільними людьми існував такий проміжний шар, як метеки – особисто вільні, але позбавлені політичних та деяких економічних прав.

Зберігався старий поділ демосу на філи, фратрії та роди. Управлялися Афіни дев'ятьма архонтами, які щорічно обиралися із середовища аристократів, і ареопагом – радою старійшин.

У міру зростання майнової нерівності поглиблювалися соціально-економічні протиріччя та загострювалася боротьба між родовою аристократією та демосом, які домагалися зрівняння у правах, переділу землі, анулювання боргів та скасування боргової кабали.

Демократичний потенціал, властивий полісній системі, що передбачає елементи безпосередньої демократії (народні збори тощо), не набув на цьому етапі ще повноцінного розвитку. Жителі полісів, які не мали політичного досвіду і черпали свої уявлення про владу з патріархально-релігійного минулого, беззастережно делегували

управлінські функції родовій та жрецькій аристократії. Саме такою була державна влада в архаїчний період, у ранній період патриціанської республіки у Римі.

Подальший процес демократизації політичного життя в античних містах-державках супроводжувався загостренням боротьби між аристократією, яка тримала у своїх руках владу і прагнула законсервувати старі полісні порядки, і народом (демосом), який все більше усвідомлював свою громадянську єдність. Результатом цієї боротьби стала серія законодавчих реформ, котрі підривали монополію аристократії щодо здійснення владної діяльності в державних органах та створили основу для розвитку демократичних інституцій.

З огляду на особливості рабовласницького способу виробництва позаекономічний примус підневільних верств суспільства (рабів) став головним завданням та основною метою держави та права.

До *класичного періоду* (V-IV ст. до н. е.) належить розквіт давньогрецького рабовласницького суспільства, полісного ладу.

У V ст. до н. е. Греція відстоювала свою самостійність у греко-перських війнах (500-449 рр. до н. е.). Значний внесок у перемогу над персами було зроблено завдяки об'єднанню грецьких полісів у Делоський союз (далі – Союз). Було засновано єдину скарбницю, створено єдині сухопутні сили та флот. Управління справами Союзу покладалося на раду представників усіх міст – членів Союзу. Незабаром у цьому Союзі визначився лідер – Афіни, а тому він став називатися Першим Афінським морським союзом і фактично перетворився на афінську морську державу – архе. У цей час Афіни вступили у період найбільшого підйому. Завдяки розвиненим ремеслам, торгівлі та мореплаванню, в обстановці гострої внутрішньополітичної боротьби, в Афінській державі утвердився найбільш прогресивний на той час державний устрій *античної рабовласницької демократії*.

Визначальні риси античної державності:

1. В античному світі були вперше утверджено принципи республіканської форми правління. Рабовласницькі держави розвивалися тут у формі аристократичних (Рим, Спарта) та демократичних (Афіни, інші грецькі поліси) республік. Антична державність не мала аналогів у Стародавньому світі і довго не була перевершена ні в християнській Європі, ні у будь-яких інших державах;

2. В античну епоху цивілізація вперше здолала локальні територіальні межі: уперше виникли світові імперії. Передумовою для цього на зорі античної цивілізації стала активна колонізація греками завойованих земель. Жителі грецьких держав-полісів заснували колонії

практично на всьому узбережжі Середземного, Чорного та частково Азовського й Іонічного морів. Однак ці колонії не сформували імперію: кожна з них була незалежною від метрополії. Об'єднання їх у єдине державне утворення відбулося з утвердженням Римської імперії, що в період свого розквіту охоплювала майже всю Західну та Південну Європу, Західну Азію, Чорноморське узбережжя, Північну Африку;

3. Склалися унікальні суспільно-політичні відносини – демократія, котра найбільшою мірою відповідала вимогам самоврядування спільноти вільних людей. Звісно, це була демократія переважно для обраних – заможних громадян. Проте основні принципи демократичного устрою, сформульовані в період розквіту грецької цивілізації, й досі можна віднайти в програмах демократичних партій і рухів у всіх країнах. У грецьких полісах, а надалі й у Римі відпрацьовано складний механізм функціонування демократичної держави;

4. В античний період народилася і була реалізована на практиці ідея поділу гілок влади, що передбачала їхнє взаємне стримування та протидію. Ідеї античних мислителів були детально проаналізовані й належною мірою поціновані в епоху Просвітництва, зокрема англійським філософом Д. Локком, а також французьким мислителем Ш. Монтеск'є;

5. Державно-правовий досвід Афін і Риму містить попередження про небезпеку бюрократизму, його впливовість і живучість. Безвідповідальність, некомпетентність, самовдоволення чиновників неодноразово породжували катастрофи в історії античних держав. І жодні радикальні реформи не могли нівелювати наслідки дій цих чиновників. За помилки правителів, їхні непродумані експерименти народи платили страшну ціну. Під загрозою загибелі неодноразово було існування самої держави (досить згадати занепад Риму). Водночас, як засвідчив досвід Афін і Риму, без мудрих управлінців цивілізоване суспільство існувати не може, оскільки влада натовпу – охлократія – породжує небезпечний різновид деспотії;

6. Мислителі античності подарували світові ідеї правової держави та громадянського суспільства. Вже тоді влада розумілася як відповідальність правителів перед вільними громадянами. Водночас історія держави і права античності свідчить і про те, що верховенство закону може легко перетворитися на реакційну силу, якщо сам закон не відображає справжньої волі народу.

4.2. Давньогрецька державність: Афіни, Спарта

4.2.1. Загальна характеристика

У VI-V ст. до н. е. серед безлічі давньогрецьких полісів виділяються два найбільші та найсильніші у військовому відношенні міста-держави: Афіни та Спарта. Під знаком антагонізму цих двох полісів розгорталася вся наступна історія державності Стародавньої Греції. В Афінах, де склалася громадянська община, яка пов'язала її членів, за всієї відмінності їхніх майнових і політичних інтересів, в єдине ціле, антична демократія досягла свого розквіту, ставши потужною творчою силою.

На противагу Афінам Спарта увійшла в історію як зразок військово-аристократичної держави, яка, застосовуючи різноманітні засоби придушення величезної маси підневільного населення, безуспішно намагалася зберегти рівність серед самих спартіатів. Таким чином, суперництво Афін та Спарти вилилося у своєрідне змагання двох різних громадянських та політичних общин Греції.

Територію Аттики (область Греції, де згодом виникла Афіньська держава) наприкінці II тис. до н. е. населяло чотири племені. Перехід до виробничої економіки з індивідуалізацією праці привів до поділу общинної землі на ділянки зі спадковим сімейним володінням, до розвитку майнової диференціації, поступового виділення родової верхівки та зuboжіння маси вільних общинників, багато з яких перетворювалися на наймитів або за борги потрапляли в рабство.

Ці процеси прискорювалися завдяки розвитку ремесел і торгівлі, чому сприяло приморське розташування Афін. Багаті сім'ї були першими власниками рабів, якими ставали військовополонені.

На початку I тис. до н. е. рабовласництво вже було досить поширеним явищем, хоча експлуатація рабської праці ще не стала основою суспільного виробництва. Рабів використовували переважно у домашньому господарстві, рідше на польових роботах, подекуди вони займалися різними ремеслами. Поряд із ними працювали й їхні господарі, хоча раби виконували найважчі роботи. Лише згодом рабська праця почала переважати, а рабовласники, зокрема найбільш заможні з них, перестали брати участь у продуктивній праці. Родоплемінна організація влади поступово змінює орієнтир на забезпечення інтересів передусім заможної верхівки вільних громадян.

Спарта, або Лакедемон, – давньогрецький поліс, місто-держава (VI-I ст. до н. е.), що займало південну частину Пелопоннесу. Спартанська держава виникла у IX ст. до н. е., подібно до Афіньської, в результаті

синойкізму – злиття відокремлених родових громад: ахейської, що проживала на території Лаконіки, і дорійської, що вторглася із завоюванням.

4.2.2. Суспільні відносини

Афіни.

Повноправними афінськими громадянами вважалися ті особи, в яких і матір, і батько були громадянами Афін.

Громадянська повноправність наступала з 18 років і передбачала наявність певних прав та обов'язків.

До найважливіших прав громадянина належали:

- право на свободу та особисту незалежність від іншої людини;
- право на земельну ділянку на поліській території;
- право на економічну допомогу від держави у разі матеріальних труднощів;
- право на носіння зброї та службу в ополченні;
- право на участь у справах держави;
- право на шанування та захист богів;
- право на захист та заступництво афінських законів.

Сукупність громадянських прав становила честь громадянина. За злочини він міг бути підданий судом безчестю, тобто обмежений у правах.

Обов'язки, котрі мав виконувати кожен афінський громадянин, полягали в такому:

- берегти власне майно та працювати на земельній ділянці;
- приходити на допомогу полісу у надзвичайних обставинах;
- захищати поліс від ворогів зі зброєю в руках (громадяни вважалися військовозобов'язаними з 18 до 60 років);
- підкорятися законам та обраній владі;
- брати активну участь у громадському житті;
- шанувати богів.

Багаті громадяни несли також повинність на користь держави – літургію, що частково обмежувала приватну власність.

Між повноправними громадянами та рабами існував проміжний прошарок – метеки, люди особисто вільні, але позбавлені політичних та деяких економічних прав, зокрема:

- права громадянства;
- права володіти нерухомістю;
- права укладати шлюби з афінськими громадянами.

До метеків належали чужоземці, що мешкали в Афінах. У кожного

метека мав бути свій простат – посередник між метеком та урядовими установами. З метеків стягувався особливий податок, вони залучалися до військової служби, відбували інші повинності. Раб, ставши вільновідпущеним, прирівнювався за своїм становищем до метеків.

Рабська праця в Афінах широко використовувалася в домашніх роботах, сільському господарстві, будівництві тощо. Одно зі джерел рабства становила боргова залежність, оскільки неспроможні боржники відповідали перед кредиторами не лише власним майном, а й особистою свободою та свободою членів своєї сім'ї.

Раби в Афінах поділялися на тих, що належали приватним особам, та тих, що належали державі. До рабів приватних осіб ставилися як до речей, тому вони не могли мати власності. За державними рабами визнавалося право набувати власність і розпоряджатися нею.

Ставлення господарів до рабів було зазвичай гуманним. Вони могли карати свого раба, але не мали права його вбивати. Жорстокість і садизм щодо рабів суперечили самій природі греків. Варварські звичаї калічити рабів і полонених, обрізаючи їм носи та вуха, були поширені на той час на Сході (наприклад, у Персії), а у Греції становили вкрай рідке явище.

Спарта.

Поліс Спарта розташовувався на півдні Пелопоннеського півострова, у родючій долині річки Еврот.

Повноправними громадянами були лише жителі Спарти – спартіати. Вони забезпечувалися земельними наділами. Тут не допускалася приватна власність на землю. Уся земля вважалася власністю держави і була поділена на 9000 приблизно рівних неподільних ділянок (клерів), переданих повноправним громадянам – спартіатам у спадкове користування без права відчуження та дроблення. Їх не можна було продати, подарувати або заповісти. Земельні наділи передавалися разом із державними рабами, що обробляли землю. Оскільки спочатку ці наділи були рівними, то громада спартіатів зазвичай називалася «громадою рівних».

Закони Лікурга мали на меті запобігти майновій диференціації. Вони були спрямовані проти розкоші, забороняли спартіатам займатися торгівлею, мати в особистому користуванні золото та срібло.

Спартіати мешкали в однаково скромних оселях, носили однаковий простий одяг, позбавлений прикрас. Власний будинок спартіат міг будувати тільки за допомогою сокири, пилки і молотка. Золоті та срібні монети були вилучені з обігу – замість них ходили важкі залізні гроші.

Єдність спартіатів забезпечувалася спільними обідами (сесситіями) і груповими атлетичними вправами. Громадяни робили щомісячний

натуральний внесок до єдиної скарбниці. Той, хто не міг його внести, вважався «опущеним» і позбавлявся політичних прав.

Існував досить жорсткий кодекс поведінки спартіатів від народження до смерті. Немовля після народження оглядали. Якщо воно мало явні фізичні вади, то підлягало негайному умертвінню. Страту пропонувалося здійснювати його батькові.

Жили спартіати в поселеннях, що нагадували своєрідні військові табори, їхній побут був суворо регламентований. Спартіати мали займатися тільки військовим мистецтвом і спортом. Дітей із семи років віддавали на виховання у спеціальні школи. Хлопчики утримувалися в суворих умовах, їх піддавали жорсткій муштрі. Ночами юнаки робили засідки на дорогах і нападали на запізнілих перехожих. Їх привчали до жорстокості. Навчання закінчувалося у 20-річному віці. Дівчата регулярно займалися гімнастичними вправами, щоб стати здоровими матерями. Вони стрибали, швидко бігали, вчилися метати спис.

Посадові особи могли самі визначати майбутню сімейну пару: вели «статевий відбір», мета якого – вдосконалити «породу» людей. Такий підхід переслідував одну мету – отримати хороших воїнів.

Із 20 до 60 років спартіати несли військову службу. Дорослі чоловіки об'єднувалися у вікові та інші союзи, що визначали соціальний статус їхніх членів. Жінки, майже повністю звільнені від ведення домашнього господарства і турботи про виховання дітей, мали деяку самостійність і дозвілля для розвитку особистості.

Пізніше серед спартіатів виникла майнова нерівність. Ті з них, хто не в змозі був робити внески для організації суспільних трапез, виключалися з цього прошарку і переходили в розряд гіпомепенів.

Іншою соціальною групою були переїки (колишнє корінне населення Спарти) – особисто вільні громадяни, які не мали політичних прав, хоча в інших відносинах були правоздатними. Вони могли набувати власність та укладати угоди, несли військову повинність. У їхніх руках зосередилися ремесло та торгівля, оскільки самі спартіати, відповідно до законів Лікурга, господарською діяльністю не займалися. З боку держави над переїками було встановлено нагляд, що здійснювався спеціальними посадовими особами.

Представники переможених племен ставали державними рабами – ілотами. Вони не мали своєї землі та працювали на ділянці, наданій спартіату державою. Однак у ілотів були власні господарство та знаряддя виробництва. Ілоти платили своєму господарю оброк, що дорівнював 50 % урожаю, отриманого із землі. Наділивши ілотів господарською самостійністю, спартіати пильно стежили за їхнім

настроєм, нещадно присікаючи в зародку будь-які спроби до звільнення. Своє панування над ілотами спартіати підтримували методами жорстокого терору. Щорічно вони оголошували ілотам війну, що супроводжувалася масовими вбивствами. Проте убивство ілота допускалося і в будь-який інший час.

Закабалення ілотів являло собою специфічну форму рабства. Ілоти не були товаром, подібно до рабів, і вільно розпоряджалися частиною врожаю, що залишилася в них. Їхнє економічне і соціальне становище було близьким до становища кріпосних селян. Припускають, що вони мали сім'ю і утворювали деяку подобу общини.

Ілоти також несли військову службу і брали участь у війнах Спарти як легко озброєні воїни. Вони могли викупитися на свободу, але в інших відносинах були абсолютно безправними.

4.2.3. Державна політика й управлінський апарат

Афіни.

За сутністю *Афінська держава* була політичною організацією вільних громадян, що забезпечувала захист їхніх інтересів та підкорення рабів. За формою правління вона було демократичною республікою, в якій афінські громадяни користувалися рівними правами і могли брати активну участь у політичному житті.

Афінська демократія у V-IV ст. до н. е. являла собою ретельно розроблену політичну систему. Заміщення державних посад відбувалося на засадах виборності, терміновості, колегіальності, підзвітності, відплати, відсутності ієрархії.

Основними органами Афінської держави були:

- Народні збори;
- Рада п'ятисот;
- геліея;
- колегія стратегів;
- колегія архонтів.

Верховним органом влади були народні збори – еклесія. Право участі у Народних зборах мали лише чоловіки, які досягли двадцятирічного віку, були повноправними афінськими громадянами, незалежно від їхнього майнового стану та роду занять.

Компетенція Народних зборів охоплювала всі сторони життя Афін. Еклесія приймала закони, вирішувала питання війни та миру, обирала посадових осіб, заслуховувала звіти магістратів після закінчення строків повноважень, вирішувала справи щодо продовольчого постачання міста, обговорювала та затверджувала бюджет, здійснювала контроль за

вихованням юнаків.

Надзвичайно велике значення для демократії мав інститут «скарги на протизаконня», що стояв на сторожі існуючих законів. Цей захист здійснювався за допомогою спеціальної колегії для охорони законів та права подання письмової або усної скарги на осіб, які порушують існуючі закони.

На Народних зборах міг виступити будь-який їх учасник, але йому заборонялося у своїй промові повторюватися, ображати свого опонента і говорити не по суті.

Робочим органом Народних зборів була Рада п'ятисот (буле).

Членом буле міг бути повноправний афінський громадянин, представник будь-якого прошарку населення, який досяг тридцятирічного віку. З-поміж них обиралася рада за допомогою жереба, по 50 осіб від кожної з 10 філ (філа – територіальна одиниця).

Щороку рада оновлювалася, оскільки повторне обрання громадянина було можливим лише за кілька років і лише один раз. Члени ради отримували платню.

Рада п'ятисот готувала і обговорювала всі справи, що виносилися на обговорення та рішення Народних зборів, формувала попередній висновок для внесення до Народних зборів, без яких народ не міг винести постанови з цього питання. Рада контролювала виконання постанов Народних зборів, діяльність усіх посадових осіб, які заслуховували їхні звіти. Весь фінансовий та адміністративний апарат афінської держави діяв під керівництвом та безпосереднім наглядом Ради п'ятисот.

Керівництво повсякденними справами покладалося на філу, або пританію, – десятку частину ради. Її члени, притани, обирали зі свого середовища шляхом жеребкування голову, який ставав також і головою Народних зборів. Після закінчення терміну повноважень члени ради звітували перед народом.

Таким чином, законодавча влада належала Народним зборам, виконавча – Раді п'ятисот і магістратам, судочинство здійснювалося в суді присяжних (гелієї), що обиралися з-поміж громадян за жеребом. За виконання державних обов'язків щодо обрання встановлювалася винагорода з державної скарбниці. Збільшені витрати покривалися за рахунок податку – форосу, котрий мали регулярно виплачувати союзні міста, що входили до архе.

Добробут афінських громадян базувався переважно на експлуатації рабів, а також населенні союзних міст.

У 449 р. до н. е. був укладений переможний для греків Калієвий мир,

що припинив греко-перські війни. Перший Афінський морський союз виконав військове завдання, що стояло перед ним. Другий Афінський морський союз було створено 378 р. до н. е. з метою протистояння Пелопоннеському союзу, очолюваному Спартою. Пелопоннеський союз являв собою об'єднання грецьких полісів, у яких переважали олігархічні порядки, панувала аристократія.

Зазнавши поразки у згубній для всієї Греції Пелопоннеської війні, Афіни вже назавжди втратили свою провідну роль в історії країни.

До органів виконавчої влади належали колегія стратегів та колегія архонтів.

Основними функціями колегії стратегів були верховне керівництво та командування всіма збройними силами Афін.

Колегія складалася з десяти стратегів, які згідно з афінськими законами користувалися однаковими правами і мали однакові обов'язки. Але на практиці встановився звичай, відповідно до якого один зі стратегів посідав перше місце не лише у колегії, а й у всій державі. Стратеги обиралися з-поміж найбагатших і найвпливовіших громадян відкритим голосуванням шляхом підняття руки.

До компетенції колегії архонтів належали релігійні та сімейні відносини, а також відносини стосовно моральності.

Колегія архонтів складалася з дев'яти архонтів та секретаря, які обиралися за допомогою жереба по одному від кожної філи. Усі архонти, окрім секретаря, проходили дві перевірки – у Раді п'ятисот (так звану докімасію) та у гелієї.

Узагальнюючи дані щодо державного устрою Афін, важливо наголосити на двох обставинах.

По-перше, афінська демократія принципово відрізнялася від сучасних демократій тим, що в Афінах громадяни приймали державні рішення безпосередньо, тобто діяла «пряма» демократія, тоді як у сучасних країнах діє здебільшого «представницька» демократія, коли рішення ухвалюють «обрані люди».

По-друге, не варто ідеалізувати афінську демократію: громадяни Афін становили менше 1/5 населення, інші – жінки, некорінні афіняни, раби – не мали прав. Вади афінської демократії неодноразово викривалися мислителями античного світу.

Причиною загибелі афінської державності стала внутрішня слабкість самого полісного устрою держави. Він був пов'язаний із заздалегідь заданими територіальними та політичними параметрами, не мав простору для політичного маневру та для подальшої поступальної еволюції.

Формальна рівноправність афінських громадян поєднувалася з різкою майновою нерівністю. Поряд із процвітаням незначної групи великих землевласників і торгово-ремісничих багатіїв відбувалося збіднення основної маси громадян – дрібних землеробів, ремісників та люмпенів. Все це призвело до гострої кризи афінської демократії.

Кризова ситуація поглибилася у результаті розпочатої у 431 до н. е. Пелопоннеської війни між Афінами та фактично підвладними їм державами Афінського морського союзу, з одного боку, та Спартою – з іншого. Поразка у війні призвела до значних матеріальних і людських втрат, розпаду морського союзу і, отже, до втрати можливості користуватися ресурсами держав, що входили до нього. Усе це спричинило олігархічний переворот, спровокований великими рабовласниками, які не сприймали демократичні устої.

Незабаром демократія була відновлена, але відбувся новий олігархічний переворот. Його успіх також виявився недовготривалим. Демократичний лад знову було встановлено, але від колишньої величі Афін не залишилося й сліду. Країна була розорена, державна скарбниця спорожніла, торгівля занепала, морська гегемонія пішла в минуле. Селяни розорялися, продавали свою землю і поповнювали лави міської бідноти, яка вже не отримувала достатньої допомоги від державної скарбниці. Невдоволення охопило й багатих рабовласників, змушених тепер лише зі своїх коштів підтримувати вільну бідноту – єдиного союзника у протидії пригніченим рабам.

Повчальним в історії давньогрецької державності є те, що конфронтація у грецькому світі призвела до послаблення всієї полісної системи та падіння демократичних інституцій.

Віру давніх греків у демократію остаточно розвіяв Олександр Македонський, який завоював «половину світу», і зокрема Елладу, лише за 10 років. У 338 р. до н. е. у битві при Хероней греки зазнали поразки і змушені були визнати гегемонію Македонії. У 86 р. до н. е. Афіни були взяті штурмом римськими легіонами під командуванням Сулли і зрештою разом із рештою Греції увійшли до складу Римської держави.

Спарта.

Спартанська держава виникла орієнтовно у IX ст. до н. е. Вона продемонструвала інший шлях розвитку, ніж Афіни. Якщо в Афінах у зв'язку з виникненням держави родоплемінні відносини практично зникли, то у Спарті процес виникнення держави супроводжувався збереженням залишків родової організації.

Встановлення суспільного і державного ладу Спарти пов'язують із ім'ям легендарного Лікурга, діяльність якого у різних історичних

джерелах трактується по-різному. В одних джерелах повідомляється, що розроблена ним законодавча система формувалася у IX-VIII ст. до н. е. в обстановці гострої боротьби у спартанському суспільстві і була спрямована на пом'якшення назрілих у ньому протиріч, що у підсумку сприяло консолідації суспільства.

Згідно з іншими джерелами Лікурґ був сином спартанського царя. Повернувшись додому з довгої подорожі світом, він привіз до Спарти три безцінні речі: «розумний державний устрій, мудрі й тверді закони та поеми Гомера».

Має місце і думка, що Лікурґ як історична особистість взагалі не існував. Час його реформ точно не встановлено.

Організація політичної влади виражалася в існуванні двох родоплемінних вождів (як результат об'єднання дорійських і ахейських племен після завоювання дорійцями ахейських земель). Така організація влади не давала гарантій встановлення панування над підкореним населенням, чисельність якого приблизно у 20 разів перевищувала чисельність завойовників. Об'єктивно виникла потреба в організації політичної влади, що забезпечувала б інтереси завойовників.

Відбувалася трансформація військової демократії спартіатів в аристократичну рабовласницьку республіку. У Спарті склалося своєрідне рабовласницьке суспільство, що зберегло істотні елементи життя архаїчної родової общини.

За час існування Спарти її державний устрій зазнав невеликих змін. Час від часу скликалися Народні збори (апелла), що не відігравали у полісі-державі вирішальної ролі.

У Народних зборах брали участь усі спартіати, які досягли 30-річного віку. Спочатку збори скликали вожді, вони ж у них головували. Виступати в Народних зборах могли тільки посадові особи або послі іноземних держав. Пересічні спартіати не виступали з промовами, не доводили власну думку, а криками висловлювали своє схвалення або несхвалення запропонованих рішень, вони заслуховували виступи і голосували.

До відання Народних зборів належало обрання посадових осіб, ухвалення рішення в разі виникнення суперечок. Вони брали участь у розробленні законодавства, вирішували питання війни і миру, союзу з іншими державами. Водночас Народні збори не могли обговорювати фінансові та судові проблеми. Обмежене коло вирішуваних зборами питань давало можливість спартанській олігархії впливати на їхню роботу. Скликання Народних зборів відбувалося раз на місяць (крім надзвичайних випадків).

Народні збори вирішували такі питання, як обрання посадовців, прийняття рішення у разі спору про престолонаслідування, вибір голови військового походу. Означені Народні збори брали участь у законотворчій діяльності, вирішували питання війни та миру, союзу з іншими державами. На зборах закони не обговорювалися: вони або приймалися, або відхилялися.

З часів родоплемінної організації суспільства збереглася рада старійшин (герусія), що складалася з 28 найвизначніших спартіатів. Компетенція її була доволі широкою: рада попередньо обговорювала справи, що мали розглядатися під час Народних зборів, керувала військовими, фінансовими та судовими справами. Згодом її значення знизилося. Усі рішення Народних зборів перебували під контролем герусії.

Очільниками держави були два царі (архагети), які виконували функції військових вождів, були верховними жерцями, здійснювали судову владу. Влада архагетів, на відміну від влади родоплемінних вождів, була спадковою, що, однак, не робило її міцною. Кожні вісім років ворожили за зірками, після чого архагети могли бути віддані під суд або відсторонені від посади. Іноді вони зміщувалися і без цієї процедури.

Положення архагетів було почесним. Вони отримували більшу частину військової здобичі, виконували жрецькі функції, входили до складу ради старійшин, здійснювали суд у деяких справах, що мали значення для всієї общини. Їм підпорядковувалося військо, у походах вони користувалися правом дарувати життя або смерть. Однак їхні повноваження були обмежені герусією, а потім колегією ефорів – вищим контрольним органом, члени якого обиралися Народними зборами. З посиленням влади ефорів зменшувалося і значення герусії.

Ефорів було п'ять. Вони утворювали єдину колегію, що була ключовим органом спартанської олігархії, котрий опікувався усіма сферами життя спартанського суспільства. Піднесення ефорів відбулося завдяки знаті, що побоювалася посилення царської влади.

Ефори щорічно обиралися Народними зборами з-поміж усіх громадян. До компетенції ефорів входили такі завдання: скликання та керівництво діяльністю герусії та Народних зборів, у їх віданні були питання зовнішньої політики та внутрішнього управління країною, а також цивільної юрисдикції. Щодо проведеної діяльності ефори звітували лише своїм наступникам. Безконтрольність ефорів, неможливість притягнення їх до судової відповідальності часто призводили до зловживання владою з їхнього боку.

Із часом, перетворившись на потужну військову організацію, Спарта посіла панівне місце серед грецьких держав. До V ст. до н. е. вона встановила свою гегемонію майже над усім Пелопоннесом. Водночас посилювалися процеси майнової диференціації спартіатів, активно розвивалися товарно-грошові відносини. Колишній аскетичний спартанський спосіб життя почав відходити у минуле. Масове розорення пересічних спартіатів призвело до втрати ними земельних наділів, а отже, повноправності. Єдність спартанської громади поступово руйнувалася, її військова й економічна міць падала. Зі скороченням кількості повноправних спартіатів у Спарті стали з'являтися військові найманці.

Спроби відновити старі порядки шляхом перерозподілу землі, знищення боргів, відновлення військової могутності шляхом надання прав громадянства неповноправним жителям Спарти, котрі здійснювалися в III ст. до н. е. на вимогу розорених спартіатів, зазнали краху. Об'єктивні закономірності розвитку рабовласницького суспільства невблаганно вели до краху соціальних і політичних порядків, що ґрунтувалися на пережитках общинного ладу.

У середині II ст. до н. е. Спарта, як і інші грецькі держави, потрапила під вплив Риму.

4.2.4. Організація військової справи

Афінська армія формувалася на основі загального ополчення вільних громадян віком від 18 до 50 років. Вікові категорії, що підлягали мобілізації, визначалися Народними зборами. Під час війни кожна філа мала висунути загін важкоозброєних воїнів, загін легкоозброєних і певну кількість вершників. У мирний час усі афінські громадяни від 18 до 20 років зобов'язані були пройти військове навчання.

До IV ст. до н. е. в армії і на флоті з'явилися найманці. Поліцейські функції здійснювали раби. Вважалося, що вільний афінянин не може виконувати поліцейські функції, оскільки це є неправомірним щодо його співгромадян.

4.2.5. Система права

Джерела права.

Особливість правової системи Афін полягає у тому, що звичай, мононорми тривалий час вважалися основним джерелом права. Поняття закону та звичаю практично ототожнювалися. Згодом теорія та практика визнали пріоритет законів, постанов Народних зборів над звичаями. Джерела права складали релігійні настанови, моральні установки.

Право Стародавніх Афін вирізнялося особливою жорстокістю. Вперше його було кодифіковано за правління архонта Драконта у 621 р. до н. е. Ці перші писані норми, на жаль, до нас не дійшли. Драконт включив до законодавства низку суттєвих положень, що відображали нову соціально-економічну ситуацію. Скасовувалася кровна помста, запроваджувалися нові правила судочинства. Закони закріплювали права приватної власності, встановлюючи при цьому суворе покарання за посягання на неї. З повідомлень стародавніх авторів відомо, що закони санкціонували низку правових звичаїв, встановлювали жорсткі покарання. Стратою каралися святотатство, навмисне вбивство, крадіжка овочів, бездіяльність. Плутарх зазначав, що згідно із законами Драконта майже за всі злочини передбачалася смертна кара. Порущників божественного (справедливого) порядку після страти заборонялося ховати.

Однак поступово, із демократизацією Афінської держави, пом'якшувалися її закони. Народ взяв на себе функцію законотворчості.

На початку VI ст. до н. е. в Афінах масштабну законодавчу роботу було проведено Солоном. Закони Солон не обмежувалися нормами, присвяченими державному устрою. Вони також містили норми цивільного та кримінального права.

У V-IV ст. до н. е. закони стають головним джерелом права. Якщо раніше вони вважалися даними від бога, то тепер стали творитися людьми і були спрямовані на те, «щоб жити щасливо». Усвідомлення загального блага як мети державного правового життя означало відхід від божественного походження права, перехід до ідеї його доцільності.

Стосовно специфіки спартанського праворозуміння слід відзначити, що спартанці пишалися своєю законслухняністю, вважали її найбільшим благом. В основі законодавства Лікурга було чотири ретри (законодавчі положення). Вони жорстко регламентували усі сфери приватного і публічного життя спартанської общини.

Власність. Види зобов'язань.

В Афінах існувала приватна та державна форми власності. Державі належали копальні, шахти, військовий флот тощо. Майно, що перебувало у приватній власності, ділилося на «видиме» (земля, будівлі, раби, худоба) та «невидиме» (гроші, коштовності). Широко практикувалася застава нерухомості (іпотека), зокрема землі, із залишенням її у власності боржника. У разі несплати боргу вона переходила у власність кредитора. Інститут іпотеки, що виник у Греції, надалі вплинув на римське право.

В афінському праві володіння розумілося як фактичне володіння

майном. Самого поняття права власності як абсолютного права особи ще не було. Приватна власність не досягла високого рівня розвитку, вона вважалася похідною від державної. Власник майна мав нічим не стиснене право розпоряджатися землею, худобою, рабами та ін. Приватна власність охоронялася суворими законами.

На відміну від країн Стародавнього Сходу, в Афінах майнові відносини та громадянський оборот набули значно більшого розвитку. Однак у законах не було детально розроблених положень про права власника.

Зобов'язувальні відносини виникали з договору або з делікту (правопорушення). Невиконання договірних зобов'язань до реформ Солон тягло за собою особисту відповідальність боржника (кабалу). Як засоби забезпечення договірних зобов'язань зберігалися завдаток, застава та порука. Афінському праву відомі різні види договорів: купівлі-продаж, найму, позички, підряду, позики, зберігання, доручення. Зобов'язання, що виникали з деліктів, спричинялися заподіянням будь-якої шкоди майну.

Звичаї та закони виходили з поняття широкої право- та дієздатності афінських громадян у майнових відносинах. В одному із законів говорилося: «Кожен може віддати своє майно будь-якому громадянину, якщо він не збожеволів, не вижив з розуму від старості або не потрапив під вплив жінки».

У Спарті майнові відносини були нерозвинені. Панував натуральний обмін, були відсутні товарно-грошові відносини. Офіційні закони забороняли угоди із землею. Спеціальними приписами вказувалося, який одяг носити і яку їжу вживати. Це робилося для того, щоб перешкоджати виникненню майнової нерівності. Спартанські закони встановлювали рівноправність, не дозволяли хизуватися багатством, наказували рівним бути воїнами.

У IV ст. до н. е. після ухвалення за ініціативою ефора Епітадея закону, що дозволив дарувати і заповідати земельні ділянки, соціальне розшарування призвело до скорочення кількості повноправних громадян.

Злочин і покарання.

Види злочинів, відомі афінському праву:

- державні злочини;
- злочини проти сім'ї;
- злочини проти особи;
- злочини проти власності.

Розмежовувалися навмисні злочини і злочини з необережності, мала

місце відмінність між підбурювачем і виконавцем злочину. Було відоме поняття самооборони.

Покарання здійснювалося з метою заподіяння страждань злочинцю.

До видів покарань належали:

- смертна кара;
- продаж у рабство;
- штраф;
- конфіскація майна;
- безчестя, тобто позбавлення громадянських прав.

Способи і види покарань для рабів та вільних громадян мали суттєві відмінності.

З найбільшою суворістю каралися зрада, обман народу, образа богів, крадіжка храмового майна, умисне вбивство. Серйозними гріхами вважалися також наклеп, погане поводження дітей зі старими батьками, викрадення дівчини. Особливу групу становили злочини проти військової служби (дезертирство, боягузтво, ухилення від військової повинності).

Каралися штрафом ті, хто складав неправдиві доноси, займався наклепом, шантажем. Посадові особи, викриті у хабарництві, розкраданні, могли відкупитися штрафом у 10-кратному розмірі. Найтяжчим покаранням для афінських громадян було позбавлення політичних і громадянських прав (атемія).

Засуджений до смертної кари міг сам виконати вирок, обравши отруту, меч або мотузку. Афінських громадян, за рідким винятком, тілесним покаранням не піддавали. Не було в них і таких жорстоких форм страти, як розп'яття, саджання на кіл, здирання шкіри. У цих питаннях греки, а особливо афіняни, заклали підвалини гуманістичної правової традиції Нового часу.

Грабіжників, розбійників могли продати в рабство. Нічного злодія дозволялося вбивати на місці. Однак останній міг уникнути покарання, сплативши вартість вкраденої речі або повернувши її власнику. Покаранню могли піддаватися статуї, каміння, колоди, тварини, якщо вони були причиною смерті людини.

У Спарті правопорушення одразу спричиняло покарання. Кримінальні злочини каралися виключенням із рівних, чого спартанець боявся більше за смерть.

Судочинство.

Вищим судовим органом Афін була геліея. Її вердикти, як правило, перегляду або скасуванню не підлягали.

Деякі судові функції зберіг ареопаг. Під головуванням архонта-

базилевса він розглядав справи про умисне вбивство. За дорученням Народних зборів ареопаг міг проводити розслідування справ про державні злочини. справи про ненавмисні вбивства розглядав суд ефетів. справи про розбій, крадіжку та інші майнові злочини – колегія одинадцяти. Цивільно-правові спори про майно входили до відання третейського суду. Іноді, коли йшлося про особливо тяжкий злочин, як судовий орган виступали самі народні збори.

Судовий розгляд розпочинався з надходженням заяви від повноправного афінського громадянина. Інтереси неповнолітніх і жінок представляв домовласник, раба – його господар. Потерпілий або позивач мав подбати про явку свідків.

Судочинство знало такі стадії процесу: попереднє розслідування, судовий розгляд, ухвалення вироку та останнє слово засудженого. Спочатку брали пояснення від обвинуваченого (відповідача), опитували свідків, досліджували докази.

Потім оголошувалися скарга позивача і заперечення відповідача, сторони виголошували промови, під час яких оголошувалися документи і показання свідків. Після закінчення судового слідства присяжні вирішували питання про винуватість. На вирок та судові рішення могла бути подана апеляція.

Для розгляду справи в суді виділявся певний час, що дорівнював 9,5 годинам.

Зазвичай підсудні домагалися поблажливості, слізно просячи суддів прислухатися до їхнього прохання і благання, звертаючись зі скаргами, приводячи до суду своїх дітей, які плакали, рідних, друзів, знайомих, які сумували.

Процесуальній формі особливо ретельно дотримувалися, якщо підсудному загрожували смертна кара, ув'язнення, вигнання з Афін, конфіскація майна. Міру покарання пропонували учасники процесу.

Усі турботи з ведення процесу лягали на самого громадянина. Закони заохочували самостійне ведення справ у суді, тому офіційних захисників – помічників не існувало. Сторони ретельно приховували допомогу інших осіб при підготовці до судового розгляду і змушені були зачувати написані їм промови напам'ять. Якщо державний процес позивач програвав тричі, то його вважали позбавленим суспільної довіри.

Форма розгляду була обвинувальною. Крім клятви, свідчень під тортурами найважливішим доказом вважали письмовий, оскільки його важко піддати зміні.

Судді голосували за внутрішнім переконанням. Вони давали

обіцянку судити за законами, не приймати дарів особисто або за посередництвом будь-кого.

Голосування було таємним і здійснювалося за допомогою білих і чорних камінчиків. Якщо траплялося, що за і проти обвинувачення подавали рівну кількість голосів (у разі, коли один суддя ухилявся від голосування), то обвинуваченого відпускали.

Якщо вердикт присяжних був обвинувальним, розпочинали визначення міри покарання. Вирок оголошували лише на третій день. Це давало можливість обвинуваченому покинути Афіни, уникнувши покарання.

Недоліком обвинувального процесу було заохочення кляузників і донощиків. У разі засудження вони отримували частину майна засудженого, у зв'язку з чим у людей виникала сильна спокуса розпочинати подібні процеси. Згодом донощики стали справжнім лихом для судочинства. Не уникнули підкупу і багато суддів.

Водночас роль суду була вельми суттєвою для результативності функціонування демократичних порядків і традицій.

Судові органи в Афінах представляли також кілька інших колегій, кожна з яких розбирала лише певні справи: суд дієтетів, колегія сорока.

Правова ідеологема родинних відносин.

Укладення шлюбу в Афінах було обов'язковим, безшлюбність вважали аморальною, ухилення від одруження розцінювали як забуття культу предків. До холостяків ставилися як до хворих.

Офіційно визнавалася лише моногамна сім'я, багатоженство заборонялося. Шлюб супроводжувався договором нареченого з главою сім'ї нареченої і платою за наречену. При цьому наречена не завжди наділялася приданим. Розлучення для чоловіка не становило труднощів, для жінки ж було вельми ускладненим.

Мета шлюбу диктувалася загальнодержавними і приватними інтересами. Народження дитини вважалося сімейним святом. Хлопчика прикрашали оливковими гілками, дівчинку – вовняними нитками. Немовля клали в купіль, куди додавали вино. Батьки більше уваги приділяли хлопчикові: у сім років його віддавали під опіку батька. Дівчинку могли вигнати з дому.

Загалом до слабкої статі ставилися зверхньо і навіть презирливо. Афінянки були змушені вести замкнутий спосіб життя, вони не мали політичних прав, були позбавлені майнової самостійності, повністю залежали від батька, чоловіка, братів. Долею жінок було домашнє господарство, самотництво; навіть покупки на ринку здійснювали чоловіки.

Однак афінська заміжня жінка була не зовсім безправна перед чоловіком. У питаннях, що стосувалися її домашніх обов'язків, дружини мали вирішальний голос. Так, Ксантіппа, дружина Сократа, сварила і навіть била свого чоловіка за те, що він не приносив додому грошей, а проводив час у філософських бесідах. Заробляти на життя було обов'язком чоловіка як глави сім'ї.

Влада глави сім'ї була беззаперечною. Порухення подружньої вірності не мало для чоловіка негативних юридичних наслідків. Чоловік міг привести у дім наложницю. Після смерті батька господарем жінки був чоловік, а у разі його смерті – повнолітній син. Жінка не могла від свого імені укладати угоди. За наявності синів дочка не отримувала спадщини. Звичай дозволяв шлюб між дядьком і племінницею, між братом і сестрою. Останнє вважалось проявом поваги до звичаїв старовини.

Згідно зі звичаєм збіднілі батьки могли розраховувати на допомогу свого сина. За законами Солона, син міг відмовити старому батькові в допомозі, якщо той не навчив його ремесла.

З іншого боку, батько міг зректися сина, позбавивши його спадщини, вигнати його з дому, якщо той не виявляв йому поваги. До реформ Солона батько міг продати дітей у рабство, скалічити їх і навіть убити.

Суспільна думка не засуджувала чоловіків, які довго перебували поза сім'єю, у колі друзів або у товаристві гетер. Останні займали особливе місце в афінському житті. Вони мали значну свободу і незалежність, досягали такого рівня культури й освіченості, що був абсолютно недоступний заміжнім жінкам, і часто завойовували повагу найрозумніших людей того часу.

У Спарті шлюбно-сімейні відносини суворо регламентувалися. Народження хлопчика – майбутнього воїна – було вищим призначенням сім'ї, тому шлюб був обов'язком. Спартанець одружувався, коли йому дозволяла община. Шлюб міг укладатися і за жеребом. Такі почуття, як любов і симпатія, висміювалися. Діти не належали батькам. Їх відбирали у них і виховували у спеціальних закладах в аскетичній обстановці.

4.3. Стародавній Рим

4.3.1. Загальна характеристика

Заснування міста Риму, котре історична традиція пов'язує з іменами легендарних Ромула і Рема та відносить до 753 р. до н. е., характеризується процесами розкладання первіснообщинного ладу у племенах, що проживали біля річки Тибр.

Римське суспільство формувалося як солідарне. Населення Риму жило родами, главами яких були старійшини. Рід являв собою згуртований колектив, пов'язаний спільним походженням, спільною власністю на землю, а також шануванням предків. Об'єднання шляхом воєн трьох племен – стародавніх латинян, сабінів і етрусків – із часом привело до утворення римської держави.

В історії держави Стародавнього Риму виділяють три періоди:

- царський період – 753-510 рр. до н. е.;
- період республіки – 509-27 рр. до н. е.;
- період імперії – 27 р. до н. е. – 476 р. н. е.

Під час царського періоду Римом послідовно правили сім царів:

- Ромул (співправитель Тит Тацій);
- Нума Помпілій;
- Тулл Гостилій;
- Анк Марцій;
- Луцій Тарквіній Пріск;
- Сервій Туллій;
- Луцій Тарквіній Гордий (син Луція Тарквінія Пріска).

4.3.2. Суспільні відносини

Сприятливі для скотарства та землеробства кліматичні умови, вигідне з погляду обміну і торгівлі географічне положення приваблювали до Риму населення із сусідніх регіонів.

Згодом на території, що належала римським родам, з'явилися визволені раби та їхні нащадки, чужинці, ремісники й торговці, люди, вигнані за порушення родових звичаїв, насильно переселені з підкорених міст. Цих прибульців у Римі називали плебеями. Плебеї залишалися вільними, але були обмежені в майнових та особистих правах, позбавлені політичних прав. Вони могли отримувати земельні наділи тільки з вільної частини земельного фонду і були позбавлені можливості брати участь в управлінні справами громади.

Корінні жителі, які жили родами, називалися патриціями. Саме вони

являли собою повноправний «римський народ». Поступово патриції склали панівний стан, що володів великими наділами землі і рабами, а також обзавівся так званими клієнтами.

Клієнти – збіднілі родичі, безправні завойовані чи прийшли жителі, – будучи особисто вільними, але обмеженими в правах, перебували під заступництвом патриціїв, отримували від них земельні наділи, а також їхнє родове ім'я, за що повинні були відбувати на їхню користь різні повинності, насамперед військову.

Із майновою диференціацією соціальна структура суспільства зазнала суттєвого ускладнення. У родах виділилися окремі багаті аристократичні родини. Вони заволоділи найкращими земельними ділянками, котрі певний час ще вважалися колективною власністю общини; отримували й більшу частку військової здобичі.

Вражає досконалість організації римського суспільства: воно складалося з 300 родів, що об'єднувалися в 30 курій, котрі, у свою чергу, входили у три триби.

Воєнізований характер римської родової організації давав їй змогу якийсь час підтримувати замкнутий характер. Але у Римі розгорталися процеси, котрі неминуче мали зруйнувати цю замкнутість. Зростання чисельності плебсу, концентрація в його руках ремісничого виробництва і торгівлі перетворили плебеїв на соціально й етнічно неоднорідну спільноту, впливовість якої постійно зростала. У середині неї, так само як і у римському суспільстві загалом, розвивалася майнова диференціація. Серед плебеїв з'явилися багаті ремісники й торговці, які почали відігравати дедалі помітнішу роль у житті Риму. Вони гостро відчували своє безправ'я. Водночас збільшилася і кількість плебеїв-бідняків, багато з яких ставали неоплатними боржниками патриціїв і потрапляли в боргову кабалу.

У царський період на чолі римської общини стояв виборний цар – рекс. Його повноваження були обмежені і зводилися переважно до виконання військових, жрецьких і судових функцій. Головний орган управління становила рада старійшин родів – сенат. Загальні питання розглядалися на племінних зборах. Вони оголошували війну, спільно з сенатом обирали царя, займалися найважливішими судовими справами. Однак рішення зборів могли бути скасовані сенатом і рексом. Останній видавав загальнообов'язкові постанови.

4.3.3. Державна політика й управлінський апарат

Царський період

Важливим етапом на шляху становлення римської державності були реформи, що їх запровадив рекс Сервій Туллій. Він згрупував усе вільне

населення Риму – і патриціїв, і плебеїв – у п'ять майнових розрядів, або класів. В основу цього поділу було покладено розмір земельного наділу, котрим володіла людина (пізніше було введено грошові критерії). До першого класу зараховувалися особи, які володіли статками не менш ніж у 100 тис. асів (ас – мідна монета); до другого – 75 тис. асів; до третього – 50 тис. асів відповідно тощо. Крім того, безземельні робітники об'єднувалися у шостий розряд.

Громадяни кожного розряду були поділені на сотні – центурії. Загалом їх було 193. Центурія, будучи військовою тактичною одиницею, стала і виборною одиницею. Кожна центурія мала один голос; голоси багатих центурій становили більшість – 98 голосів із 193. Центуріатні збори вирішували такі питання, як оголошення війни, вибір посадових осіб, здійснення судочинства тощо.

Усю територію Риму було поділено на чотири міські та 17 сільських територіальних округів – триб. Тим самим було зруйновано родоплемінну організацію суспільства. Триба об'єднувала і патриціїв, і плебеїв, які жили в ній. Плебеїв було допущено до участі у народних зборах, але політичні та соціальні обмеження все ж таки не було усунуто повністю, що спричинило продовження боротьби плебеїв за зрівняння в правах із патриціями вже в період республіки.

Заслуговують на увагу такі досягнення плебеїв у цій боротьбі. У V ст. до н.е. плебеї домоглися успіху в прагненні обмежити кількість посад, котрі за традицією могли обіймати лише патриції. Було засновано посаду плебейського трибуна. Він володів правом вето – правом скасовувати розпорядження будь-якої посадової особи щодо плебеїв.

У IV ст. до н. е. плебеї домоглися права обіймати державні посади. Було встановлено, що один із двох консулів мав обиратися з плебеїв. Їм було надано право на зайняття й інших державних посад. Законом Петелія було скасовано боргову кабалу, від якої страждали здебільшого плебеї. Завершенням боротьби плебеїв за рівні права було ухвалення у 287 р. до н. е. закону, за яким рішення плебейських зібрань за трибами почали поширюватися не тільки на плебеїв, а отже, набули такої самої чинності закону, як і рішення центуріатних зборів.

Включення плебеїв до складу римського народу, допущення їх до участі в центуріатних та трибутних народних зборах сприяло консолідації вільних членів общини, посилювало їхнє панування над рабами.

Історія Риму царського періоду, на відміну від історії наступних періодів його розвитку, на жаль, містить багато «білих плям» і може бути викладена лише у загальних рисах. Проте достеменно відомо, що коли

царська влада, що спершу служила збереженню свободи і піднесенню держави, перетворилася на грубе свавілля, державний устрій було змінено – римляни запровадили щорічну зміну влади і двох володарів. Падіння військової демократії в Римі відбулося наприкінці VI – на початку V ст. до н. е. після насильницького повалення царя і передання влади двом виборним посадовим особам – консулам, які могли обиратися лише з патриціїв. Таким чином, було здійснено перехід до республіки.

Визначальний соціальний поділ у Римі – це поділ на вільних і рабів.

Вільні громадяни Риму об'єднувалися у дві соціально-класові групи: заможну верхівку рабовласників (землевласників, торговців) і дрібних виробників (хліборобів, ремісників), до яких належала більшість членів суспільства. До останніх примикала міська біднота – люмпени-пролетарі.

Правове становище особистості у Римі характеризувалося трьома статусами – свободи, громадянства і сім'ї. Тільки особа, яка володіла всіма цими статусами, була громадянином і мала повну правоздатність. Це означало право брати участь у народних зборах і обіймати державні посади, вступати в римський шлюб і вступати у майнові правовідносини. Правове становище особи змінювалося зі втратою того чи іншого статусу.

Із розвитком майнової диференціації у визначенні становища римського громадянина зростає значення його статків. У середовищі рабовласників оформлюються привілейовані стани нобілів і вершників.

До вищого стану (нобілів) входили найзнатніші патриціанські та найбагатші плебейські роди. Вони поповнювали сенат і обиралися на вищі державні посади. Тільки в рідких випадках люди, які не належали до нобілітету, ставали вищими посадовими особами.

Інший стан – вершники – утворився з торговельно-фінансової знаті та відносно багатих землевласників. Поступово відбулося злиття нобілів із верхівкою вершників, які отримали доступ до найважливіших державних посад.

Вільними, але без прав римських громадян, були перегрини (іноземці). До них належали вільні жителі провінцій – країн, розташованих поза Італією і завойованих Римом. Перегрини мали виконувати податкові повинності. До них належали також вільні жителі іноземних держав.

Невільними були раби. У період республіки вони перетворилися на основний пригноблений та експлуатований клас.

Найбільш поширеними були такі способи навернення у рабство:

а) військовий полон або захоплення осіб, які не належали до держави, пов'язаної з Римом договором. Так, після розгрому Карфагена на рабів було перетворено 55 тис. осіб;

б) народження від рабині, навіть якщо батько був вільним громадянином (якщо мати була вільною, а батько рабом, дитина визнавалася вільною);

в) позбавлення волі у зв'язку з присудженням до смертної кари або до робіт на рудниках;

г) купівля рабів за кордоном;

д) природне відтворення (через важке становище рабів цей спосіб мав менше порівняно з іншими значення);

е) боргова кабала (незважаючи на скасування кабали Законом Петелія, фактично вона продовжувала існувати, хоча і в обмеженому вигляді);

ж) самопродаж у рабство (набув поширення до кінця періоду республіки).

Незалежно від того, яке місце займав раб у виробництві, він був власністю свого господаря і розглядався як частина його майна. Влада господаря над рабом була фактично необмеженою. Раби не користувалися в Римі жодними правами; правові гарантії політичної та громадянської свободи, якими так пишалися римляни, на них не поширювалися. Раби стояли поза законом і не були суб'єктами права.

Катон у своєму трактаті «Про землеробство» поділяв знаряддя землеробського виробництва на три категорії: «знаряддя балакуче, напівбалакуче і німе; знаряддя балакуче – це раби; напівбалакуче – це бики; німе – це вози».

Нещадністю вирізнялися розправи з учасниками повстань рабів: римляни без вагання поголовно знищували всіх рабів в областях, охоплених повстанням, навіть не порушуючи питання про винуватість кожного страченого. Придушуючи повстання Спартака, Красс (давньоримський полководець і політичний діяч) розіп'яв уздовж дороги від Капуї до Риму 6 тис. полонених. Звичними були позасудові терористичні методи розправи з рабами, позбавлення їх процесуальних гарантій, спрощене судове судочинство щодо них.

Історики, які прославляють демократизм римського суспільства, нерідко забувають про це.

Рабська праця з часом стала неефективною; з'явилася нова, досконаліша форма експлуатації рабів – пекулій: для самостійного господарювання та одержання частини доходу від нього рабу надавали частину майна господаря (земельну ділянку, ремісничу майстерню

тощо).

Іншою формою експлуатації, що зародилася в період республіки, був колонат. Колони були не рабами, а орендарями землі, які потрапляли в економічну залежність від землевласників і зрештою прикріплювалися до землі.

Період республіки

У період республіки організація влади деякий час узгоджувалася з умовами суспільного життя, що склалися у Римі. Тут поєднувалися аристократичні й демократичні риси при перевазі перших. Це відбилося на повноваженнях і взаємовідносинах основних державних органів.

Важливу роль у державному механізмі Римської республіки відігравав сенат, що розвинувся з ради старійшин римського союзу племен. Спочатку сенаторів було 300 (за кількістю родів). Призначали їх особливо уповноважені особи, обрані народними зборами, – цензори. До сенату зараховували тих, хто в минулому обіймав вищі державні посади (консула, претора, цензора).

Не могли бути сенаторами вільновідпущеники та їхні сини, а також особи, які займалися негідними для римського громадянина заняттями, наприклад, дрібною торгівлею. По суті списки сенаторів, що склалися кожні п'ять років, не відрізнялися один від одного. Спочатку склад був патриціанським, пізніше доступ до сенату отримали плебеї. Для більшості сенаторів призначення ставало практично довічним.

Хоча сенат формально був дорадчим органом, до його повноважень входили функції:

- законодавчі – він контролював законодавчу діяльність центуріатних та плебейських зборів, затверджуючи їхні рішення, а згодом попередньо розглядаючи законопроекти;
- фінансові – у розпорядженні сенату була скарбниця держави, він встановлював податки та визначав необхідні фінансові витрати;
- з громадської безпеки, благоустрою та релігійного культу;
- зовнішньополітичні – якщо війну оголошували центуріатні збори, то мирний договір, і навіть договір про союз, затверджував сенат. Він же дозволяв набір до армії та розподіляв легіони між командувачами армій.

До особливої компетенції сенату належали насамперед міжнародні відносини, фінансові справи (податки, доходи, витрати), питання культу, оголошення і ведення війни, зовнішня політика. Сенат контролював законодавчу діяльність, попередньо розглядав законопроекти.

Порядок роботи сенату був таким. Зазвичай він скликався консулом або диктатором (правитель Рима, який мав необмежену владу; призначався у кризові для держави періоди), який і головував у ньому. У

справах меншовартісних сенат міг скликати помічник консула.

У засіданні сенату могли брати участь і особи, які обіймали державні посади, проте вони мали право виступати, але не голосувати. Засідання сенату, за загальним правилом, були публічними, але відбувалися і за зачиненими дверима. Той, хто скликав сенат, викладав суть справи, з приводу якої виникла потреба у зібранні сенату. Потім починалося обговорення. Головуючий запрошував senatorів (за списком) висловитися. Голосування було поіменним або шляхом «голосування ногами».

Рішення сенату (*senatus consulta*) отримували свою назву за ім'ям консула, який головував на цьому засіданні.

Аристократична за своєю сутністю Римська республіка зберігала, однак, багато важливих інститутів народовладдя, і насамперед – народні збори. Строки повноважень посадових осіб (консулів, преторів), їхня підзвітність народним зборам, колегіальний устрій установ вказують на демократичні форми правління, що зберігалися, незважаючи на панівне становище сенату.

Існувало кілька видів народних зборів (коміцій):

1. Центуріатні коміції – затверджували закони й обирали всіх основних начальників-магістратів: консулів, преторів, цензорів. Збори скликали за ініціативою керівництва республіки. Починалися збори з релігійних обрядів. Потім слідували читання законопроєкту і голосування. До компетенції центуріатних зборів входило, зокрема, оголошення війни і розгляд скарг на вироки до смертної кари;

2. Куріатні коміції, що вели своє походження з далекого минулого, затверджували посадових осіб, обраних іншими зборами, акти заповітів і усиновлень. Їхній політичний вплив був незначним;

3. Трибутні комісії, що, залежно від складу жителів триб, поділялися на плебейські та патриціансько-плебейські. Їхня компетенція була обмеженою. Вони обирали нижчих посадових осіб, розглядали скарги на постанови про стягнення штрафу, деякі місцеві справи, законопроєкти. З III ст. до н. е. вони отримали право ухвалення законів, що мало наслідком зростання їхнього значення в політичному житті Риму.

На трибутних зборах обирали плебейських (народних) трибунів. Посада ця була заснована близько 494 р. до н. е. у результаті зіткнення плебсу з патриціатом.

Трибунат являв собою суворо плебейську установу. Трибунів було спочатку два, потім п'ять і, нарешті, 10. Трибун не міг відлучатися з Риму, двері його будинку мали бути завжди відчиненими для плебеїв, які шукали захисту.

У трибунів було право втручання в розпорядження будь-якого римського магістрату, включно з консулом. Вони могли навіть забороняти виконання будь-яких наказів, від кого б вони не виходили (за винятком наказів диктатора), а також накладати вето на постанову сенату.

Для того щоб скасувати вето народного трибуна, була потрібна одноголосна постанова всіх інших його колег. Самі ж плебейські трибуни формально жодних розпоряджень не виносили, тобто не мали позитивних адміністративних функцій. Особу плебейського трибуна вважали священною і недоторканною. Зазіхання на особу трибуна каралося смертю. Згодом сенат перетворив трибуна на посадову особу, яка контролює консула. Іноді за вказівкою сенату трибун супроводжував військо разом із консулом.

Народні збори в Римі скликали на розсуд вищих посадових осіб, які могли також припинити збори або перенести їх на інший день. Вони ж головували у зборах і оголошували питання, щодо яких необхідно було ухвалити рішення. Учасники зборів не могли змінювати внесені пропозиції. Голосування щодо них було відкритим. Таємне голосування запровадили лише наприкінці республіканського періоду (учасникам зборів роздавали спеціальні таблиці для голосування). Важливе, як правило, визначальне значення мала та обставина, що рішення центуріатних зборів про ухвалення законів і обрання посадових осіб у перші століття існування республіки підлягали затвердженню сенатом, а згодом сенат набув права попереднього розгляду питань, що виносяться на збори, що давало йому змогу фактично спрямовувати діяльність зборів.

Державні посади іменувалися магістратурами.

Магістратури поділялися на ординарні (звичайні) та екстраординарні (надзвичайні). До перших належали посади консулів, преторів, цензорів, квесторів, едилів тощо.

Особливе значення мала колегія консулів, функції яких були чітко окреслені: командування військом, право скликання народних зборів і сенату, право видавати накази і вершити суд. Консули несли відповідальність перед народними зборами. Сфера повноважень консулів визначалася шляхом жеребкування між колегами, за угодою між ними або за вказівкою сенату.

При цьому консульська влада була переважно військовою. Консул проводив набір римських громадян в армію. Йому ж належало право призначення командного складу. Після того, як військо було укомплектовано, воїни приносили консулу присягу. Після проведення

релігійних обрядів військо виходило за межі міста, і консул наділявся правами полководця. Так, йому належало право розпоряджатися військовою здобиччю в частині рухомості. Консул мав повноваження укладати перемир'я з ворогом, котре підлягало ратифікації сенатом. Окрему армію, доручену консулу, а так само театр воєнних дій, у межах якого здійснювалася консульська влада, називали «провінцією».

Консул мав і фінансову владу, оскільки сенат виділяв кошти для ведення війни. Він здійснював вищу кримінальну і цивільну юрисдикцію у війську.

Однак хоч би якою великою була влада консула, вона обмежувалася:

а) щорічним переобранням цієї магістратури;

б) її колегіальністю (кожен консул мав право накладати заборону, призупиняти розпорядження свого колеги);

в) правом оскарження до народних зборів постанови, винесеної консулом.

Помічниками консулів, їхніми заступниками в управлінських справах були претори. Нерідко історичні джерела говорять про претора як про посадову особу, яка здійснювала правосуддя. Це не цілком точне визначення. Насправді основними функціями претора були адміністративні. Претора вважали молодшим колегою консула, і в цій якості він виконував як цивільні, так і військові функції. Із повноважень претора з підтримання громадського порядку виникло його право на розв'язання судових спорів. Преторів обирали на один рік.

Цензори були наділені повноваженнями щодо складання так званого цензу – списку населення з подальшим розподілом громадян за трибами, центуріями, а також списку сенаторів. Цензор найкраще знав про матеріальне становище римських громадян, у зв'язку з чим міг найточніше визначити можливість тієї чи іншої особи для обіймання посади сенатора. При цьому він враховував не тільки багатство претендента, а й знатність його походження, наявність моральних якостей. Цензор міг впливати на статус окремих осіб, спостерігав за моральним виглядом не тільки магістратів і сенаторів, а й пересічних співгромадян.

В обов'язки едилів (їх було четверо) входило виконання функцій із організації та контролю за громадським порядком. Їм же належала юрисдикція у справах про спори, що виникають із торговельних угод на ринках. Вони відали також забезпеченням міста Риму хлібом, наглядали за чистотою на вулицях.

Квестори спочатку проводили дізнання щодо публічних деліктів, але згодом зосередилися на завідуванні скарбницею та архівом.

Екстраординарні магістратури створювалися за надзвичайних обставин (війна, повстання рабів, внутрішні заворушення.) У випадках якихось кризових ситуацій, як згадувалося вище, у країні призначали диктатора.

Достеменно час виникнення посади диктатора невідомий. Ймовірно, інститут диктатури сходить ще до царського періоду. У період республіки до призначення диктатора вдавалися в разі війни із сильним супротивником або якихось внутрішніх заворушень. Усі інші магістратури, зокрема консульські, підпадали під контроль диктатора і зобов'язані були підкорятися йому. Якщо диктатор присуджував когонебудь до смертної кари в межах міста Риму, то його вирок не можна було оскаржити на народних зборах. Таким чином, він мав найвищу цивільну, військову і судову владу, здійснював законодавчу владу. Стосовно диктатора не могли застосовуватися жодні законні заходи протидії.

Термін повноважень диктатора обмежувався шістьма місяцями. Але оскільки його призначали для розв'язання певного завдання, то фактично він складав із себе повноваження до закінчення законного терміну. Цих обмежень дотримувалися всі диктатори (крім Сулли і Цезаря).

Посади у магістратурах заміщалися за такими принципами, як:

- виборність – усі магістрати, окрім диктатора, обиралися центуріатними чи трибутними зборами;
- терміновість – один рік (за винятком диктатора);
- колегіальність;
- безоплатність;
- відповідальність.

Суспільна мораль високо цінувала простоту, доступність, демократизм посадових осіб. Вона ставила за приклад надзвичайного диктатора Цинцинната, який, виконавши успішно свій обов'язок, здобув перемогу і повернувся до свого плуга. Римляни високо поцінювали свободу не лише від влади, а й від олігархії, засуджували самоуправство магістратів.

Думка громадян про кандидата на будь-яку виборну посаду була свого роду суспільною атестацією. Для римської суспільної свідомості якості політичного діяча завжди зливалися із загальнолюдськими, моральними. Зневажали тих, хто нажив багатство нечесним шляхом, брав хабарі, займався розкраданням скарбниці, порушував клятву. Висока моральність цінувалася не нижче за ратні подвиги і полегшувала шлях до суспільного визнання.

Як і в Афінах, усі магістратури були колегіальними – на одну посаду

обирали кількох людей (за винятком диктаторської). Але специфіка колегіальності в Римі полягала в тому, що кожен магістрат мав право самостійно ухвалювати рішення, котре однак, міг скасувати його колега. Винагороди магістрати не отримували, що, природно, закривало шлях до магістратур незаможним громадянам.

Наприкінці республіканського періоду магістратури стали осередком отримання значних доходів. Магістратів (за винятком диктатора, цензора і плебейського трибуна) після закінчення терміну їхніх повноважень могло бути притягнуто до відповідальності народними зборами, які їх обрали.

Необхідно відзначити ще одну істотну відмінність римської магістратури – ієрархію посад (право вищого магістрату скасовувати рішення нижчого).

Для Римської республіки характерна система стримувань і противаг: два консули, два збори, відповідальність магістратів за зловживання, відділення судової влади від виконавчої.

У II ст. до н. е., після перемоги над Карфагеном, Рим панував практично над усім узбережжям Середземного моря. Переможені держави стали не тільки джерелом поповнення рабів, а й засобом розширення земельного фонду Риму. Площі маєтків (латифундій) старої і нової знаті постійно збільшувалися. Їхньому зростанню сприяв і процес обезземелення та розорення корінного римського селянства. У цих умовах трибун-реформатор Тіберій Гракх із метою створення земельного фонду для безземельних громадян запропонував ухвалити закон, що встановлював би максимальний розмір землеволодіння. Однак великі землевласники призупинили здійснення реформи. Тіберія Гракха було вбито. Справу продовжив його брат – Гай Гракх, але і він невдовзі був убитий. Аграрну реформу було зупинено, що посилювало кризові явища в республіканському Римі.

З початку I ст. до н. е. настав час диктатур – спочатку Сулли, а після Цезаря. У 44 р. до н. е. Цезаря було вбито групою сенаторів-республіканців, очолюваних Брутом і Кассієм. Внучатий племінник і спадкоємець Цезаря Октавіан (63 р. до н. е. – 14 р. н. е.) об'єднав зусилля з колишнім союзником Цезаря – консулом Марком Антонієм і вигнав змовників. Потім Октавіан стратив 300 сенаторів. Конфіскувавши їхнє майно і зміцнивши армію, він разом із Антонієм завдав вирішальної поразки Бруту і Касію. Переможці поділили владу в державі. Їхнє спільне правління тривало загалом 12 років. Антоній одружився з царицею Єгипту Клеопатрою і завдяки її багатству панував на Сході, загрожуючи верховенству Октавіана. Останній спровокував Антонія розпочати

громадянську війну, в якій Антоній зазнав поразки. Єгипет був приєднаний до Риму як провінція, а Октавіан став єдиним правителем і правив як самодержавний монарх.

Період римської імперії.

На зміну республіці прийшла імперія зі значно вищою концентрацією влади, що забезпечило збереження державної цілісності, але водночас обмежило політичну активність вільного населення, відкрило простір для зловживання владою.

Період Римської імперії поділяється на:

- період принципату (27 р. до н. е. – 193 р. н. е.);
- кризовий період (193-284 рр. н. е.);
- період доміанату (284-476 рр. н. е.).

У період імперії закріпилися соціальні зміни, що відбувалися в останні століття існування республіки, виникли нові класові та соціальні протиріччя.

З розширенням території Римської держави зростала чисельність вільного населення, зокрема кількість римських громадян, за рахунок населення Італії та позаіталійських жителів провінцій, завойованих Римом. Розвивалася соціальна і станова диференціація вільних.

У період принципату завершився процес перетворення держави як державної організації римської аристократії на державну організацію всього класу рабовласників, остаточно оформився і становий поділ. Лави нобілів і вершників поповнювалися завдяки входженню в них великих рабовласників із провінцій і з середовища чиновників високого рангу.

Нобілітет перетворювався на сенаторський стан із майновим цензом в 1 млн сестерціїв. Сенатори обіймали вищі посади в державному апараті та армії. Стан вершників із майновим цензом від 400 тис. до 1 млн сестерціїв перетворився на служивий стан, що постачав кадри для імператорської адміністрації в Римі, провінціях і для командних посад в армії. Особливо великою була чисельність представників провінційної знаті та великих власників (власників ремісничих майстерень, судновласників, торговців). Впливовий стан складали декуріони – середні землевласники. Вільні селяни стали перетворюватися на орендарів.

Рабовласницький лад досяг кульмінації у своєму розвитку. Рабська праця як основа виробництва вимагала постійного припливу нової рабської сили. Однак епоха успішних завойовницьких воєн відходила в минуле, і колишнє основне джерело поповнення чисельності рабів – військовий полон – почало вичерпуватися. Відбулися позитивні зміни в становищі рабів. Жорстоке поводження з рабами, як і безпричинне

вбивство раба, були заборонені; заохочувалися сімейні стосунки рабів. Ці заходи мали на меті пом'якшення соціальних антагонізмів. Не випадково першим століттям імперії були майже невідомі великі повстання рабів. Але водночас придушення опору рабів залишалося важливим завданням держави.

Розвивалися форми експлуатації, що з'явилися ще в період республіки. Широкого поширення набули пекулій і колонат. Лави колонів поповнювали не тільки вільні й вільновідпущеники, а й варвари, які оселялися в прикордонних областях Римської держави. Їхнє становище поступово наближалося до становища кріпосних; аналогічний процес спостерігався в містах, де ремісників спадково прикріплювали до професії і включали до ремісничих колегій.

У період імперії зберігся широкий прошарок вільних дрібних виробників у місті та сільській місцевості; за рахунок воїнів-ветеранів, які отримували земельні наділи, зростала кількість хліборобів. Однак становище цих верств населення ставало дедалі більш нестійким, що спричиняло появу випадків самопродажу в рабство.

Соціальні зміни в період імперії здебільшого були наслідком процесів, що зародилися ще в республіканський період. Це визначило і характер державної структури Риму – застарілі республіканські установи збереглися в перші століття існування імперії. Чималу роль у цьому зіграли і традиційні республіканські уявлення, що утверджувалися не одне століття, – покінчити з ними відразу було неможливо. Імперія спочатку ніби вбиралася у «республіканські шати», що маскували справжню владу глави держави.

У 27 р. до н. е. сенат проголосував за те, щоб присвоїти Октавіану титул Августа і назвати на його честь восьмий місяць нового календаря. Йому було вручено верховну владу над Римом і провінціями. Із цього часу встановився державний лад, котрий називають принципатом.

Імператор-принцепс поєднував у своїх руках повноваження всіх головних магістратур: консула, диктатора, претора.

Принцепсів обирали, порушуючи республіканські традиції, одночасно консулами, цензорами і народними трибунами (Октавіана 13 разів обирали консулом, 3 рази цензором і 37 разів народним трибуном, а також він отримав звання верховного жерця). Як консул він міг скасувати рішення будь-якого магістрату, як цензор – формувати сенат зі своїх прихильників, як трибун – накладати вето на постанови сенату або рішення магістрату.

При цьому зберігалася видимість республіки. Август підкреслено висловлював свою повагу до сенату, регулярно збиралися народні збори.

Однак діяльність цих органів стала носити формальний характер. Так, законопроекти, що потрапляли до сенату для схвалення, походили від принцепса, їх ухвалення забезпечувалося його авторитетом.

Наприкінці принципату загальноновизнаним стало правило: «Все, що вирішив принцепс, має силу закону». Народні збори часто розганяли, до його учасників застосовували насильство.

Зосередженням вищих установ держави стали палац принцепса, імперська канцелярія з фінансовими, юридичними та іншими відділами.

Спочатку влада принцепса не була спадковою: він отримував її за рішенням сенату. Однак принцепс міг вибрати собі наступника, якого сенат і обирав принцепсом. Водночас стали частішати випадки повалення принцепсів і призначення нових унаслідок палацових переворотів.

З народних зборів збереглися тільки трибутні, що скликалися дедалі рідше, істотно змінилася компетенція сенату. Принцепс отримав право призначати senatorів. Сенат практично лише затверджував пропозиції принцепса. Були обмежені права сенату щодо розпорядження фінансами та управління провінціями. Він також втратив повноваження у військовій і зовнішньополітичній сферах.

Поряд із республіканськими магістратурами створювався імператорський чиновницький апарат. На його вершині стояла канцелярія принцепса, до якої входило кілька відомств (фінансів, прохань, офіційного листування, особистого майна імператора, імператорського суду тощо).

До ради входили префекти, начальники відомств канцелярії. До вищих чиновників, яких призначали із senatorів і вершників, належали префект преторія, який командував імператорською гвардією, префект міста Риму, який розпоряджався поліцейськими когортами, префект Єгипту, префект, який відповідав за постачання продовольства, тощо. Створений чиновницький апарат не мав стрункої системи.

Армія перетворилася на потужну опору особистої і державної влади, впливову політичну силу, від якої залежала часом і доля самого принцепса. Ставши професійною, армія перетворилася на корпоративну організацію.

Поступово влада імператорів посилювалася. Сенат дедалі більше усувався від управління, яке перейшло до чиновницько-бюрократичного і військового апарату, очолюваного імператором.

Наприкінці III ст. н. е. монархія утвердилася в чистому вигляді: настав період домінації (від лат. *dominus* – пан). Це був час заворушень селян, солдатських заколотів, вторгнення сусідніх племен. Почався

занепад сільського господарства, ремесла, торгівлі. Імперія переживала кризу. Внутрішні смути і зовнішні вторгнення поставили її на межу розпаду. Перед обличчям численних ворогів імперський режим ставав дедалі більш милітаризованим і автократичним, а про колишнє процвітання вже не було й мови.

Протести проти тиранії набували єдино можливої форми військових переворотів. Цей період отримав назву епохи солдатських імператорів. У результаті до влади приходили найбільш удачливі полководці, які прагнули заснувати власні династії.

У період домінації загострилися відносини імператорів із сенатом. Старі республіканські установи зникли, а управління імперією зосередилося в руках кількох основних відомств, керованих сановниками, яких призначав імператор.

З-поміж цих відомств необхідно виокремити державну раду при імператорі (орган, що готував законопроекти і обговорював за дорученням імператора питання політики). Існували префекти, які виконували адміністративні, судові та військові обов'язки

Змінилася і військова організація Риму. У зв'язку з масовими повстаннями рабів і підкорених народів, а також зростаючою необхідністю захищати межі держави від вторгнення германських, слов'янських і азійських племен армія була розділена на сили, що виконують поліцейські функції, і прикордонні війська. Широкий доступ до армії отримали варвари, подекуди використовували і збройну силу їхніх племен.

Преторіанська гвардія, що зіграла важливу роль в епоху солдатських імператорів, перетворилася на палацову варту, яка, втім, часом теж визначала долю імператорів.

Державні форми пізньої імперії були взірцем для наслідування протягом Середніх віків. Особливо це відбилося на історії державної влади у Франції, Німеччині, Іспанії, Італії.

Досі зберігається термінологія, створена в період імперії. З тих часів ведуть свій початок титули, деякі церемонії, дипломатичні ритуали тощо.

Переживши кризу у III ст., імперія знову зміцнилася внаслідок серйозних реформ, проведених Діоклетіаном (284-305 рр.) і Костянтином (306-337 рр.).

Реформи Діоклетіана стосувалися державного устрою імперії. Верховна влада ділилася між чотирма співправителями. Двоє з них, які носили титул августа, управляли кожний своєю половиною імперії – Західною і Східною. Вони обирали собі співправителів, яким

присвоювали титул цезаря. Були розукрупнені провінції, їх стало понад сто. Вони, своєю чергою, об'єднувалися в більші територіальні утворення – діоцези.

Управління імперією зосереджувалося у кількох основних відомствах. Керівництво ними здійснювали сановники, які перебували у безпосередньому підпорядкуванні імператору. Особливе становище серед цих відомств займали:

- державна рада при імператорі;
- фінансове відомство;
- військове відомство.

Чиновники виокремилися в особливий стан: вони стали носити форму, їх наділили привілеями, після закінченні служби їм призначалася пенсія та ін.

Інші реформи Діоклетіана посилювали владу землевласників над селянством. Зокрема, землевласники отримали право посилати на власний вибір певну кількість залежних людей на військову службу, в імператорську армію.

Розпочаті Діоклетіаном реформи продовжив імператор Костянтин. Його грошова реформа виявилася вдалою і привела до стабілізації грошового обігу. За Костянтина завершився процес закріпачення селян-колонів. Таку саму політику проводили і щодо ремісників, яким забороняли змінювати «свій стан».

В армію почали широко залучати варварів, які отримували римське громадянство і можливість просуватися службовими сходами аж до обіймання вищих посад.

Завершена була й адміністративна реформа Діоклетіана. У кожній із двох частин імперії було утворено по дві префектури, котрими керували префекти, які мали цивільну владу. Військова влада в префектурах належала військовим магістрам – двом начальникам піхоти і двом начальникам кінноти.

Префектури ділилися на діоцези (їх було шість у західній частині імперії та сім у східній), очолювані вікаріями; діоцези склалися з провінцій, якими керували ректори, провінції – з округів із окружною адміністрацією.

Якщо ці реформи Костянтина були продовженням справи, розпочатої Діоклетіаном, то в питаннях релігійної політики Костянтин дотримувався протилежних Діоклетіану позицій.

Діоклетіан забороняв відправлення християнських релігійних обрядів, заохочував руйнування церков, гоніння на християн. Костянтин же вважав, що християнство з релігії бідняків і пригноблених, яким воно

було в період свого виникнення, перетворилося на релігію, що може ідеологічними засобами зміцнити державний лад. Він побачив у християнській церкві міцну опору абсолютної влади імператора, що спричинило різкий поворот у релігійній політиці.

У 313 р. імператорським едиктом християнство було визнано рівноправним із іншими релігіями, що існували в імперії, а потім, після хрещення Костянтина, – державною релігією.

За Костянтина столицю імперії було перенесено у місто Візантій, назване потім Константинополем (330 р.).

Розділена на дві частини (західну і східну), Римська імперія йшла до свого занепаду. Східна Римська імперія (згодом – Візантія) протрималася до 1453 р., а Західна в V ст. перетворилася на «прохідний двір» для варварів, які грабували її. Вона проіснувала до 476 р., коли було повалено владу останнього римського імператора Ромула Августула.

4.3.4. Організація військової справи

Армія у Стародавньому Римі відігравала надзвичайно важливу роль, оскільки зовнішня політика цієї держави характеризується майже безперервними війнами.

Вже у царський період загальні збори римського народу були і військовим зборами, і оглядом військової сили Риму; голосування на зборах відбувалося за підрозділами – куріатними коміціями. Військовий обов'язок мали виконувати усі громадяни з 18 до 60 років, як патриції, так і плебеї. Щоправда, замість патрона виконувати військові обов'язки міг клієнт.

У республіканський період, коли римський народ був поділений на майнові розряди, кожен розряд виставляв певну кількість озброєних чоловіків, у тому числі формувалися сотні – центурії.

Вершники становили центурії кінноти, перший, другий і третій розряди – центурії важкоозброєної піхоти, четвертий і п'ятий розряди – легкоозброєної піхоти. Пролетарі виставляли одну неозброєну центурію. Командування армією вручалось сенатом одному зі двох консулів.

У 107 р. до н. е. консул Гай Марій провів військову реформу, після якої армія стала постійною професійною організацією. Було обмежено військову службу римських громадян, здійснювався набір добровольців, які отримували озброєння та платню від держави. Легіонери нагороджувалися частиною військового видобутку, а ветерани – земельними наділами з-поміж конфіскованих та вільних земель. Армія стала інструментом політики, найманої силою, що поповнювалася за рахунок завойованих народів. Реформа Марія багато в чому підготувала

основу для встановлення військової диктатури в Римській республіці. Унаслідок цього армія стала політичним інструментом.

У період Римської імперії армія стає постійною та найманою.

Термін служби солдатів тривав 30 років. За свою службу вони отримували платню, при виході у відставку – значну земельну ділянку. Командний склад армії комплектувався із сенаторського та вершницького станів. Рядовий солдат не міг піднятися вище посади командира сотні – центуріона.

4.3.5. Система права

Джерела права.

Вважається, що римляни тричі завойовували світ: уперше вони підкорили його своїми залізними легіонами, вдруге – римським правом, що стало основою законодавчих систем багатьох сучасних держав, утретє вони зробили це повсюдним поширенням християнства.

Розвитку римського права сприяла низка обставин. Насамперед високий рівень економічних відносин, досягнутий Римом у періоди пізньої республіки та принципату.

Не менш значущою була і багатонаціональність імперії, що породила потребу «примирення» багатьох, часто відмінних одна від одної, правових систем, що існували в завойованих країнах, насамперед у Греції, Єгипті, Сирії та ін. Римські юристи мали можливість скористатися результатами правового розвитку окремих частин імперії. Особливий вплив на формування їхніх поглядів справило афінське право. Не можна не відзначити, зрештою, ту увагу, яку приділяли праву, і ту шану, якою була оточена діяльність юристів, особливо видатних, таких як Гай, Ульпіан, Модестін, Папініан, Павло та ін.

Римські юристи розмежовували право своєї країни на публічне і приватне. «Публічне право, – говорив римський юрист Ульпіан, – це право, яке стосується становища римської держави, приватне – користі окремих осіб».

Критерієм такого поділу був характер інтересів, що захищаються правом: норми публічного права захищали інтереси держави та її органів, визначали компетенцію установ і посадовців, регулювали справляння податків, визначали, які діяння були злочинними, які покарання передбачалися за них, регулювали відносини між державою і приватними особами.

Норми приватного права охороняли інтереси приватних осіб.

До публічного права, зважаючи на сучасну правову систематику, прийнято відносити державне, адміністративне, фінансове, кримінальне,

військове, міжнародне право тощо. Приватне ж право зосереджене на інтересах приватних осіб, суб'єктів права, рівних перед законом, у разі їхнього вступу в майнові та пов'язані з ними особисті немайнові відносини (речові, сімейні, зобов'язальні, спадкові тощо).

Традиційно вважають, що римське приватне право, порівняно з правом публічним, являє собою більшу цінність, як більш розвинене і пристосоване до регулювання відносин у царині товаровиробництва і товарообігу. Проте не варто нехтувати вивченням положень публічного права, адже між приватним і публічним правом існував органічний зв'язок.

Діяльність і тих самих юристів, і магістратів протікала у межах публічно-правових установок. Приватне право прямо чи опосередковано підтримувалося публічно-правовими нормами, публічним правопорядком. Поза цим правопорядком немислимим було видання законів і взагалі правових норм, неможливим – здійснення адміністративної та судової діяльності.

Публічне право становило певною мірою основу, на якій будувалося і розвивалося приватне право. Можливості публічного права підкреслюються відомою формулою римських юристів: «Приватні угоди не можуть змінити приписів публічного права».

Римське приватне право представлене трьома гілками, що з'явилися в різний час. Першу становили норми квіритського (цивільного) права, формування і розвиток якого припали на VI – середину III ст. до н. е. Ці норми регулювали виключно відносини між квіритами – римськими громадянами. Паралельно з квіритським правом з'явилося преторське право – друга гілка приватного права, що виросла з едиктів магістратів, особливо з преторських едиктів.

Пізніше преторські едикти включали формули, що були спрямовані на зміну норм цивільного права. Вони регулювали відносини між римськими громадянами. На відміну від норм квіритського права, ці норми були звільнені від формалізму, релігійної обрядовості та символіки.

У республіканський період з'явилася ще одна система римського права – «право народів». Вона увібрала в себе інститути римського права і норми права Греції, Єгипту та деяких інших держав.

На відміну від квіритського і преторського права, норми «права народів» регулювали відносини між римськими громадянами і перегринами, а також між перегринами на території Римської держави. Це право порівняно з римським правом найдавнішого періоду вирізнялося простотою, відсутністю формальностей і гнучкістю.

Споконвічне римське приватне право і «право народів» тривалий час доповнювали одне одного.

Поступово відбувалося зближення всіх трьох систем права. Якщо на початку III ст. н. е. ще зберігалися деякі відмінності між ними, то вже до середини IV ст. всі три системи утворили єдине римське приватне право.

Римське право як єдине ціле сходиться до чотирьох джерел:

1. Звичаєве право;
2. Закони (*leges*);
3. Едикти;
4. Діяльність юристів.

Найдавнішим неписаним джерелом права Риму було *звичаєве право* як сукупність правових звичаїв. «Звичай, – говорили римляни, – творить закон». Норми звичаєвого права тривалий час регулювали різні сторони суспільних відносин. Навіть після появи писаних джерел права звичаї ще довго продовжували доповнювати їх.

Поряд зі звичаєвим правом уже в найдавніший період з'явилися *закони* (*leges*) як друга форма джерел права. Не всі нормативні приписи були законами. Для того щоб отримати визнання, закон, на думку римлян, повинен мати відповідний внутрішній зміст і бути ухваленим із урахуванням визначеного порядку, запропонованого правом.

Закон мав являти собою оформлене вираження спільної волі римського народу. Відповідно, силу закону могли набути тільки постанови інституцій, що втілювали цю волю. Існувало кілька видів законів.

Щоб будь-які нововидані закони не порушували раз за разом усю систему правових норм, було встановлено певні правила. Для надання дійсності своїм правовим приписам закон мав бути у належний спосіб оприлюднений або опублікований. У Римі ця процедура була необхідною для набрання законом чинності. Закон мав бути вписаний певним способом в історичну систему правових норм попереднього і майбутнього законодавства. Зворотної сили закони не мали.

Дія закону характеризувалася часовими і територіальними якостями. Мався на увазі необмежений час дії закону (закон не передбачав точно визначеного строку закінчення дії). Він припиняв свою дію у зв'язку з виданням нового закону, що регулював ті самі відносини.

Першими законами стали законодавчі акти, що їх ухвалювали в республіканський період на куріатних і центуріатних зборах, і *plebiscita* («постанови плебсу») – акти трибутних зборів. Їх визнавав сенат тільки в тому разі, якщо перед їхнім винесенням на розгляд народних зборів було дотримано належних формальностей і їх представляв народу

магістрат сенаторського стану. Якщо сенат і народні збори були одностайні в ухваленні закону, його непорушність освячували ім'ям римського народу (*Populus Romanus*).

Найбільш значущим моментом в історії становлення римського законодавства стало видання в середині V ст. до н. е. Законів XII таблиць – зводу публічного і приватного права. Вони були записані на 12 дерев'яних дошках-таблицях, виставлених для загального огляду на головній площі Риму – Форумі, і містили постанови, що регулювали сферу сімейних та спадкових відносин, а також норми, що стосувалися позикових операцій, злочинів.

Закони Дванадцяти таблиць спричинили подвійну юридичну революцію: оприлюднення і секуляризацію римського права – і привели до перетворення нестійкого неписаного звичаю на ясні писані норми законодавства. Право перестало вважатися божественним.

Закони XII таблиць формували правові норми, що мали, як правило, не казуїстичний, а загальний характер, регулювали найтипівіші суспільні відносини.

На жаль, повний текст Законів XII таблиць не зберігся. Фрагменти тексту законів збереглися в окремих письмових текстах або в посиланнях, представлених у творах відомих римських юристів. Дослідники римського права робили неодноразові спроби реконструювати закони, систематизувати їхні положення. Деякі з них були вельми успішними. Сучасна юридична наука визнає автентичність 140 правових положень таблиць, що систематизовані за розділами.

Навіть простий перелік назв таблиць дає можливість скласти уявлення про те, наскільки широко і повно ці закони регулювали суспільні відносини, що існували: про виклик до суду; про вчинення позовів; про боргове рабство; про порядок манципації під час угод; про заповіти та сімейні справи; про користування земельною ділянкою; про крадіжки; про особисту образу – кривду; про кримінальні покарання; про порядок похорону та церемоній; про публічні справи в місті.

За словами Цицерона, одна невеличка книжечка Законів XII таблиць вагою свого авторитету й обсягом користі перевершувала всі бібліотеки філософів.

Жорстко скуте традиціями, цивільне право з IV-III ст. до н. е. почало коригуватися новим джерелом права – преторськими *едиктами*, що відображали нові відносини, породжені переходом від давніх форм купівлі-продажу, позики до складніших правовідносин, викликаних зростанням товарного виробництва, товарообміну, збільшенням кількості банківських операцій та ін.

У період пізньої республіки у зв'язку з падінням ролі народних зібрань втратили своє значення і закони, що ухвалювалися народними зборами. Законодавчі повноваження перейшли до сенату. Вже на початку I ст. н. е. акти сенату (*senatus consult*) стали основною формою закону. Щоправда, сенат був позбавлений законодавчої ініціативи, і постанови, котрі ухвалював цей орган, виходили від імператора-принцепса і закріплювали його волю.

У міру зміцнення імператорської влади набували чинності закони розпорядження імператора, або конституції (*constitutiones*). Їхніми різновидами були:

- 1) едикти – загальні розпорядження імператора, звернені до всього населення Риму;
- 2) мандати – інструкції, що адресувалися посадовим особам (імператорським чиновникам, правителям провінцій тощо);
- 3) декрети – рішення в судових справах, що їх розглядав імператор;
- 4) рескрипти – імператорські розпорядження з окремих питань, з якими до імператора зверталися римські громадяни і магістрати. Декрети і рескрипти відігравали особливу роль, оскільки вони тлумачили норми права.

Найбільше значення для розвитку римського права мали едикти магістратів, і насамперед – едикти преторів. Вони формували особливу систему римського права – преторське право. Едикти являли собою розпорядження і програми преторів як адміністраторів.

Повноваження щодо видання едіктів впливало з права претора особисто здійснювати правосуддя в певній сфері та з повноваження вищого магістрату, згідно з яким йому надавали владу як судову, так і адміністративно-примусову.

Історії римської держави відомі едикти інших посадових осіб, зокрема чиновників, які контролювали владу в сфері правосуддя і адміністративного примусу. Їхні законодавчі розпорядження стосувалися питань правового регулювання торгівлі, прав та обов'язків учасників цивільних правочинів, позовних вимог, що впливали з ринкового обороту.

Преторські едикти відігравали важливу роль і у формуванні законів. Кожен новий міський претор видавав преторський едикт, який оприлюднювався на Форумі глашатаєм і записувався на стіні. У цьому документі проголошувалися принципи, спираючись на які, претор мав намір здійснювати власні судові функції. Наприклад, претор вказував, у яких випадках він міг розглянути позов, а в яких – відмовити в його розгляді. Едикт був дійсний протягом року. Після закінчення цього

терміну набував чинності едикт новообраного магістрата. Однак новий магістрат, як правило, брав із програми свого попередника вдалі формулювання, що набували з року в рік стійкої форми.

Подібні едикти могли видаватися і провінційними преторами. Завдяки наданню останнім владних повноважень вони могли не тільки тлумачити, а й виробляти нові закони.

В епоху принципату одночасно з посиленням влади принцепсів і зростанням їхніх законодавчих повноважень стала втрачати значення діяльність преторів. Цьому значною мірою сприяло й те, що основні типи позовів і способи захисту права вже були сформовані. Претор нерідко скасовував рішення свого попередника, а іноді й дотримувався протилежних йому принципів, у зв'язку з чим розпливчастість законів і упередженість вироків накладалися на поширені в будь-якій юридичній системі зловживання та недоліки.

У першій половині II ст. за вказівкою імператора було складено остаточний текст преторського едикту.

Самостійною формою правотворення у класичний період була *діяльність юристів*. Юристи виробляли формули для юридичних дій, надавали консультації приватним особам із питань права і ведення справ у судах. Здійснюючи консультаційну діяльність, вони вирішували казуси і заповнювали прогалини у праві. Юридичні рішення конкретних питань стали набувати обов'язкового значення і поширюватися на аналогічні ситуації.

Октавіан Август встановив правило, відповідно до якого «думки» юристів, що відповідають певним вимогам, набували повної сили закону. Вимоги ці зводилися до такого: юрист мав попередньо отримати від імператора право на формування юридичних думок, його відповідь-думку мали скріплювати печаткою судді, який розглядав цю справу. До епохи Юстиніана юридичні думки склали велику правову літературу, багато в чому вплинувши на створення видатних джерел римського права – Дигест і Кодексу Юстиніана.

Із середини III ст. діяльність юристів втратила своє значення як джерело права. Юристи перестали створювати правові конструкції, перетворилися на чиновників, які виконували волю імператора. В епоху принципату римські класичні юристи поділялися на дві школи: консервативну школу сабініанців і більш прогресивну школу прокуліанців.

У 426 р. було ухвалено закон, згідно з яким обов'язкову чинність із питань права мали лише твори п'яти юристів: Гая, Папініана, Павла, Ульпіана і Модестіна. Саме їхні твори займають понад три чверті обсягу

тексту Дигест Юстиніана.

В умовах кризи і розкладання рабовласницького суспільства до кінця III ст. розвиток приватного права призупинився. Унаслідок стирання меж між цивільним і преторським правом, з одного боку, і «правом народів» – з іншого та формування єдиної системи права було створено умови для систематизації римського права.

Першу систематизацію здійснили приватні особи. Наприкінці III ст. вийшли кодекси Гермогеніана і Грегоріана.

У 438 р. було проведено першу офіційну систематизацію і видано кодекс Феодосія. У період із 528 до 534 р. група юристів під керівництвом Трибоніана провела величезну кодифікаційну роботу і створила три великі збірки римського права (Інституції, Дигести і Кодекс), що склалися з кількох десятків книг. Після цих кодифікаційних робіт імператор Юстиніан, який чудово володів латиною і здобув блискучу юридичну освіту, видав низку законів, що дістали назву «новели» (нові закони). Під час правління імператора Юстиніана (527-565 рр.) було проведено всеосяжну кодифікацію права, що ґрунтувалася на нових принципах, які відображали високий рівень юридичної науки Візантії в межах римської правової культури. У XII ст. повна кодифікація Інституцій, Дигест, Кодексу і Новел дістала назву «Звід цивільного права» (*Corpus juris civilis*).

Інституції були створені у 533 р. на основі збірок, складених юристами, насамперед Гаєм. Інституції мали силу закону, на них могли посилалися судді під час винесення рішень. Одночасно вони являли собою елементарний підручник із права. Інституції були опубліковані в чотирьох книгах (загальне вчення про право і конкретне вчення про суб'єктів права або осіб, загальні інститути речового права, вчення про обов'язкове право, вчення про позови і принципи застосування права в суді) і 98 титулах. З цього часу така схема систематизації права стала називатися інституційною.

Дигести, або Пандекти (*Digesta, Pandectae*), були складені в 530-533 рр. Вони стали найоб'ємнішою частиною зводу Юстиніана. Одну третину всього обсягу Дигест становили витяги з творів Ульпіана, одну шосту – з творів Павла. Дигести були поділені на 50 книг, книги склалися з титулів, титули – з фрагментів. Пізніше низку фрагментів було поділено на параграфи.

Загалом у складі цього документа налічують до 9200 уривків із 2 тис. праць, що належали перу 39 відомих юристів I-V ст. н. е.

Дигести являли собою структурований звід висловлювань римських юристів і положень римського права. Весь матеріал умовно поділявся на

сім частин.

У першій (книги 1–4) розглядали загальні питання права і вчення про суб'єктів права – осіб; у другій (книги 5–11) – «про право осіб на свої власні та на чужі речі, про захист права власності», тобто речове право; у третій (книги 12–19) – про зобов'язання двосторонні, або такі, що виникають із «взаємної довіри». Четверта частина (книги 20–27) була присвячена забезпеченню виконання зобов'язань, витратам і позовним вимогам, що виникають із зобов'язань, і зобов'язанням, пов'язаним із реалізацією сімейних та опікунських прав; п'ята (книги 28–36) – заповітам; шоста (книги 37–43) – найрізноманітнішим правовим колізіям, що розв'язуються на суддівський розсуд; сьома (книги 44–50) – питанням, пов'язаним переважно з кримінальним і публічним правом. Остання книга присвячувалася старим юридичним виразам, термінології, висловлюванням, прислів'ям тощо.

Кодекс (Codex) – зібрання імператорських конституцій – був складений у 529 р. (остання його редакція – у 534 р.). Він містив 4600 імператорських конституцій і складався з 12 книг, поділених на титули. Титули об'єднували імператорські конституції, розташовані в хронологічному порядку. Розпорядження, включені до кожного титулу, були пронумеровані; довгі розпорядження поділялися на параграфи. Книги 1 і 9–12 були присвячені різним питанням публічного права (церковного, адміністративного, кримінального); книги 2–8 – приватному праву. Під час систематизації зберігалися дати видання конституцій та імена государів, які їх дарували.

Новели (Novellae) кодифікації Юстиніана було складено в 535–555 рр. Вони являли собою розпорядження Юстиніана і не були зведені в офіційну збірку. Збереглися три збірники, створені приватними особами. Перший із них складався зі 122 конституцій, другий – зі 134 актів, а третій – зі 168 актів, 153 з яких належали Юстиніану. Конституції Юстиніана стосувалися різних питань публічного та місцевого права.

Власне кодифікацією права, пов'язаною з переробкою правових джерел та їх систематизацією, можна вважати лише три перші частини зводу Юстиніана.

Власність, види зобов'язань

Для майнових відносин епохи Законів Дванадцяти таблиць характерним було поширення приватної власності, включно із земельною.

Римські юристи під власністю розуміли повне та абсолютне право користуватися та розпоряджатися речами з обмеженнями, що встановлені договором чи правом.

Із часів Законів Дванадцяти таблиць римське право поділяло власність на два типи:

- до першого типу належали земля, робоча худоба, раби, будівлі та споруди. Для відчуження речей першої категорії потрібно було дотримання формальностей, що мали назву манципацій;
- до другого – усі інші речі, що переходили від одного власника до іншого за допомогою неформальної передачі на умовах, встановлених договором – так званої традиції.

Однією з форм обмеження права власності був сервітут – право на чужу річ. Сервітути поділялися на *речові* (коли один власник поступався правом на свою власність на користь іншого) та *особисті* (коли надавалося право користування чужою річчю при збереженні самої речі).

Для визнання дійсності договору, згідно з римським правом, потрібно було забезпечити:

- згоду сторін, які зобов'язуються, причому вона не повинна бути отримана за допомогою насилля або обману;
- його відповідність праву (закону).

Усі договори римське право поділяло на чотири групи:

- вербальні договори;
- літеральні;
- реальні;
- консенсуальні.

Вербальний договір був найдавнішим типом договору, словесним зобов'язанням, на основі якого за часів Законів Дванадцяти таблиць укладалися угоди різноманітних видів – купівлі-продажу, міни, позики тощо. Для визнання його дійсності потрібно було вимовити слова «даю», «зроблю». Вербальне зобов'язання встановлювалося за допомогою стипуляції (релігійної клятви).

Літеральні договори – письмові зобов'язання – виникли та поширилися з часом. Загалом письмові договори у Стародавньому Римі не мали широкого розповсюдження, оскільки писемність була доступна не багатьом. Найдавнішою формою письмових договорів були записи в прибутково-видаткових книгах. Римляни відзначалися ретельністю ведення господарських справ. За фактом запису до прибутково-видаткової книги і укладався письмовий контракт. Відомостей про те, в якому порядку здійснювалися такі записи, до нас не дійшло. Припускають, що кредитор робив відповідний запис до своєї книги на сторінці «видатки» про видачу боржнику певної суми грошей. Боржник зобов'язаний був зробити такий запис у своїй книзі на сторінці «прибутки». За літеральною формою могли укладатися будь-які

договори.

Реальні контракти, виділені римськими юристами в особливу групу, характеризуються тим, що обов'язок виконання та пов'язана з ним відповідальність наступають за реальними угодами не з моменту укладання угоди, а з моменту передачі речі. До таких контрактів, наприклад, належали:

- договори зберігання;
- договори позики, предметом яких були речі, наділені родовими ознаками: гроші, вино, зерно, тобто усі замінні речі;
- договори позички, з якими римське право пов'язувало речі індивідуально визначені, незамінні у принципі; за цими договорами підлягало поверненню те, що було дано в позику.

Таким чином, відмінністю договору позики від позички було те, що предметом позики ставали гроші або речі, позначені родовими ознаками, а предметом позички, навпаки, речі, позначені індивідуальними ознаками; крім цього, позичка завжди була безоплатною (оплатна позичка – це оренда).

При *консенсуальному договорі* відповідальність сторін виникала не після передачі речі, а негайно після укладання письмової чи усної угоди. До таких договорів належали, наприклад, договір купівлі-продажу, договір найму.

Злочин і покарання.

Кримінальне право складалося з багатьох законів, включно із Законами Дванадцяти таблиць, із постанов народних зборів та сенату, а також законів, виданих із ініціативи диктаторів та імператорів.

До видів злочинів римське право з-поміж іншого відносить:

- злочини, що безпосередньо зачіпають інтереси римської держави, – присвоєння казенного майна та розкрадання державних коштів, хабарництво, фальшивомонетництво, участь у заборонених зборищах та об'єднаннях, спекуляція зерном та іншими продуктами, несплата податків тощо;
- релігійні злочини, кількість яких значно зросла після офіційного визнання християнства;
- військові злочини – зрада в бою, дезертирство, втрата зброї, непокора командирів тощо;
- злочини, що стосуються сфери сім'ї та моральності, – кровозміщення, подружня зрада, полігамія, співжиття з незаміжною жінкою, мужолозство тощо;
- злочини проти особистості;
- злочини проти власності.

Покарання спочатку будувалося на принципі відплати, у період домінації воно мало на меті залякування.

В імператорському Римі відбувається посилення каральної спрямованості покарання, різке збільшення його видів:

- відновлюється смертна кара, що в пізню республіку не застосовувалася до римських громадян, причому з'являються нові її види: спалення, повішення, розп'яття на хресті, утоплення;
- застосовувалися каторжні роботи на рудниках, примусові роботи на встановлений термін, віддача у гладіатори;
- мали місце різні види заслань: вигнання з Риму зі втратою громадянства, заслання на острови з повною ізоляцією, тимчасове заслання;
- за деякими видами злочинів передбачалися тілесні покарання;
- широко практикувалася конфіскація майна засуджених.

Судочинство.

У давнину судовий процес із майнових спорів відрізнявся формалізмом, різноманітністю форм, поділом компетенції між магістратором-претором та суддею – приватною особою, призначеною для остаточного вирішення спірного випадку. Головною судовою інстанцією у справах про тяжкі злочини були народні збори.

Згодом у сфері судового устрою та судочинства відбулися такі зміни. Судову компетенцію у кримінальних та цивільних справах набули чиновники, що належали до адміністративних органів імперії.

За часів імперії римський суд перетворився на становий. Особи, що належали до вищих привілейованих станів імперії, підлягали лише суду імператора. Чиновник отримав привілей позиватися до суду щодо власного начальника.

Поділу на попереднє та судове слідство не існувало.

Суддя сам робив дізнання, сам виступав обвинувачем і сам виносив вирок. Найбільш поширеним засобом встановлення істини було катування.

У період республіки існував відкритий, публічний розгляд судових справ, під час імперії встановилася сувора таємниця судочинства, що слугувала прикриттям свавілля. Вищою апеляційною інстанцією у судових справах був імператор, але цю функцію виконувала переважно його канцелярія.

Правова ідеологема родинних відносин.

У Стародавньому Римі були відомі три форми укладання шлюбу:

- шлюб у формі священної клятви, що віддавав дружину під владу чоловіка;

- шлюб у формі купівлі нареченої, що також віддавав дружину під владу чоловіка;
- шлюб «сине ману» – без влади чоловіка.

У період Законів Дванадцяти таблиць норми сімейного права ґрунтувалися на безумовному пануванні глави сім'ї – батька, патерфамії.

Превалюючою формою шлюбу в період імперії стає шлюб без влади чоловіка. Обов'язковою умовою встановлення шлюбних відносин визнається вільно виражена згода наречених – як нареченого, так і нареченої. Розлучення також було вільним – настільки, що імператор Август намагався законодавчо обмежити право розлучення, встановити шлюбний вік (від 25 до 60 років для чоловіків, і від 20 до 50 років – для жінок) і запровадити податок на безшлюбність. Однак цього закону римляни не дотримувалися.

Загальним правилом стала роздільність майна подружжя. Витрати внаслідок спільного життя ніс чоловік, але він мав право розпоряджатися доходом, що приносило майно дружини. При припиненні шлюбу з вини чоловіка посаг повертався дружині.

Влада глави сім'ї над дітьми також поступово слабшала: вбивство дітей було визнано злочином, синам ще за життя батька могло надаватися особливе майно, був спрощений порядок усиновлення позашлюбних дітей тощо.

Відповідно до норм спадкового римського права:

- першими у черзі на спадок були діти;
- якщо їх не було – онуки, спадкоємці другої черги;
- у третю чергу успадковували брати спадкодавця, його дядьки та племінники;
- якщо й їх не було, претор надавав право наслідування спадкоємцям четвертої черги – всім кровним родичам померлого аж до шостого коліна. Найближча ступінь спорідненості виключала наступну.

Особливістю римського права є норми, що обмежують свободу заповідальних розпоряджень. Ними запроваджено принцип обов'язкової частки спадкування, що зберігся до наших днів: найближчий родич померлого, якщо його оминули спадщиною, мав право на одну четверту частину того майна, що він отримав би за відсутності заповіту. Сам заповіт підлягав складанню в письмовій формі та засвідчувався свідками.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Охарактеризуйте систему органів влади Афінського поліса.
2. У системі державних органів Афін почав складатися принцип «поділу влади». У чому це виявлялося?
3. Перелічіть способи участі громадян у політичному житті Афін. Що являли собою літургії?
4. В які способи афіняни перешкождали встановленню тиранії? Яким був в Афінах правовий статус метеків?
5. Назвіть види злочинів та покарань в Афінській державі.
6. Чому кримінальне право Афін можна назвати гуманним?
7. На які періоди поділяється історія імперського Риму?
8. У чому полягали відмінності у правовому статусі патриціїв і плебеїв? У чому була сутність реформ Сервія Тулія?
9. У чому виявлялася своєрідність суспільного ладу Римської республіки? Що являв собою державний устрій республіканського Риму?
10. Якими були основні напрями реформ Діоклетіана?
11. Перелічіть основні джерела права Стародавнього Риму.
12. Які форми шлюбу були відомі римському праву?
13. Чи застосовувався принцип таліона в давньоримській системі покарань?
14. Що було основним доказом у давньоримському судовому процесі?
15. Хто такі патриції, плебеї? Чому спочатку плебеї не входили до складу римської общини?
16. Які категорії населення належали до вільного населення Риму, а які – до залежного?

17. Охарактеризуйте державні органи Римської республіки (сенат, центуриатні, трибутні та куріатні збори).

18. Якими були функції ординарних (звичайних) та екстраординарних (надзвичайних) магістратур Риму?

19. Чим можна пояснити перехід від республіки до імперії в історії Стародавнього Риму? Поясніть, чим відрізняється імперська форма правління від республіканської.

20. Чому імперська форма правління зробила можливими прояви деспотизму і беззаконня?

21. Що являли собою сумптуарні закони? Чи були вони ефективними? Які чинники, на вашу думку, відіграли вирішальну роль у занепаді Риму?

22. Що таке манципація?

23. Які закони Стародавнього Риму були спрямовані на протидію хабарництву та іншим посадовим злочинам?

24. Які види зобов'язань згадуються у Законах XII таблиць?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Основна:

1. Бандурка О. М., Головка О. М., Логвиненко І. А. та ін. Історія держави і права зарубіжних країн / за заг. ред. О. М. Бандурки ; вступ. слово О. М. Бандурки. 2-е вид., доп. та змін. Харків : ХНУВС, 2021. 596 с.
2. Дахно І. І. Історія держави і права : навч. посібник. Київ : Центр учбов. л-ри, 2013. 658 с.
3. Захарченко П. П. Історія держави та права України : навч. посібник. Київ : Ун-т «Україна», 2005. 208 с.
4. Історія держави і права зарубіжних країн : підруч. / за заг. ред. О. М. Бандурки ; вступ. слово О. М. Бандурки. Харків : Майдан, 2020. 618 с.
5. Історія держави і права зарубіжних країн : хрестоматія / за ред. В. Д. Гончаренка. 2-е вид. Київ : Ін Юре, 2022. 716 с.
6. Марченко О. В. Філософія права : навч. посіб. Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2015. 304 с.
7. Петришин О. В., Погребняк С. П., Смородинський В. С. та ін. Теорія держави і права : підруч. / за ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2015. 368 с.
8. Талдикін О. В. Історія держави і права зарубіжних країн : метод. рекомендації для підготовки до самост. та індивід. роботи / уклад. О. В. Талдикін. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2023. 82 с.

Додаткова:

1. Антична література : навч. посібник. 2-е вид., розшир. та доп. Київ : Київський університет ім. Бориса Грінченка, 2018. 248 с.
2. Гесіод. Походження богів. Роботи і дні. Щит Геракла / пер. А. Содомора. Львів : Апріорі, 2020. 136 с.
3. Глібовець В. В. Міфи троянського циклу. *Зарубіжна література в навчальних закладах*. 2014. № 9. С. 40–41.
4. Гловацький Я. Антігона у Нью-Йорку // Гловацький Я. Найвищі будинки, найглибші могили. Київ : Темпора, 2014. 240 с. С. 6–78.
5. Кун М. А. Легенди та міфи Давньої Греції. Боги і герої / пер.

О. Уліщенко. Київ : Vivat, 2021. 352 с.

6. Пащенко В. І., Пащенко Н. І. Антична література : підруч. для студ. вищ. навч. закладів. Київ : Либідь, 2001. 717 с.

7. Соколова В. А. Від предмета до архетипу: образ дзеркала в античному дискурсі. *Пасіонарність другорядного : матеріали XIV Міжнар. літературознавчої конф.* (м. Чернівці, 11-12 трав. 2017 р.). Чернівці, 2017. С. 115–118.

8. Соколова В. А. «Воля до життя» та «воля до влади» в літературних версіях античності ХХ століття // *Троянди й виноград: феномен естетичного і прагматичного в літературі та культурі : матеріали Міжнар. наук. конф.* (м. Бердянськ, 27-28 вер. 2018 р.). Бердянськ : БДПУ, 2018. С. 153–155.

Частина ІІІ

**ГЕНЕЗИС ДЕРЖАВИ І ПРАВА
В ЕПОХУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ**

Розділ 5

ФЕОДАЛЬНІ ФОРМИ ДЕРЖАВИ Й ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ПРАВА У КРАЇНАХ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ

5.1. Державно-правовий розвиток країн середньовічного Заходу

5.1.1. Загальна характеристика

Падіння Західної Римської імперії призвело до краху античних державно-правових порядків і загибелі цивілізації, що являла собою найвище досягнення Стародавнього світу. Проте хоча ця подія й спричинила втрату на тривалий час найбагатших духовних цінностей античного світу (особливо його демократичної спадщини), вона не стала регресом в історії державності та людства загалом. Розвал Римської імперії уможливив появу нових держав і народів. Вони поступалися римлянам у політико-правовій культурі, але зуміли створити свої, невідомі країнам Сходу й античному світові форми державності та права.

Настала епоха середньовіччя – більш ніж тисячолітній період в історії суспільства, держави і права.

Термін «середні віки» виник у XV-XVII ст. «Темними століттями» і «сутінками» європейської історії називали в подальшому епоху середньовіччя мислителі-гуманісти, ті, хто мріяв відродити античність. Так було закладено традицію критичного ставлення до середніх віків. Вона поширена і сьогодні. Вважається, що західноєвропейське суспільство надовго було відкинуте назад у своєму розвитку.

Таке ставлення до середньовіччя не можна назвати справедливим і науковим. Ця історична епоха була насичена гострими соціальними суперечностями, в окреслений період людство суттєво просунулося вперед у розвитку продуктивних сил, матеріальної культури порівняно з попереднім періодом історії. Саме в середньовіччі в Європі закладався фундамент державотворення на нових демократичних засадах, відбувалася стрімка експансія європейської цивілізації в інші країни, розпочалася нова фаза політичної та правової культури.

З точки зору географії Захід є частиною світу. Але у даному контексті під «Заходом» розуміються усі ті культури, що успадковували культуру Стародавньої Греції та Стародавнього Риму. Заходу

протиставляється здебільшого світ ісламу, Індії та країн Далекого Сходу.

Середньовічна держава виникла як безпосередній спадкоємець рабовласницької держави (наприклад, Візантія) або внаслідок утвердження феодальної приватної власності і занепаду рабовласницької формації (держава франків, слов'янські держави).

Характерною формою правління практично в усіх державах світу в середні віки була монархія, хоча існували й особливого роду республіки. Владу короля, царя люди усвідомлювали як щось природне, сприймали її як владу, отриману від Бога, а правові норми, що їх видавали монархи, розуміли як «божественне право», тому їх практично не могли заперечувати, на них не можна було зазіхати. Стверджувалося, що король має суверенітет і не підлягає суду.

Середньовічний Захід розвивався зовсім по-іншому, ніж Схід. Важливим каталізатором його історичного розвитку були успадковані від античності засади державності і право. Вплив античних традицій особливо яскраво проявився в епоху Відродження, коли в межах феодального суспільства формувалися матеріальні й духовні передумови капіталізму.

Особливості розвитку середньовічного Заходу були пов'язані не тільки з еволюцією монархічного ладу і послідовною зміною його форм. Для західноєвропейської моделі середньовічної держави характерною була (особливо в періоди децентралізації та територіальної роздробленості) дифузія політичної (державної) влади, що переходила від короля до рук окремих світських і духовних магнатів. Сама політична влада, що давала змогу управляти васалами, кріпаками й навіть вільними селянами, городянами, ставала невіддільним атрибутом земельної власності. За таких умов зв'язки держави з іншими елементами (інститутами) політичної системи ставали особливо складними.

5.1.2. Суспільні відносини

У період західноєвропейського середньовіччя сільська община не становила якихось особливих проблем для держави. Вона була звичайним об'єднанням селян, які вели індивідуальне господарство, і мала мінімальні адміністративні та судові функції, повністю перебувала під владою короля, сеньйора або церкви. Інакше будувалися відносини держави з тими середньовічними суспільними інститутами та об'єднаннями, котрі у Західній Європі мали реальну політичну владу, насамперед із церквою і містами.

Становий поділ, що виражав нерівність людей, супроводжувався закріпленням особливого юридичного статусу для кожної групи

населення. Суспільство поділялося не тільки на феодалів і залежних. Існували також купці, ремісники, банкіри, чиновники. З більшою точністю можна було б виокремити три стани: дворянство, духівництво, всі інші. Кожен стан мав права та обов'язки. Невиконання обов'язків вело до позбавлення прав. У середині станів також була наявною власна ієрархічна система. Серйозне значення у відносинах мали корпоративні зв'язки в межах общин, цехів, гільдій.

Важливе місце у житті середньовічних держав займала община, що мала такі функції, як фіскальна, адміністративна, судова, господарська.

Особливу роль відігравали середньовічні міста. Їхнє бурхливе зростання припадає на кінець XI-XII ст., коли почався швидкий розвиток ремесел і торгівлі. Природно, що міста в усіх сферах свого життя перебували під впливом феодальних порядків. Спочатку міське населення зазнало на собі ті чи інші форми особистої залежності від феодала, у пізнішу епоху, вже після набуття особистої свободи, воно не могло подолати станові перепони. Міські виробництво і торгівля не були вільні від різноманітних феодальних пут (цеховий лад, торговельні монополії тощо).

Автономія міст у феодальному світі досягалася різними засобами: від збройної боротьби до звичайної купівлі права на самоврядування. Статуси міст у різних країнах, залежно від конкретних історичних умов, суттєво відрізнялися. Найбільший ступінь автономії у середньовічних державах мали міські общини, що набули статусу повного самоврядування.

Окремим містам вдавалося набути статусу самостійного міста-держави. Як правило, у таких містах встановлювалася республіканська форма правління (Венеція, Генуя тощо).

Міста, особливо в епоху Відродження, дедалі більше орієнтувалися на забуті на тривалий час античні демократичні порядки, а не на феодальні методи владарювання. Самим своїм існуванням міста підривали підвалини феодалізму і сприяли переходу до нових, вищих форм державності.

5.1.3. Державна політика й управлінський апарат

Європейці, як спадкоємці римської державності, постають і спадкоємцями античної цивілізації. Однак Захід знайшов своє справжнє обличчя лише тоді, коли його населення створило нову цивілізацію на демократичних засадах. Проте це був довгий і тернистий шлях, на якому тривалий час ключову роль відігравали різні форми монархії.

Можна виділити кілька форм західноєвропейської монархії:

1. *Ранньофеодальна монархія* (V-IX ст.). Вона характерна для періоду становлення феодальної власності, коли клас феодалів, що формувався, групувався навколо короля, чия влада в цей час зміцнювалася. У Європі в період ранніх (варварських) держав королівська влада користувалася підтримкою християнської церкви і селян-общинників. У цей час формувалися перші відносно великі феодальні держави;

2. *Сеньйоріальна монархія* (X-XIII ст.). Розвиток феодальних поземельних відносин, що базувалися на натуральному господарстві та експлуатації феодально-залежного селянства, породжував і нові види зв'язків між земельними власниками різного рангу, котрі набували характеру феодальної ієрархії. В умовах крайнього ступеня політичної децентралізації, фактично феодальної роздробленості єдиним способом організації та підтримання державної влади стали особливі договірні відносини, побудовані на принципі сюзеренітету-васалітету;

3. *Станово-представницька монархія* (XIV-XV ст.). Економічне піднесення, пов'язане зі зростанням міст, розвитком торговельного обороту та нагромадженням капіталу, породило стану консолідацію західноєвропейського суспільства. У нових умовах стало можливим поступове територіальне об'єднання держав на національних засадах, посилення королівської влади, що шукала підтримки у представників станів. У цей період відбувався розвиток станово-представницьких органів;

4. *Абсолютна монархія* (XVI-XVII ст.). У пізньому середньовіччі, коли повним ходом тривав розклад феодалізму і формувалися основні елементи капіталістичної системи, тільки сильна королівська влада була здатна зміцнити і підтримати суспільну будівлю, що похитнулася. Абсолютна монархія характеризувалася зосередженням усієї повноти державної влади, зокрема законодавчих, виконавчих, судових функцій, у руках короля, створенням професійної армії і бюрократичного державного апарату, що забезпечувало королю пряме управління і контроль за країною.

Для західноєвропейської моделі середньовічної держави характерним було те, що поземельні відносини визначали на той час характер суспільного і політичного ладу. Володіння землею давало і право на реалізацію владних повноважень на певній території.

Панівний клас феодалів являв собою більш-менш замкнену групу людей, наділених привілеями – правом власності на землю, володіння кріпаками і монополією на здійснення управління і суду. Відносини між феодалами будувалися на основі взаємної залежності. Одні виступали як

сеньйори (від лат. *senior* – «старший»), інші – як васали (від лат. *vassus* – «слуга»). Сеньйори надавали своїм васалам землі й гарантували їм захист, васали були зобов'язані щодо сеньйорів військовою службою і деякими іншими повинностями.

Феодальне володіння давали в довічне користування за службу і відбивали в разі порушення васальних зобов'язань. Також земля здавалася в користування під податки або ренту.

Водночас, якщо сеньйор не міг або не хотів захистити свого васала, той також мав право вважати себе вільним від зобов'язань. Чим більше васалів мав сеньйор, тим більшим був його вплив при дворі. Кількість земель і васалів визначала статус землевласника, що відбивався на його титулі. Відносини сюзеренітету-васалітету створювали специфічну політичну ієрархію, становість. Економіка ж ґрунтувалася на власності панівних станів на землю і мала натуральний характер.

У міру того як дедалі більше земель переходило в руки васалів, останні дедалі менше залежали від милостей королів. Прагнення найбільших землевласників до повної влади над своїми володіннями послаблювали феодальні держави. Монархи далеко не завжди могли покластися на беззастережну підтримку своїх васалів. Щоб зберегти свою владу, вони використовували суперництво між феодалами, вдавалися до методів придворної інтриги, укладання династичних шлюбів.

5.1.4. Система права

Джерела права.

Із розвитком феодальної державності в Європі відбувалося й становлення феодального права.

Вихідний матеріал середньовічне право черпало в правових звичаях, що тривалий час залишалися найважливішим джерелом права. За кілька століть у країнах Західної Європи відбувся порівняно плавний і безболісний перехід від родових, племінних правозастосовних звичаїв до феодальних правових звичаїв, що мали вже не персональний, а територіальний принцип дії.

Розквіт феодалізму в Європі в XI-XII ст. означав і повсюдне переважання звичаєвого права. До цього часу в західноєвропейському суспільстві було втрачено багато елементів правової культури і навіть писемності, що набули колись широкого розвитку в античному світі, а тому й сама усна форма, у якій тривалий час виражалися звичаї, була практично єдиною можливою.

Правові звичаї інтегрувалися у феодальні відносини, закріплюючи

всі їхні основні види. Насамперед звичай регулював особистісні та поземельні зв'язки між феодалами-сеньйорами і васалами. Рівною мірою правові звичаї охоплювали відносини між феодалами і селянами.

Згодом правові звичаї записувалися і включалися до хартій та інших жалуваних грамот, у яких сеньйори визначали привілеї та обов'язки васалів, городян і селян.

Найповніше уявлення про феодальне право дають так звані варварські правди, що містили різноманітні правові звичаї, усталені зразки судових рішень. Одна з найдавніших – Салічна правда, складена за правління Хлодвіга наприкінці V – на початку VI ст.; Ріпуарська правда – судовий збірник іншого франкського племені – у своїй основній частині був створений у VI ст., але відомий і в редакції VIII ст.; Вестготська правда з'явилася в VI-VII ст.; Алеманська та Баварська правди – в VIII ст.; Саксонська та Тюрингська правди відомі в редакції кінця VIII – початку IX ст.

Усі судебники, створені трьома і більше століттями пізніше Салічної правди, за всієї архаїчності їхніх норм свідчать про новий етап розвитку феодальних відносин. Якщо Салічна правда належить до того періоду розвитку франкського суспільства, коли процес розпаду родоплемінних зв'язків ще не завершився, не утвердилася феодальна приватна власність на землю, то в пізніших правдах уже зафіксовано народження алоду як відчужуваної земельної власності, чіткіше виражено соціальну диференціацію, стосунки залежності серед вільних тощо. Необхідно відзначити й той факт, що всі розглянуті акти перебували під значним впливом римського та церковного права.

Близькими за змістом до «варварських правд» є і англосаксонські записи норм звичаєвого права, як-от: правди Етельберта (VII ст.), Альфреда (IX ст.), Закони Кнута (XI ст.).

«Варварські правди» являли собою керівництва для суддів. Водночас вони не були збірниками систематично викладених правових норм, що стосувалися усіх сторін життя сучасного їм суспільства. Вони склалися на звичаєво-правовій основі, що спричинило їхню неповноту, фрагментарність, безсистемність. Предметно-наочна форма правової норми у «варварських правдах» відповідала конкретно-образній правосвідомості населення того часу, для якого мова юридичних абстракцій була чужою і незрозумілою.

Для «варварських правд» характерним був також докладний опис різних процедур і ритуальних дій, що свідчить про їхнє величезне значення у феодальному праві. Порушення вимог, що стосувалися детально розробленої процедури з вимовлянням певних слів, з

використанням предметів-символів, могло звести нанівець дію самої норми права.

У цих пам'ятках права особистість не відокремлена від колективу, правоздатність людини визначається приналежністю до роду, общини, великої родини. Поза цими колективами людина не мала жодних прав. Навіть відповідальність за те чи інше правопорушення покладалася не тільки на індивіда, а й на ту соціальну групу, до якої він належав. Із племінною свідомістю варварів був пов'язаний і персональний характер дії правових норм.

Зі зміцненням королівської влади з'явилися королівські настанови, розпорядження, котрі спочатку доповнювали правди, а згодом оформлялися окремо.

У розвиток права почала робити свій внесок і церква, котра починаючи з перших століть нашої ери накопичувала величезну кількість церковних законів (канонів), постанов церковних соборів і синодів, декретів і рішень окремих єпископів, які діяли в межах регіонів їхнього впливу.

Наведемо характерні риси феодального західноєвропейського права:

1. Основне місце у феодальному праві посідали норми, що регулювали поземельні відносини, і норми, що забезпечували позаекономічний примус;

2. Феодальне право значною мірою закріплювало нерівність різних станів;

3. У феодальному праві не було поділу на галузі права. Існував поділ за суб'єктами права, що пояснювалося його становою спрямованістю;

4. Величезний вплив на феодальне право справили церковні норми, що нерідко перетворювалися на норми права;

5. На всій території держави було відсутнє єдине право і панувало право, засноване на місцевих звичаях.

Водночас у період пізнього середньовіччя в європейських країнах закладалися засади правопорядку, судочинства, що сягали пізньоантичного римського права.

У середні віки в Європі основну роль відігравали чотири правові системи: *римське право*, *міське право*, *канонічне право*, *феодальне ленне право*. Вплив різних правових систем перехрещувався, між середньовічними національними правовими системами існували великі розбіжності.

За ступенем розробленості, внутрішньою структурою, юридичною технікою феодальне право поступалося рабовласницькому приватному

праву, особливо римському, яке в Західній Європі пережило друге народження, так звану рецепцію. Серед основних її причин необхідно виокремити такі: римське право давало готові форми для юридичного вираження відносин товарного господарства, що розвивалося; монархи знаходили в римському праві правові норми, що обґрунтовували їхні претензії на необмежену владу. Римське право, як жодна інша спадщина епохи середньовіччя, сприяло подоланню державних та інших територіальних кордонів, створенню єдиного стержня європейської правової культури.

Важливу роль у вивченні римського права відіграли середньовічні університети. Створена в Болонському університеті (Італія) школа римського права отримала назву школи глосаторів. Це пояснюється тим, що глосатори робили свої пояснення та уточнення щодо тексту Юстиніанових пам'яток римського права у вигляді глос – записів (коментарів) на полях або між рядків рукопису.

Глосатори створювали підручники права, що містили стислий переказ глос, збірники спірних питань, уточнень і різних понять. Вони виконали величезну роботу з відновлення та опрацювання класичного римського права.

З плином часу школа глосаторів припинила своє існування, поступившись місцем постглосаторам. Останні не виявляли інтересу до класичного римського права, займаючись переважно тлумаченням правових понять і окремих положень із кодифікації Юстиніана, що містилися в роботах глосаторів. У своїх коментарях постглосатори нерідко відступали від первісних конструкцій римського права, але провели велику роботу з його узгодження з нормами середньовічного канонічного і міського права.

Паралельно розвивалося й міське право, що відіграло особливу роль у становленні загальноєвропейської правової культури. Здебільшого це було писане право. Його положення фіксувалися міськими статутами, королівськими або іншими сеньйоріальними хартіями, подарованими місту.

Міське право, незважаючи на закріплення в ньому деяких суто феодальних інститутів, за своїм основним змістом не було феодальним правом, воно радше являло собою зародки майбутнього буржуазного права, формувало його принципи.

Міста широко використовували різні збірники міжнародного торгового права і морських звичаїв, що були укладені в містах Італії, Іспанії тощо, і тим самим зробили помітний внесок у формування єдиних правових традицій у країнах Західної Європи.

Специфічною системою права було право канонічне, церковне, основні положення якого викладалися в постановах церковних соборів (канонах).

Значну роль відіграло ленне право – сукупність норм права, що регулювали відносини між сеньйором і васалом.

Середньовічні європейські юристи зробили помітний внесок у процес розвитку позитивного права, значно збагатили теоретико-пізнавальний апарат юридичної науки, поглибили розуміння її предмета і методології. Саме в середні віки, незважаючи на засилля церкви, було сформульовано й уточнено юридичні поняття, проаналізовано зміст правових норм та їхню дію.

В ідеологічному плані погляди середньовічних юристів країн Західної Європи, незважаючи на їхні окремі історично прогресивні положення, загалом були пронизані ідеєю легітимації існуючого феодального суспільства.

Злочин і покарання.

Соціальна нерівність відбивалася і на арсеналі репресивних заходів. Так, за однакові злочини, скоєні стосовно різних суб'єктів (короля, його представників, дворян – з одного боку, і простих людей – з іншого), передбачалися різні види покарання. Відбувалося розмежування і за статевою ознакою, що виявлялося в різних способах виконання вироку: жінок, засуджених до смерті, закопували або спалювали, але зазвичай не вішали і не обезголовлювали.

Нерозвиненість основних понять, наприклад, поняття провини як внутрішнього ставлення особи до вчиненого нею діяння, зберігалася дуже довго. Ордалії, пізніше судові поєдинки, таліон поступово відходили в минуле. Однак членушкоджувальні покарання застосовувалися ще досить довго. Це залежало від того, наскільки повчальне значення мало те чи інше покарання.

У багатьох репресивних системах феодальної Європи такий символічний смисл виражався у вигляді так званих показових покарань, тобто таких, що повинні були змусити інших замислитися. Вони мали наочно засвідчити невідворотність і жорстокість покарання. Так, у середньовічній Франції гвалтівників спочатку кастрували, а потім страчували.

Судочинство.

Відбулися зміни і в судовій системі та судочинстві. Як правило, верховним суддею був монарх. На ранніх етапах розвитку феодального суспільства зберігалися залишки інституцій військової демократії:

відправлення суду здійснювалося всім вільним населенням. Представники адміністрації не здійснювали суддівських повноважень у точному сенсі цього слова. Вони лише скликали збори людей, котрі мали вирішувати справи, і керували ними. З-поміж присутніх обирали певну кількість суддів для вирішення кожної справи. Згодом стали формуватися їхні постійні склади.

Суд не проводив жодних примусових дій за своєю ініціативою. Усе ведення справи зосереджувалося в руках потерпілого – обвинувача. Весь процес – від порушення справи до моменту примусового виконання рішення суду – був просякнутий крайнім формалізмом, мав обвинувальний характер.

Основною рисою процесу в період розквіту феодалізму стало різке відокремлення двох порядків судочинства, що застосовувалися до різних верств населення. Один, що обслуговував панівний клас, світських і церковних феодалів, був свого роду пом'якшеною формою війни між формально рівними один одному сеньйорами. Універсальним способом доказування був судовий поєдинок у «суді рівних».

Інший порядок існував для кріпаків. Основною формою здійснення правосуддя був панський суд, у якому способи доказування слугували інтересам феодалів, від імені яких він і вершився.

Важливою рисою європейського судового процесу було проникнення у нього релігійної обрядовості. Це виражалось в тому, що в судовому процесі активну, фактично провідну участь, відігравали церковнослужителі, представники чернечих орденів. Безліч злочинів були підсудними саме церковним судам. У низці випадків світські суди були простими виконавцями вироків церковного суду. Поступово практика розгляду справ судами церковної інквізиції поширилася і на світські суди: процес став інквізиційним.

Із розвитком у надрах феодального суспільства буржуазних відносин різноманітні процесуальні порядки були замінені єдиним королівсько-бюрократичним судочинством. Повноваження суду на застосування нічим не обмежених методів добування істини розширилися. Принцип змагальності сторін пішов у минуле. Розшукова форма процесу витіснила обвинувальну.

5.2. Ранньофеодальна держава і право франків

5.2.1. Загальна характеристика

Особливу роль у становленні державності в Західній Європі судилося відіграти салічним (приморським) франкам, які входили до союзу германських племен, що склався в III ст. на північно-східному кордоні Галлії. Їм знадобилося трохи більш ніж 20 років, аби наприкінці V – на початку VI ст. захопити більшу частину Галлії.

Вони розселилися на своїй новій батьківщині сільськими общинами (марками). Марку вважали власником усієї землі общини, включно з лісами, пустищами, луками.

Глибинні причини становлення франкської державності корінилися в розкладі франкської вільної громади, в її класовому розшаруванні, що почалося ще в перших століттях нової ери. Місцеве галло-римське населення виявилось залежним від Риму, вплив якого був величезним. Франки уважно знайомилися з латиною, мали деякі уявлення про римське право. Діловодство велося латинською мовою, власної писемності у франків не було.

Водночас аристократія частково зберегла свої позиції. І це особливо позначилося в період формування нової влади, за допомогою якої можна було утримати у своїх руках захоплену країну. Колишня родоплемінна організація необхідних сил і засобів для цього дати не могла і поступилася місцем новій, із військовим вождем – королем і особисто відданою йому дружиною на чолі.

Король і його наближені вирішували найважливіші питання життя країни, хоча народні збори ще скликалися. Тривав процес становлення нової, франкської влади, що спиралася не тільки на озброєних людей, а й на різні примусові установи, яких не було за родоплемінного ладу.

5.2.2. Державна політика й управлінський апарат

Розвиток держави у франків можна умовно поділити на два періоди:

- кінець V – VII ст. (*період монархії Меровінгів*);
- VIII – перша половина IX ст. (*період монархії Каролінгів*).

У першому періоді держава франків за своєю формою була ранньофеодальною монархією. Влада мала спадковий характер і спиралася на широку соціальну базу.

Виникнення держави пов'язане з ім'ям одного з військових вождів – Хлодвіга з роду Меровінгів. Під його проводом на межі V-VI ст. франками було завойовано основну частину Галлії. Хлодвіг вирішив

прийняти християнство. Приймаючи віру, він сподівався, що «Христос допоможе йому здобути нові перемоги».

З прийняттям християнства Хлодвігом церква стала потужним засобом для зміцнення королівської влади. Саме церква дала в руки франкських королів таке виправдання загарбницьких війн, як посилення на «істинну віру», а також допомогла об'єднанню у вірі багатьох народів під егідою єдиного короля як їхнього верховного, не тільки світського, а й духовного, лідера.

За короткий термін Хлодвіг підкорив низку німецьких племен: алеманів, саксів, лангобардів тощо. Підкорені племена виплачували франкам данину. До рук Хлодвіга і його знаті перейшли колишні землі імператорського Риму.

Еволюція державного устрою йшла за двома напрямками: зміцнення власне королівської влади та ліквідація місцевого самоврядування. Водночас зберігалися ще общинні, родові зв'язки. Відносини експлуатації серед самих франків були нерозвинені, нечисленною була і франкська служива знать, що сформувалася в правлячу верхівку під час військових походів Хлодвіга.

Становлення державності у франків відображало перехід від військової демократії до політичної системи феодалного суспільства. Воно відбувалося в перехідному від общинного до феодалного суспільстві, яке минуло у своєму розвитку стадію рабовласництва. Це суспільство характеризувалося багатокладністю (поєднанням рабовласницьких, родоплемінних, общинних, феодалних відносин). Процес створення основних класів феодалного суспільства був незавершений. Через це ранньофеодальна держава несла на собі значний відбиток старої общинної організації, у ній зберігалися установи племінної демократії.

Уже перші франкські королі мали значну владу. Вони скликали народні збори, ополчення, яким командували під час війни, видавали загальнообов'язкові розпорядження, творили вищий суд у державі, збирали податки. Невиконання королівського наказу каралося великим штрафом або членоушкодженням, у деяких випадках могло спричинити навіть смертну кару. Поступово було ліквідовано місцеві форми самоуправління – традиційні збори сіл.

Король виступав насамперед як «охоронець миру», як виконавець судових рішень общини. Королівські приписи стосувалися незначного кола державних справ – призову до війська, виклику до суду. Однак король у цей час залишався насамперед військовим ватажком, воєначальником, головною турботою якого були «порядок» у

королівстві, приборкання місцевої знаті, яка виходить із покори. Але король міг втручатися і у внутрішньообщинні справи, в її поземельні відносини.

У VI-VII ст. під прямим впливом пізньоримських порядків законодавчі повноваження королів посилювалися, а капітулярії (укази і розпорядження франкських королів), не без впливу церкви, стали містити положення про священний характер королівської влади, про необмеженість її законодавчих повноважень. Показово, що в той самий період з'являється поняття зради королю, що належала до тяжких злочинів.

З обмеженістю королівських функцій була пов'язана і відсутність ефективно діючих органів центральної адміністрації.

Новоутворений державний апарат вирізнявся крайньою аморфністю, відсутністю організації діловодства, супідрядності, чітко розмежованих між чиновниками посадових повноважень.

Центральне управління було на той час порівняно простим. У джерелах згадується посада майордома – першого сановника (за Каролінгів цей пост було скасовано). Він очолював управління королівським палацом. Однак поступово його повноваження були розширені – фактично майордом керував королівськими чиновниками. Останні нагороджувалися маєтками, мали у своєму розпорядженні частину зібраних судових зборів. Згодом маєтки перейшли у феодалську власність їхніх власників.

Важелі державного управління зосередилися в руках королівських слуг і приближених. Із-поміж них особливе становище мали палацовий граф, референдарій, камерарій. Палацовий граф виконував здебільшого судові функції, керував судовими поєдинками, спостерігав за виконанням вироків. Референдарій (хранитель королівської печатки) видав королівськими документами, оформлював акти, приписи короля тощо. Камерарій стежив за надходженнями до королівської скарбниці, за збереженням майна палацу.

Утвердження нової влади було пов'язане із запровадженням адміністративно-територіального поділу населення. Землі, заселені франками, стали ділитися на паги (округи), що склалися з дрібніших одиниць – сотень. Управління округом доручали особливим довіреним особам короля – графам. До їхніх функцій входили організація ополчення, перегляд судових справ і стягнення податків. У південних районах франкської держави на перших порах зберігався римський адміністративно-територіальний поділ. Але й тут призначення посадових осіб залежало від короля. На кордонах країни були створені

герцогства, що склалися з кількох округів. Управління ними здійснювали герцоги, які були також командирами місцевого ополчення. На них було покладено оборону кордонів.

Формування місцевих органів влади в цей період відбувалося під значним впливом пізньоримських порядків. Меровінзькі графи управляли округами як римські намісники. Вони мали поліцейські, військові та судові функції.

У другій половині VII ст. склалася нова система політичного панування й управління, що передбачала безпосередню участь верхівки класу феодалів в управлінні державою, що призвело до втрати королівською владою тієї відносної самостійності, якою вона користувалася раніше. Це сталося не відразу, а саме в той період, коли велике землеволодіння вже набуло значних розмірів. Тоді велику владу привласнила собі створена ще раніше королівська рада, що складалася з представників служивої знаті та вищого духовенства. Без згоди ради король фактично не міг ухвалити жодного серйозного рішення. Знаті поступово передавалися ключові позиції в управлінні не тільки в центрі, а й на місцях. Разом із ослабленням влади королів дедалі більше незалежності, адміністративних і судових функцій набували герцоги, графи, барони, лицарі, які стали землевласниками. Вони почали привласнювати податки, мита, судові штрафи.

Покора місцевої знаті королю, що зберігалася тією чи іншою мірою, стала дедалі більше визначатися особистими стосунками першої з королівським двором, васальною залежністю від короля як сеньйора.

Згідно з ієрархією, що утвердилася на франкських землях, лицар повинен був мати володіння, що давали змогу йому створити бойовий загін. Він включав самого лицаря, його зброєносця і трьох-чотирьох озброєних вершників-слуг. У барона мало бути щонайменше шість лицарів як васалів. Володіння віконтів, графів, маркізів об'єднували від трьох до шести баронств. Герцогство складалося принаймні з чотирьох графств. Королівством могло називатися володіння, що охоплювало землі щонайменше чотирьох герцогств (або 16 графств, або 64 баронств).

У політичному плані Франкське королівство за Меровінгів не було єдиною державою. Сини Хлодвіга після його смерті розпочали міжусобну війну, що тривала понад сто років (з невеликими перервами). Останні королі з династії Меровінгів більшу частину часу проводили за розбором скандалів і чвар серед своїх близьких, водночас не уникали й «радощів життя», відсунувши клопоти з управління країною на другий план.

У середині VII ст., в епоху так званих «ледачих королів», знать взяла

кермо влади у свої руки, усунувши короля. Владу поступово захоплювали майордами – керівники королівського двору. Спочатку це відбувалося за рахунок дедалі більшого посилення значення посади майордома, а потім шляхом прямого зміщення короля.

Своєю могутністю, великою кількістю земель і багатством став виділятися рід Піпінідів. У 751 р. майордом Піпін Короткий офіційно проголосив себе королем франків, остаточно відтіснивши династію «ледачих королів». Зміщений правитель був пострижений у ченці.

У другому періоді (VIII – перша половина IX ст.) фактично завершилося формування великої феодальної земельної власності, а також двох основних класів феодального суспільства: замкненого, ієрархічно супідпорядкованого, пов'язаного васально-ленними зв'язками класу феодалів, з одного боку, та залежного селянства, яке вони експлуатували, – з іншого. На зміну відносній централізації ранньофеодальної держави прийшла феодальна роздробленість.

Межа, що розділяла два періоди в розвитку держави франків, характеризувалася не тільки зміною правлячих династій. Вона стала початком нового етапу глибокої соціально-економічної та політичної перебудови франкського суспільства, під час якої поступово складалася феодальна держава у формі сеньйоральної монархії.

У першій половині VIII ст. майордом із роду Каролінгів Карл Мартелл провів низку реформ, що мали найважливіші наслідки для соціальної структури франкського суспільства. Він розпочав свою діяльність з утихомирення внутрішньої смуту в країні, конфіскацій земель своїх політичних супротивників і з часткової секуляризації церковних земель.

При цьому він скористався правом королів на заміщення вищих церковних посад. За рахунок створеного в такий спосіб земельного фонду новій знаті в довічне умовне утримання почали роздавати земельні дарування – бенефіції (від лат. *beneficium* – благодіяння, милість) за несення тієї чи іншої служби (найчастіше в кавалерії).

Обсяг служби визначався розмірами бенефіція. Відмова від служби або зрада королю тягнули за собою втрату пожалування. Бенефіціарій отримував землю із залежними людьми, які відробляли на його користь панщину або платили оброк. У такий спосіб було зміцнено позиції центральної влади. Поступово бенефіції стали роздавати, крім глави держави, і великі феодали. Так почали складатися відносини співпідпорядкованості феодалів, що пізніше дістали назву васалітету.

У IX ст. великі бенефіціарії домоглися права передавати бенефіції у спадок. На зміну бенефіцію прийшов *феод*. Великі феодали

перетворилися на суверенів, які мали у своїх володіннях політичну владу.

З метою залучення франкської знаті королі практикували широку роздачу землі. Подаровані землі ставали спадковою і вільно відчужуваною власністю (алодом).

Важливі зміни відбувалися і в середовищі селянства. У марці (общині) утверджувалася приватна власність на землю. Активізувався процес майнового розшарування та обезземелення селян, що супроводжувалося обмеженням їхньої особистої свободи з боку феодалів.

Широкого поширення набули відносини заступництва, панування і підпорядкування, що виникали на основі особливих договорів прекарія, комендації, самозакабалення.

Прекарієм називався договір, за яким феодал надавав селянину ділянку землі на умовах виконання останнім певних повинностей. Формально цей договір не встановлював особистої залежності, але створював для цього сприятливі умови. Він тягнув за собою виникнення умовного утримання землі, переданої в тимчасове користування, супроводжувався появою тих чи інших обов'язків прекаріста на користь великого землевласника (працювати на полях пана, віддавати йому частину врожаю).

Існувало три форми прекарія:

- 1) оренда землі, на підставі якої безземельний або малоземельний селянин одержував ділянку землі в тимчасове користування,
- 2) застава землі на забезпечення боргу,
- 3) право утримання.

Власник прекарія мав право судового захисту проти будь-яких третіх осіб, крім землевласника. Прекарій міг бути в будь-яку хвилину взятий землевласником назад. У міру того як кількість підвладних землевласнику людей зростала, він набував над ними все більшої влади.

Комендація супроводжувалася переходом особи під покровительство феодала. Вона передбачала передачу селянином пану права власності на свою землю з подальшим її поверненням у вигляді утримання, встановлення особистої залежності «слабкого» від свого патрона і виконання на його користь низки повинностей. Усе це поступово призвело до закабалення франкського селянства.

Договори комендації укладалися селянами насамперед із церквою, монастирями. Вони не завжди були безпосередньо пов'язані зі втратою свободи і прав власності на земельну ділянку комендованого, як це мало місце у випадку договору самозакабалення. Але раз потрапивши під таке

заступництво, вільні селяни поступово втрачали свою особисту свободу і через кілька поколінь здебільшого ставали кріпаками.

Зміни у франкському суспільстві мали безпосередній вплив і на процеси складання та розвитку специфічних рис державного апарату франків.

Королі з нової династії перестали скликати колишнє ополчення франків (так звані березневі поля). Замість них з'явилися «травневі поля» – збори світської та духовної знаті, з якими король радився. Багато органів влади залишилися без змін.

Державне управління фактично очолили міністеріали – вищі посадові особи. До них належали: маршал (керував королівською кіннотою, нерідко командував усім військом); пфальцграф (очолював королівський суд); референдарій (керував канцелярією); тезаурарій («зберігач скарбів», фактично державний скарбник); архікапеллан (духівник короля, найстарший серед палацового духовництва).

Найвідомішим королем в історії франків став син Піпіна – Карл Великий (768-814 рр.) – другий представник династії Каролінгів. До моменту його смерті під його владою перебувала територія, що охоплювала сучасні Францію (крім Бретані), Бельгію, Голландію, Швейцарію, західну частину Німеччини, більшу частину Італії, Корсики, Балеарські острови і північно-східну частину Іспанії.

Найбільшою подією в житті Карла Великого стало Різдво 800 р., коли папа Лев III коронував його як імператора Римської імперії. У результаті престиж франкської держави різко зріс, особливо щодо її головного суперника – Візантійської імперії. Карл Великий проголосив, що з його коронацією відродиться слава Римської імперії.

Карлу і церкві, що підтримувала його, коронація потрібна була як політико-ідеологічний засіб зміцнення королівської влади за рахунок атрибутів Римської імперії.

Ще задовго до коронації Карла стали називати хранителем «християнської імперії». У 794 р. він скликав Вселенський церковний собор, на якому оголосив про важливі зміни в богословській доктрині та церковному праві. Борючись за «чистоту віри», він розсилав у всі кінці країни місіонерів, видавав капітулярії, що передбачали смертну кару за образу священників і християнської віри.

Карл вбачав своє основне завдання в тому, щоб «захистити святу церкву від язичників і невірних і зміцнювати її зсередини шляхом глибокого пізнання католицької віри». Захист віри і велике значення, котре він надавав освіті та культурі, стали лейтмотивом його правління.

Посиленню особистої влади імператора сприяв і бурхливий процес

закріпачення селян, що відбувався в означений період. В умовах хижацького захоплення земель у VIII-IX ст. король (імператор) виступав вищим сеньйором, вищим розпорядником землі, закріплюючи земельні володіння духовних і світських феодалів, общин, але незмінно коштом общин, в інтересах великого землеволодіння.

Реальна влада Каролінгів спиралася вже на інші сили, на їхніх прямих васалів, бенефіціарів. Це були ті соціальні верстви, що перебували під їхнім безпосереднім заступництвом.

Однак це не зміцнило імперію. Влада Каролінгів ставала дедалі більш сеньйоріальною, приватною, вона «розтягувалася» місцевими владиками, графами, єпископами. Не припинялася міжусобна боротьба.

У руках Карла Великого залишалася лише певна частина загальнодержавних повноважень. До них, як і раніше, належали «охорона миру», охорона кордонів, певна координація дій центральної і вотчинної влади.

Дієву силу мали капітулярії Карла. В одному з них зазначалося, що імператор «як охоронець миру» має припиняти «порушення влади», забезпечувати «правдивий мир для церкви, вдів, сиріт і слабких», приділяти «особливу увагу» покаранню «розбійників, убивць, перелюбників і кровозмішувачів», суворо охороняти «права церкви та її майно», «отримувати остаточне рішення за допомогою графів і суддів на місцях».

До виконання цих функцій був пристосований і імператорський апарат управління. Рада, що складалася з вищих представників духовної та світської знаті, вирішувала практично всі справи, що стосувалися держави.

На чолі місцевої адміністрації стояли графи, які ділили владу з єпископами. У прикордонних графствах важливу роль відігравали військові начальники, які стежили за безпекою кордонів держави.

У імператора не було імперської бюрократії, у нього не було навіть столичного міста. Управління здійснювалося за допомогою розсіяного територією імперії адміністративно-судового апарату «государевих посланців», які покликані були проводити в життя королівські розпорядження. Це свідчило про слабкість і неефективність центральної влади, що не мала опори на місцях.

Делегації посланців від государя, що складалися, як правило, з однієї світської та однієї духовної особи, щорічно об'їжджали округи, що складалися з кількох графств. До їхньої компетенції входило насамперед спостереження за управлінням королівськими маєтками, правильністю здійснення релігійних обрядів, королівськими суддями; розгляд

апеляційних скарг на рішення місцевих судів щодо тяжких злочинів. Однак усього цього було явно недостатньо для управління країною.

На початку IX ст. держава франків, хоча й перебувала в zenіті своєї могутності, охоплюючи територію майже всієї Західної Європи і не маючи на своїх кордонах супротивника, що міг би зрівнятися із нею за силою, поступово почала занепадати. Феодальна роздробленість, відсутність міцної централізованої цивільної влади замість військової підточували державність франків. Між частинами імперії, під владою якої перебували різні народи, не було міцних економічних і культурних зв'язків.

Претенденти на імператорську корону вели між собою запеклу боротьбу. Онуки Карла Великого, які зібралися у Вердені 843 р., розділили імперію на три частини. Східна частина перейшла до Людовика Німецького, західна – до Карла Лисого. Середньофранкське королівство Північної Лотарингії – коридор між землями цих братів – і Північна Італія дісталися Лотарю.

Верденський договір поклав початок самостійному існуванню трьох європейських держав: *Франції, Німеччини та Італії*.

5.2.3. Організація військової справи

Значну роль у розвитку франкського суспільства відігравала *армія*. На ранніх етапах розвитку феодальної держави армія не відокремлювалася від народу. Це було переважно народне ополчення, що активно залучалося до політичного життя і формувалося на племінній основі. На військову організацію франків суттєво вплинули військові традиції Риму. Так, було запроваджено гарнізонну службу, підпорядкування військових загонів місцевим посадовим особам, призначення королем командирів-тисячників, сотників.

Зі становленням феодальних відносин загони ополченців стали очолювати не тільки посадові особи короля, а й великі землевласники-сеньйори. Відповідно військові загони приводив із собою сеньйор.

Із поступом феодалізації змінилася структура війська. Загальнофранкські військові збори народного ополчення вільних селян-франків були остаточно замінені щорічними оглядами феодального лицарського ополчення. Було також обмежено участь в ополченні рядових вільних людей.

Реформа Карла Мартелла мала наслідком формування великого, добре озброєного кінного лицарського війська, що складалося зі власників бенефіцій. Це військо використовувалося і у боротьбі з народними повстаннями.

Поступово в імперії франків сформувався військовий стан вершників (лицарів), чиїм єдиним заняттям була служба своєму сеньйору і війна. Завдяки системі васалітету лицарі були включені в систему ленного утримання землі й тим самим – у систему управління. Військова служба стала невіддільною від земельної власності.

5.2.4. Система права

Джерела права.

Перші франкські кодифікації права являли собою записи звичаєвого права. Найвідомішим серед них стала Салічна правда, складена в 507-511 рр. Початковий її текст не зберігся. Протягом століть цей судєбник переписувався, доповнювався і змінювався. У результаті зберіглося кілька його варіантів. Салічна правда не містила систематично викладених правових норм. Вона характеризувалася відсутністю загальних, абстрактних понять, казуїстичністю і формалізмом.

Як і в інших «варварських правдах», форма норм Салічної правди була предметно-наочною і відповідала конкретно-образній правосвідомості франків, далекій від юридичних абстракцій.

Звичаї, що були продуктом народної (общинної) творчості, ґрунтувалися на таких поняттях, як честь, клятва, відплата, примирення (і його ціна), колективна відповідальність тощо.

Для Салічної правди притаманний також докладний опис різних процедур і ритуальних дій. Порушення вимог, що стосувалися детально розробленої процедури, на кшталт проголошення певних слів, використання предметів-символів (наприклад, жмені землі під час колективної виплати вергельда, зламаної гілки «мірою в лікоть» у випадку відмови від спорідненості тощо), могло звести нанівець дію самої норми права.

Салічна правда несе на собі відбиток общинних відносин. Її норми не відокремлюють особистість від колективу, правоздатність людини визначається приналежністю до роду, общини, великої родини. Поза цими колективами людина не мала жодних прав. Вигнання з общини, роду, сім'ї залишалося одним із найтяжчих покарань. Навіть відповідальність за те чи інше правопорушення покладалася не тільки на конкретну людину, а й на ту соціальну групу, до якої вона належала. Франки прагнули зберегти свою племінну спільність перед лицем реальної загрози її краху. Право у них було засобом утримання людей разом, засобом примирення.

Салічна правда, що відображала найбільш ранні соціально-економічні та політичні процеси становлення класового суспільства, ще

не знала однозначного поняття власності. Більшість приписів Салічної правди присвячено охороні права власності на різні рухомі речі. До рухомих речей, що перебували у власності окремих осіб або родин, застосовувався термін «свій» – на противагу терміна «чужий». Рухоме майно у франків безперешкодно відчужувалося, передавалося у спадок одному з членів сім'ї померлого або родичу з боку матері або батька. З усіма подробицями розбиралися в судовому кодексі випадки крадіжки великої та дрібної рогатої худоби, собак, голубів, бджіл, свиней.

Скотарство відіграло провідну роль у господарстві франків. Худоба, як певний символ добробуту, забезпечувала сім'ю тим багатством, котре можна було захопити з собою в разі переселення, втечі. Худобиною користувалися і як засобом обміну, еквівалентом грошових розрахунків. Так, два-три соліди у франків коштувала здорова корова.

Салічна правда дає нам уявлення про процес розвитку права власності на землю. Орна земля перебувала в колективній власності марки і періодично ділилася між общинниками. Свій наділ франк не міг відчужувати, у разі його смерті земля залишалася в общині. Рілля вважалося володінням, а не власністю. Ліси, луки, вигони для худоби також перебували у спільному користуванні общини.

За Салічною правдою, франк мав у власності присадибну ділянку, будинок. Община складалася з великих сімей, які перебували в родинних зв'язках. Заможні сім'ї мали як домашніх слуг рабів і напівсвободних ремісників (ковалів, конюхів, свинопасів, виноградарів).

Салічна правда згадує алоди – ділянки землі, котрі ще не стали об'єктом приватної власності та належали власникам, які, судячи з усього, вийшли з общини. Найімовірніше, алоди могли переходити у спадок.

В умовах ранньофеодальної держави власність на землю була ніби розщепленою. Право користування землею належало васалу, право власності – сеньйору. Феодальна власність передбачала позаекономічний примус. Земельна власність була атрибутом і наслідком вищої військової та судової влади.

Про перехід орної ділянки землі (алода) у приватне володіння свідчить різне ставлення в Салічній правді до орної землі, а також до луків, пасовищ, лісів, котрі ще залишалися в общинній власності. Салічна правда карає сам факт порушення межі орного поля без дозволу господаря і передбачає за проїзд чужим полем штраф у 3 соліди, за оранку чужого поля – у 15 солідів, за посів на чужому полі – у 45 солідів. Якщо ж стороння людина вступала на ділянку общинного луку, це не вважалося злочином.

Зобов'язальне право у франків не набуло значного розвитку. Франкське суспільство характеризувалося дрібноселянським натуральним господарством, товарно-грошові відносини були розвинені слабо. Згадуються такі види угод, як продаж, позика, позичка, найом, міна, дарування. Передача права власності при угодах здійснювалася публічно шляхом простого передавання речі. Невиконання зобов'язання тягло за собою майнову відповідальність, прострочення у виконанні зобов'язань – додатковий штраф. Салічна правда знає і зобов'язання із заподіяння шкоди. Найчастіше вони виникали внаслідок вчинення злочину.

У Салічній правді відсутні вказівки на загальні умови дійсності договорів. При цьому мається на увазі вільне волевиявлення сторін при укладенні таких договорів, як купівля-продаж, міна, поклажа, застава, позика, позичка, дарування. Волевиявлення здійснювалося шляхом кидання іншій особі «в підлозі стебла» або, як відомо за іншими джерелами, передавання дверей під час продажу будинку тощо. Фактичний власник рухомої речі був зобов'язаний довести, що купив або обміняв її, інакше його могли оголосити злодієм.

Злочин і покарання.

Значну увагу в Салічній правді приділено злочинам і покаранням. Зі статей, присвячених злочинам, випливає, що цим поняттям охоплювалися заподіяння шкоди особі або майну і порушення королівського «миру». Усі згадувані злочини можна звести до чотирьох видів: злочини проти особистості (убивство, членоушкодження, наклеп, образа, згвалтування тощо); злочини проти власності (крадіжка, підпал, грабїж); злочини проти порядку відправлення правосуддя (неявка до суду, неправдиве свідчення); порушення приписів короля. Найбільшу кількість статей присвячено злочинам проти особистості та майна.

Водночас Салічна правда виокремлює низку правопорушень, що наближаються до поняття «злочини проти держави» (наприклад, посадові злочини графа, якщо він «наважився взяти що-небудь понад законне» під час стягнення боргу або відмовився відновити «справедливість і правосуддя»). Містяться в Салічній правді й непрямі вказівки на військові злочини, наприклад, дезертирство. Образа словом «дезертир» тягнула за собою штраф.

Згадуються обтяжувальні обставини (групове вбивство, вбивство в поході, спроба приховати сліди злочину), підбурювання до крадіжки або вбивства.

У визначенні покарань, передбачених Салічною правдою, чітко простежується тенденція майже повної заміни штрафами (вергельдами)

всіх старих покарань родового ладу. Метою покарання було відшкодування шкоди потерпілому і сплата штрафу королю за порушення королівського миру. Замість кровної помсти було встановлено викуп. Його розмір був достатньо високим і залежав від тяжкості скоєного злочину, національності, станової приналежності, віку, статі потерпілого. Він поділявся на три частини, що розподілялися між сім'єю вбитого, родичами з боку його батька і матері та скарбницею.

Спеціальні розділи судебника визначають покарання за крадіжку свиней, рогатої худоби, коней, собак, рабів, за підпали, ламання огорожі. Салічна правда передбачала великі штрафи за вбивство, тілесні ушкодження, у ній докладно перераховуються і різні види побоїв, образ словом або дією.

Штрафи за нанесення тілесних ушкоджень варіювалися від 9 до 200 солідів. 200 солідів слід було сплатити за кастрацію людини, 100 – за низку каліцтв, завданих одночасно, і за пошкодження язика, що позбавило людину здатності говорити. У переліку тілесних ушкоджень згадуються і вибите око, і відірване вухо, і різні відірвані пальці. Наприклад, за палець, «яким натягують лук», присуджували штраф у 35 солідів, а за четвертий палець – тільки 9.

Сума штрафів за образу словом або дією залежала від низки обставин: соціального становища сторін, тяжкості образи в розумінні франків. Вергельд за вбивство раба становив 35 солідів і віддавався його господареві. За вбивство напіввільного франка виплачували 100 солідів, вільного – 200, графа, королівського чиновника, слуги, якщо він був навіть римлянином, – 300, чиновника короля – 600. За вбивство графа під час походу, при виконанні службових обов'язків вергельд потроювався.

Салічна правда визначала злочини, що принижували гідність франка. Так, той, хто назвав людину виродком або зайцем, мав заплатити 3 соліди, донощиком або брехуном – 15 солідів. Таке саме покарання загрожувало за неправдиве свідчення.

Статті Салічної правди охороняли і захищали життя та гідність жінки. Крадіжка чужої дружини тягнула за собою виплату штрафу в 200 солідів. «Хто схопить вільну жінку за руку, кисть або палець», мав би сплатити 15 солідів, «хто безпідставно назве вільну жінку блудницею» – 45 солідів. За побої вагітної жінки, що спричинили смерть, виплачували 700 солідів, за вбивство жінки – 600. Ці норми свідчать про те, що жінки займали досить високе становище.

Штраф мав запобігти самосуду і затяжним чварам. Деякі статті Салічної правди прямо забороняли самосуд, наприклад, каралися спроби самовільно забрати чужу худобу, що заподіяла потраву полю, відібрати

свою тварину у власника без суду тощо. Салічна правда знає і такий вид покарання, як вигнання з общини або оголошення людини поза законом. Такій людині не можна було давати їжу і притулок, навіть дружина і батьки штрафувалися за надану їй допомогу.

Салічна правда, як і Руська правда, від самого початку уникає питання смертної кари. Однак в іншій пам'ятці, Саксонській правді (початок IX ст.), із посиленням на закон франків смертна кара передбачалася не лише за участь у змові проти короля, а й за задум його вбивства. Смертна кара через повішення, колесування, за Салічною правдою, застосовувалася як покарання здебільшого до рабів. За злочини, скоєні вільними, вона прямо пропонувалася лише в рідких випадках, наприклад, у разі підпалу і неявки після виклику до суду без поважних причин.

Салічна правда містила зародкові уявлення про такі поняття, як форми вини (умисел і необережність), замах на злочин, співучасть, обставини, що обтяжують або пом'якшують провину. Так, у разі недбалого заподіяння франком шкоди тварині іншого франка слідувало відшкодування шкоди її господареві. Обставиною, що пом'якшує провину, слугувало зізнання винуватця. Шкода, заподіяна «через ворожнечу або підступність», тягнула за собою вищий штраф.

Водночас Салічна правда знала відповідальність без вини, коли, наприклад, «скопом» карали всіх присутніх на місці насильства над жінкою. Співучасника особи, яка робила замах на злочин, карали, як правило, менш суворо, ніж виконавця злочину. Водночас підбурювача карали суворіше, ніж виконавця злочину.

Однією з обставин, що обтяжують злочин, було визнано порушення загальноновизнаних понять честі – напад на сплячого, жінку, дитину, наруга над трупом. Пограбування могили каралося штрафом у 200 солідів, тоді як відкритий напад на вільного франка з метою пограбування – у 63.

Водночас Салічна правда зберегла деякі звичаї, традиції родового ладу. Так, община відповідала за вбивство, скоєне на її території. Общинник притягувався до сплати штрафу за правопорушення свого родича. Проте франк не був кабально пов'язаний із общиною. Він мав право відмовитися від спорідненості, вийти з общини. Для цього потрібно було на засіданні суддів скласти над головою три гілки завбільшки в лікоть і, розкидавши їх у чотири боки, заявити про свою відмову від допомоги родичів.

Судочинство.

Основний зміст Салічної правди становлять норми, присвячені судовому процесу. Судова влада здійснювалася колегіями, що склалися із семи обраних народом засідателів (рахінбургерів). Із посиленням королівської влади функції голів судових зборів (тунгінів) перейшли до графів. На зміну рахінбургерам приходять особи, призначені владою (скабіни). Існували також церковні та сеньйоріальні суди. Вищою судовою інстанцією був суд короля.

Судовий процес у франків, як і в інших народів, мав змагальний характер. Сторони мали рівні права. Процес був усним, гласним, вирізнявся суворим формалізмом.

Старовинний звичай вимагав, щоб судова справа порушувалася не інакше як за заявою потерпілої сторони. На ній лежали формулювання обвинувачення і підтримання обвинувачення, подання доказів. Відшукання вкраденої речі, виклик до суду відповідача, свідків також були обов'язками потерпілого. Такий процес отримав назву обвинувального.

Виняток із правил робився тільки заради таких злочинів, що істотно зачіпали суспільний інтерес (зрада, втеча з поля бою тощо). Винних у таких злочинах карали за ініціативою влади.

Попереднього розслідування не проводили. Суддя мав обмежитися доказами, що їх надавали сторони. При цьому він знав, що не може покладатися на достовірність показань свідків: хай би що трапилося, родич не давав свідчення проти родича, а людина, що належала до ворожого роду, не могла свідчити на користь противника.

Коли не вдавалося домогтися зізнання обвинуваченого, судді апелювали до Бога. У цьому позначалися, з одного боку, безсилля, нездатність суду встановити істину «земними засобами» і з іншого – винесене з минулої (дохристиянської) епохи переконання, що Бог, який знає правду, вкаже на винного, не прямо, а побічно, якимось знаком, який треба розгадати. Фактично діяв відомий за попередньою епохою ордалій «суд божий», що полягав у випробуванні. Найбільш поширеними способами ордалія в праві франкських народів були випробування водою, залізом, вогнем. Під час випробування водою зв'язаного обвинуваченого кидали в річку. Якщо він тонує, то визнавався невинним. Вважалося, що вода як чиста стихія не приймає винного.

Інше випробування полягало в тому, щоб дістати з казанка з окропом який-небудь предмет, наприклад, кільце. Подібним видом ордалії було випробування залізом. Взявши в руки розпечений шматок заліза, слід було зробити з ним кілька кроків. В обох випадках руку,

пошкоджену випробуванням, змащували жиром, бинтували і давали загоюватися. Через кілька днів «обізнані люди» оглядали її. Якщо рубці гоїлися добре, людина вважалася невинною. Від випробування казанком можна було відкупитися, сума викупу залежала від суми передбачуваного штрафу в разі програної справи, але була значно нижчою, ніж сам штраф.

Важлива роль правового ритуалу була пов'язана із самим характером судочинства, яке не знало ще сформованого порядку публічного, державного захисту життя та інтересів окремої особистості. Християнство додало до старовинних випробувань кілька нових видів: клятву на Євангелії, на святих мощах, випробування хрестом.

Салічна правда накладала штраф за неявку відповідача або свідка до суду без поважних причин (12 солідів). До поважних причин належали королівська служба, хвороба, смерть родичів, пожежа в будинку. Суддя встановлював термін явки свідка до суду. Незгода відповідача зі свідком могла призвести до поєдинку між ними. Лжесвідчення суворо каралося, так само як відмова свідка давати показання. Таких свідків оголошували поза законом і штрафували.

За відсутності свідків, якщо не було «правильних доказів», залучалися співприсяжні – родичі, сусіди, друзі, які повинні були надавати підтримку в суді одній зі сторін. Кількість співприсяжників різнилася залежно від важливості справи. Співприсяжника не вважали свідком, у його завдання входило одне – засвідчити клятвою (присягою), що той, кого звинувачують, не міг скоїти злочин. Співприсяжники були «свідками доброї слави» обвинуваченого. Якщо під час виголошення клятви хоч один зі співприсяжників збивався, справу вважали програною.

Із прискореним розпадом родових зв'язків і збіднінням селян, на відміну від їхніх шляхетних сеньйорів, оточених васалами і дружиною, дедалі важче було призвати на допомогу співприсяжників.

Правова ідеологема родинних відносин.

Салічна правда регулювала і шлюбно-сімейні відносини. Сім'я у франків мала патріархальний характер. У сім'ю поряд із низхідними входили бічні родичі, рідні та зведені брати, їхні дружини. Сім'ї жили під одним дахом разом із челяддю. Але влада батька за Салічною правдою не була настільки широкою, як, наприклад, у Римі. Вона нагадувала радше сувору довічну опіку над дружиною, дочкою або сином. Опіка над сином припинялася після досягнення ним 12 років.

Шлюб передувала змова між сім'ями нареченого і нареченої. Вона полягала у формі купівлі нареченим нареченої. Через купівлю чоловік

набував влади над дружиною. Перешкодами до укладення шлюбу слугували такі обставини: існування вже законного шлюбу, об'явлення особи поза законом, існування близького кровного споріднення, невільний стан людини. Наречений як викупну плату вносив шлюбний дар, яким володіла жінка. Після смерті одного з подружжя шлюбний дар зберігався і передавався дітям.

Викрадення чужої нареченої тягло за собою відшкодування збитків нареченому, що дорівнювало 15 солідів, викрадення чужої дружини загрожувало штрафом у 200 солідів. Незаміжня жінка у франків була до певної міри самостійною. Так, джерела не містять жодних даних про опіку вдів із боку старших родичів – чоловіків. Салічна правда вказує на певне обмеження прав вдів. Вони не могли, наприклад, вдруге вийти заміж без дозволу суду і сплати певної суми родичам померлого чоловіка.

У судовому кодексі містяться і норми спадкового права. Салічній правді було відоме спадкування за законом. У спадок могло переходити як рухоме, так і нерухоме майно. Рухоме майно успадковувалося в порядку черговості. До першої черги належали діти. Земля ж переходила тільки до синів. У цьому виявлялося прагнення зберегти її в тому чи іншому роді. Спадкування за заповітом здійснювалося шляхом дарування – публічно, на народних зборах у суворо встановленій формі: майно передавали третій особі, яка була зобов'язана не пізніше ніж через рік після смерті дарувальника передати це майно зазначеній особі.

5.3. Франція

5.3.1. Загальна характеристика

Процес становлення Французького королівства (сама назва держави – Франція – утвердилася в X ст.) від розпаду імперії франків до заснування нової королівської династії тривав майже два століття. Процес розвитку французької державності є наочним прикладом того, як глибинні зміни в суспільно-економічній структурі суспільства тягнуть за собою неминучу зміну форм держави. Феодальна Франція пройшла такі етапи:

- сеньйоріальної монархії (IX-XIII ст.);
- станово-представницької монархії (XIV-XV ст.);
- абсолютної монархії (XVI-XVIII ст.).

5.3.2. Суспільні відносини

Розвиток міст та розширення міжобласних економічних зв'язків, а також встановлення міцних економічних зв'язків між містом та селом створили сприятливі умови для подолання феодальної роздробленості, формування єдиного загальнонаціонального ринку та подальшого економічного та соціального розвитку країни. Виникає спеціалізація сільськогосподарського та ремісничого виробництва в окремих районах та містах, що веде до зміцнення торговельних зв'язків між різними частинами королівства. В умовах збільшення населення міст посилюється вплив останніх на стан справ у країні.

Суспільні відносини періоду *сеньйоріальної монархії* визначалися структурою феодальних поземельних відносин, що виражалася в системі васалітету. На вершині феодальних сходів стояв король. Його обирали представники знаті та ієрархи церкви, хоча і з дотриманням династичного принципу. Згодом виборність короля зберігалася, але майбутній наступник правлячого короля обирався ще за життя останнього. У XII ст. утвердився порядок передавання трону у спадок.

Король був верховним власником усієї землі в державі. Але більша частина земель перебувала в руках феодалів як умовне спадкове земельне володіння. Вони вважалися васалами короля, а він – їхнім сеньйором.

Васали короля (герцоги, графи, барони), залишаючи собі домен (частину маєтку феодала, на якій він вів власне господарство), передавали значну частину власних володінь як умовне земельне володіння нижчій групі феодалів, стаючи сеньйорами вже стосовно власних васалів. У самому низу феодальних сходів перебували лицарі (шевальє), які не мали своїх васалів і виступали як сеньйори лише стосовно своїх селян.

У результаті Французьке королівство складалося з безлічі феодальних володінь (герцогств, графств, баронств тощо), що формально вважалися його частинами, а практично являли собою майже незалежні політичні утворення.

Влада короля на місцях була або дуже слабкою, або відсутньою зовсім. Багато великих феодалів (герцогів і графів) вважали себе рівними королю і часто фактично не визнавали стосовно нього васальних обов'язків. Лише у своїх особистих володіннях – королівському домені – король повністю контролював ситуацію. Це підривало єдність країни і вело до її територіального розпаду.

В умовах політичної децентралізації, що призвела до глибокої територіальної роздробленості, королівська влада втратила своє

колишнє значення. Король розглядався феодалами як «перший серед рівних». Політична влада у Франції фактично була поділена між королем і феодалами різного рівня, пов'язаними сеньйоріально-васальними відносинами. Окремі феодали здійснювали державні функції більш ефективно, ніж це робила королівська влада.

Активно розвивалося й церковне землеволодіння, що швидко зростало внаслідок пожалувань короля та інших світських феодалів. Нерідко лави духовенства поповнювалися за рахунок світських феодалів. У межах католицької церкви у Франції сформувалася своя складна ієрархія.

Між світськими і духовними феодалами, а також між феодалами різних рангів існували протиріччя. Але незважаючи на внутрішньостанову ієрархію, феодали являли собою правлячу верхівку французького середньовічного суспільства, котра як єдине ціле протистояла і селянському, і міському населенню.

Відносини між сеньйорами і васалами будувалися на основі договору, сторони в якому були не рівні. Одержувач феода був зобов'язаний визнати верховенство сеньйора (сюзерена). Договори укладалися публічно за допомогою проведення урочистого і ретельно розробленого обряду. Головним у ньому було введення васала у володіння землею (інвеститура), його клятва вірності своєму сеньйору й омаж – церемонія укладання васального договору між сеньйором і васалом.

Васал був зобов'язаний вірно і сумлінно служити своєму сеньйору і виконувати такі обов'язки:

- 1) приймати сеньйора як почесного гостя;
- 2) служити в його ополченні;
- 3) допомагати викуповувати сеньйора з полону;
- 4) брати участь у суді;
- 5) підносити подарунки, коли виходила заміж старша донька сеньйора або висвячувався в лицарі його старший син.

Васал міг розраховувати на заступництво свого сеньйора. Якщо васал порушував клятву вірності сеньйору і не виконував своїх обов'язків, він мав повернути феод. Вчинки і правопорушення васалів розглядав суд знаті на чолі з сеньйором.

У Франції діяло правило: «Васал мого васала – не мій васал», що охороняло права сюзеренів. Щоб примусити норовливого васала виконувати його обов'язки, сеньйор нерідко йшов на нього війною. Для вирішення складних питань застосовувалося право сильного. У період феодалної роздробленості міжусобні війни, грабіж слабших були

звичайним явищем.

Найнижчий щабель феодального суспільства займали селяни. Община ще зберігалася, хоча й перебувала в залежності від феодалів. Переважна більшість селян перетворилася на сервів, правовий статус яких як особисто залежних людей до певної міри був схожий із рабським. Серви розглядалися як «додаток» до землі.

У Франції тривалий час основною формою експлуатації селян була панщина, причому її тривалість поступово збільшувалася. Крім того, селяни обкладалися грошовим податком (талією) на користь поміщика. Особисто вільні селяни (віллани) за користування землею платили поміщику чинш (фіксовану грошову суму). Скрута, а іноді надмірна побожність змушували багатьох вільних селян передавати себе в розпорядження церкви, монастиря. Такі особи називались «облатами». На користь церкви з селян стягувалася десятина з усіх видів продукції. Існували й інші форми феодальної залежності селян.

Без згоди свого пана залежний селянин не міг одружитися, змінити місце проживання, передати іншому частину свого майна. Поміщику належало право першої ночі.

Однак становище селян було дещо кращим, ніж становище рабів. Навіть залежні селяни мали невеликі ділянки землі. Їх не можна було вбивати. Вони володіли цивільною правоздатністю, могли створювати сім'ю, мали набагато більшу, ніж раби, зацікавленість у результаті своєї праці.

У XI-XII ст. у зв'язку зі швидким зростанням міст з'явився новий прошарок феодального суспільства – міське населення. Спочатку правове становище містян мало чим відрізнялося від становища решти маси феодально-залежних людей. Але з часом розпочався широкий рух за звільнення міст від влади окремих сеньйорів і за самоврядування. Королівська влада охоче підтримувала міста, що виступали за звільнення від сеньйоріальної влади. Врешті-решт шляхом збройної боротьби або іншими засобами (викуп та ін.) міста домогалися надання їм спеціальних вольностей.

З XII ст. практично припинився процес дроблення земельних володінь. Доступ нових осіб до лав феодалів став обмеженим. Ієрархічна структура панівного класу зміцнилася, а феодальні титули і ранги набули спадкового характеру. Таким чином, до XIII ст. склалися передумови для формування замкнутого стану дворянства.

У період *станово-представницької монархії* (XIV-XV ст.) остаточно оформилися три стани: духовенство, дворянство і третій стан. На той час побутувало негласне правило: «Духовенство служить молитвою,

дворянство – шпагою, третій стан – майном».

Першим станом вважалось духовенство, котре «молилося за всіх». Воно мало низку привілеїв. Священнослужителі були звільнені від багатьох повинностей: рекрутського набору до армії, сплати податків. Вони мали власні суд та адміністрацію. Верховним владикою священників і ченців католицької церкви був Папа Римський. Священнослужителі не могли одружуватися, а монахині виходити заміж.

Другим станом вважалось дворянство, що «воювало за всіх». Дрібне та середнє дворянство було основною опорою монархії. Воно не сплачувало податків і мало низку пільг. За службу в армії дворяни, як правило, отримували маєток (лен), їм видавали платню, подарунки, пенсії. Їх називали «дворянством шпаги». Дворянство мало величезний вплив на політику короля та церкви, його представники обіймали командні посади в армії, адміністративному апараті.

Дворянство, як і раніше, було неоднорідним. Титулована знать – герцоги, графи та ін. – претендувала на високі посади в армії та державному апараті. Проте основна маса дворянства змушена була задовольнятися значно скромнішим становищем.

Духовенство і дворянство разом становили менш ніж 1 % населення Франції, але вони були власниками величезних земельних угідь, обіймали майже всі відповідальні посади в державі та церкві.

До третього стану входили городяни та селяни, зобов'язані «працювати за всіх». Купці та ремісники об'єднувалися в цехи та гільдії. Деякі міста домоглися самоврядування, прав комуни. Верхівка городян нещадно експлуатувала підмайстрів, переслідувала усіх, хто хотів виготовляти товар поза цехами та гільдіями. Цей стан був дуже строкатим за своїм складом і практично об'єднав у собі трудове населення і буржуазію, що вже зароджувалася у той час. В особливо тяжкому становищі опинялися малокваліфіковані ремісники. Основним джерелом поповнення міського населення були селяни. У містах формувався клас майбутніх пролетарів. Представники цього стану розглядалися як «неблагогородні»; вони не мали якихось особливих особистих чи майнових прав, не були захищені від свавілля з боку королівської адміністрації і навіть окремих феодалів. Третій стан ніс тягар всіляких повинностей, зокрема щодо сплати податків.

Виникнення *абсолютизму* (XVI-XVIII ст.) як нової форми монархії було викликане глибинними змінами, пов'язаними насамперед із зародженням у суспільстві капіталістичних відносин. Серйозним гальмом на шляху їхнього розвитку був феодалний устрій.

Посилилася соціальна та майнова диференціація у третьому стані.

Винятково руйнівною була система численних прямих та непрямих податків. Часто збір податків віддавався на відкуп банкірам та лихварям. Верхні шаблі третього стану посідали особи, з яких формувався клас буржуазії.

У переході до абсолютизму були зацікавлені різні верстви французького суспільства. Насамперед абсолютизм був необхідний дворянству і духовенству, оскільки зміцнення та централізація державної влади стали єдиною можливістю зберегти привілеї цих станів хоч на якийсь час. В абсолютизмі була зацікавлена і буржуазія, що міцніла й потребувала королівського захисту від феодалної вольниці. Французьке селянство також пов'язувало свої надії на краще майбутнє з сильною королівською владою.

Королівська влада, що мала широку підтримку суспільства й утримувала у своїх руках фактично всі важелі управління, набула в умовах переходу до абсолютизму великої політичної ваги і навіть відносної самостійності стосовно суспільства, що її породило.

Значення абсолютизму для розвитку країни було неоднозначним. Із XVI до другої половини XVII ст. абсолютна монархія відіграла доволі прогресивну роль. Вона сприяла запобіганню розколу країни, створюючи цим сприятливі умови для її подальшого соціально-економічного розвитку.

Однак у XVII-XVIII ст., із посиленням розпаду феодалного ладу, абсолютна монархія дедалі більше височіла над суспільством, вступаючи з ним у нездоланні протиріччя.

У політиці абсолютизму виявилися і набули першочергового значення реакційні та авторитарні риси, як-от відкрита зневага до гідності та прав особистості, інтересів і блага французької нації в цілому. Хоча королівська влада, використовуючи у своїх корисливих цілях політику меркантилізму і протекціонізму, неминуче підганяла капіталістичний розвиток, абсолютизм ніколи не ставив за мету захист інтересів буржуазії. Навпаки, він використав усю міць феодалної держави для того, щоб врятувати приречений історією феодалний лад разом із класовими та становими привілеями дворянства та духовенства.

Історична приреченість абсолютизму стала особливо очевидною в середині XVIII ст., коли глибока криза феодалної системи призвела до занепаду і розкладання усіх ланок феодалної держави. Дедалі частіше держава стала ототожнюватися з особистістю короля.

5.3.3. Державна політика й управлінський апарат

В умовах феодалної роздробленості та тривалого ослаблення королівської влади органи центрального управління не були структурно оформлені та диференційовані. Палацово-вотчинна система поєднувалася з управлінням, що базувалося на васальних відносинах.

Існував королівський двір, що складався зі знатних феодалів та палацових слуг. Головну роль у королівській адміністрації відіграв сенешал. Він вважався главою королівського двору, командував армією. У військовій ієрархії за сенешалом слідував конетабль – глава королівської кінноти, помічником якого був маршал, а згодом королівський адмірал. Королівський скарбник відав державними архівами та королівською скарбницею. Королівською канцелярією керував канцлер, який редагував королівські акти, представляв їх на підпис королю, а потім скріплював печаткою. Органом, що мав можливість впливати на стан справ на більшій частині країни, стала Королівська курія, або Велика рада.

Управління на місцях було багато в чому схоже на систему управління часів франкської монархії. Центральне управління здійснювали міністеріали, місцеве – прево. Їхніми помічниками в селах були сержанти, у містах – майори. Прево займалися переважно збором коштів у королівську скарбницю, комплектували феодалне ополчення, вирішували питання управління та розглядали судові справи.

Королівські чиновники на місцях здійснювали найрізноманітніші функції: адміністративні, військові, судові, фінансові. Сфера дії місцевого державного управління розширювалася зі збільшенням королівського домену і приєднанням володінь великих феодалів.

Із кінця XII ст. виникли більші адміністративні одиниці – бальяжі. Зазвичай вони об'єднували кілька володінь. На чолі бальяжу стояли спеціальні чиновники – бальї. Бальї здійснювали контроль над прево, що перебували під їхньою владою, стежили за виконанням королівських законів і наказів, організовували військові формування в межах бальяжу.

При приєднанні великих сеньйорій сформована адміністративно-територіальна структура не змінювалася. У ці сеньйорії призначалися спеціальні чиновники з-поміж місцевих феодалів із функціями, переважно аналогічними функціям бальї.

Зміни, що відбулися в суспільному та державному ладі Франції, заклали основу для подальшого виникнення в ній на початку XIV ст. *станово-представницької монархії*. Становлення цієї нової форми державного устрою було нерозривно пов'язане з прогресивним для цього періоду процесом політичної централізації (вже до початку XIV ст. було

об'єднано 3/4 території країни). Її результатом стали скасування виборності короля, зростання королівського домену, що став найбільшим феодальним володінням у Франції.

Сеньйоріальна влада феодалів поступово втратила самостійний характер. Королі позбавляли феодалів їхнього традиційного привілею – вести приватні війни. Поступово зникло сеньйоріальне законодавство, юрисдикція.

На шляху зміцнення королівської влади серйозну роль відіграли реформи Людовика IX. Важливе місце з-поміж них займала військова реформа, внаслідок якої було створено міську міліцію, сформовано загони найманців. Король став меншою мірою залежати від феодального ополчення, більш ефективно використовував збройні сили у боротьбі з непокірними васалами. Слід відзначити, що на шляху французьких королів, які прагнули об'єднання країни і посилення особистої влади, протягом кількох століть стояла вагома перешкода – Римо-католицька церква. Король Філіп Красивий кинув виклик Папі Римському Боніфацію VIII, поширивши королівську юрисдикцію на всі привілеї кліру. Як відповідь у 1301 р. папа видав буллу, в якій загрожував королю відлученням від церкви. Врешті-решт цей конфлікт закінчився перемогою світської (королівської) влади над духовною.

З королівської курії, що раніше становила з'їзд феодалів, почали виділятися спеціалізовані центральні відомства. Мала королівська рада стала постійним дорадчим органом при королі, рахункова палата відала королівськими фінансами.

Значні наслідки мала судова реформа, що зробила вирішення суперечок між феодалами виключною прерогативою короля чи призначених ним суддів. Було створено спеціальну судову інстанцію – Паризький парламент, що збирався на сесії в Парижі чотири рази на рік і став найвищим судом у Франції. Він складався з призначенців короля, які активно підтримували королівську владу.

Стверджувалося, що король може створювати законодавство з власної волі. Для ухвалення законів королю вже не потрібне було скликання васалів чи згода королівської курії.

Королівська влада стикалася з потужною опозицією феодальної олігархії, опір якої вона не могла здолати самими власними зусиллями. Тому політична сила короля значною мірою залежала від підтримки, котру він мав від феодальних станів – духовенства, дворянства і третього стану.

У XIV ст. завершилось об'єднання країни. У 1302 р. Філіп IV, аби заручитися підтримкою станів у боротьбі проти Папи Римського, вперше

скликав Генеральні штати – збори представників від духовенства, дворянства та заможних городян. Виникнення Генеральних штатів започаткувало зміну форми держави у Франції – перетворення її на станово-представницьку монархію.

Періодичність скликання Генеральних штатів не було встановлено. Це питання вирішував король залежно від обставин та політичних міркувань. Найвище духовенство, а також великі світські феодали запрошувалися особисто. Генеральні штати перших скликань не мали виборних представників від дворянства. Пізніше утвердилася практика, згідно з якою середнє та дрібнє дворянство обирало своїх депутатів. Вибори проводилися також від церков, конвентів монастирів та міст (по два-три депутати). Приблизно сьому частину Генеральних штатів склали юристи. Депутати від міст представляли бюргерську верхівку. Таким чином, Генеральні штати завжди були органом, що представляв заможні верстви французького суспільства.

У 1357 р., у період глибокої політичної кризи, король був змушений видати указ, що отримав назву «Великий березневий ордонанс». Відповідно до нього Генеральні штати мали збиратися двічі на рік без попередньої санкції короля і набували виняткового права запроваджувати нові податки і контролювати видатки уряду, вони давали згоду на оголошення війни чи укладання миру, призначали радників короля. Щоразу, коли королі хотіли запровадити податок, вони скликали Генеральні штати.

Представники кожного з трьох станів засідали окремо, збираючись разом лише для ухвалення остаточного рішення. При затвердженні податків між станами часто виникали суперечки. Ці розбіжності послаблювали вплив Генеральних штатів на державні справи.

Депутати, обрані до Генеральних штатів, наділялися імперативним мандатом. Їхня позиція з питань, що виносилися на обговорення, у тому числі під час голосування, була пов'язана з думкою виборців. Після повернення із засідання депутат мав звітувати перед ними.

Генеральні штати зверталися до короля із проханнями, скаргами, протестами, вносили пропозиції, критикували діяльність королівської адміністрації. Виникнення станово-представницької монархії та поступова концентрація політичної влади в руках короля не привели до одночасного створення нового апарату державного управління. Центральні органи управління не зазнали суттєвої реорганізації. У цей час утвердився важливий принцип, що король не пов'язаний думкою своїх радників, а навпаки, всі владні повноваження державних чиновників походять від короля.

З колишніх посад, що перетворилися в означений період на придворні титули, зберегла своє значення лише посада канцлера. Він, як і раніше, був главою королівської канцелярії, складав численні королівські акти, призначав на судові посади, головував у королівській курії за відсутності короля.

До органів центрального управління у цей період належала Велика Рада, що здійснювала керівництво окремими ланками державного апарату та контролю над ними. До неї входили представники вищої світської та духовної знаті. Повноваження ради мали винятково дорадчий характер.

У королівському апараті з'явилися нові посади – секретарі, нотаріуси тощо. Вони не завжди мали чітко визначені функції і не були організаційно пов'язані з єдиним апаратом управління.

Перебудова системи управління не оминула й армію. Феодалне ополчення зберігалось, але поступово створювалися самостійні збройні формування – опора королівської влади.

Система місцевого управління не змінилася. Держава так само поділялася на бальяжі, що складалися з превоотств.

З'явилися такі посадові особи, як генерал-лейтенанти, які призначалися зазвичай із дворян. Спочатку вони мали вузькі повноваження: могли звільняти від сплати деяких податків, милувати тощо. Пізніше вони стали здійснювати управління кількома бальяжами чи адміністративними округами, що наприкінці XV в. отримали назву провінцій.

Централізація торкнулась і міст. Багато з них втратили статус комун. Права городян обмежувалися, над ними встановлювалася система адміністративної опіки.

Отже, у XIV ст. у Франції сформувалася станово-представницька монархія – централізована феодална держава, в якій королівська влада спиралася на збори представників станів.

Особливістю *абсолютизму* у Франції (1661–1715 рр.) було те, що король – спадкоємний глава держави – мав всю повноту законодавчої, виконавчої, військової та судової влади. Йому підпорядковувалися весь централізований державний апарат, армія, поліція, суд. При королеві діяли різні ради. Усі жителі країни були підданими короля й зобов'язані були йому беззаперечно підкорятися.

Концентрація всієї повноти державної влади в руках монархів призвела до припинення діяльності Генеральних штатів. Були різко обмежені права Паризького парламенту. Йому заборонялося приймати до свого розгляду будь-які справи щодо уряду та його адміністративного

апарату.

Світська влада в особі короля посилила контроль над церквою. Король мав виняткове право призначати кандидатів на посади вищих ієрархів католицької церкви у Франції.

Старий державний апарат був збережений, але поряд із ним створювалася нова система державних органів. Найважливіші пости у ній стали обіймати особи, які призначалися урядом, що у будь-який час міг їх відкликати.

Багато посад у державному апараті уряд продавав. Приносячи чималий дохід монархії, продаж посад мав для неї й негативні наслідки: країну заповнила безліч чиновників. Посадовці почувалися відносно незалежно щодо монархії.

У результаті в країні одночасно функціонували державні органи, що умовно могли бути поділені на дві категорії. До першої належали установи, успадковані з минулого, з системою посад, що продавалися. Ці органи частково контролювалися знаттю. До другої категорії входили органи, створені абсолютизмом. Ці установи склалися з чиновників, призначених урядом, і посади у них не продавалися. Саме вони стали управлінським «ядром» держави.

Центральні органи державного управління являли собою поєднання різних установ, створених у різні періоди. До них належали Державна рада та Таємна рада. Старі державні посади ліквідувалися чи втрачали будь-яке значення. Зберігав свою колишню вагу лише канцлер, який у державному управлінні став другою особою після короля.

Потреба у спеціалізованій центральній адміністрації привела до зростання ролі державних секретарів, яким передавалися певні сфери управління (іноземні справи, військові справи, морські справи і колонії, внутрішні справи). Вони були наближені до особи короля, виконуючи роль особистих чиновників. Розширення кола функцій державних секретарів мало наслідком швидке зростання центрального апарату та його бюрократизацію.

У період абсолютизму завершилося створення постійної армії та королівського флоту. Було проведено військову реформу, суть якої полягала у відмові від найму іноземців і переході до вербування рекрутів з місцевого населення. Солдати вербувалися з нижчих верств третього стану, нерідко з декласованих елементів, і виховувалися у дусі безумовного виконання наказів офіцерів, що дозволяло використовувати військові частини для придушення народних заворушень.

Органи місцевого управління відрізнялися особливою складністю та заплутаністю. Одні сягали своїм корінням у минуле, до часів станово-

представницької монархії, інші відповідали потребам часу.

На місцях з'явилися численні спеціалізовані служби: судове управління, фінансове управління, управління нагляду за дорогами тощо. Територіальні межі дії цих служб та їхні функції не були чітко визначені, що породжувало численні скарги та суперечки.

Для зміцнення своїх позицій на місцях королі спрямовували туди комісарів. Згодом вони стали постійними посадовими особами, які інспектували суд, адміністрацію міст, фінанси.

Ці процеси торкнулися і міського управління. Муніципальні радники та мери перестали обиратися. Їх призначала королівська адміністрація. Сільське самоуправління також занепало.

5.3.4. Організація військової справи

Створення постійної армії за абсолютизму завершилося. Від набору найманців-іноземців поступово відмовилися і перейшли до комплектації збройних сил за рахунок вербування у солдати рекрутів із нижчих верств третього стану, зокрема із кримінальних елементів. Офіцерські посади, як і раніше, обіймали лише дворяни, що надавало армії яскраво вираженого станового характеру.

5.3.5. Система права

Джерела права.

У французькому середньовічному праві втілено найбільш характерні риси західноєвропейського права. Французьке право було конгломератом численних правових систем, дія яких поширювалася на певне коло осіб або території.

У IX-XI ст. у Франції встановився принцип територіальної дії права, відбулася заміна племінних звичаїв місцевими звичаями – кутюмами. У період феодальної роздробленості звичаї були основним джерелом права. Звичай формувався в усній формі. Саме тому північ Франції отримала назву «Країна неписаного права». Південь, де діяло пристосоване до тих років римське право, визначався як «Країна писаного права».

Найбільш відомою і популярною в середньовічній Франції стала збірка звичаїв «Кутюми Бовезі», створена наприкінці XIII ст. Хоча ця збірка спиралася насамперед на запис кутюмів одного із судових округів графства Клермонта (на північному заході Франції), у ній містилися огляд звичаєвого права з посиланнями на кутюми інших французьких округів, положення канонічного та римського права.

Ця збірка, що складалася з прологу та 70 розділів, хоча й не давала

системного та цілісного викладу правового матеріалу, описувала різні питання права (організація суду та процесу, правовий статус осіб, режим земельних володінь тощо). Кутюми Бовезі затверджували принцип незаперечності правових звичаїв як місцевих жителів, так і державної влади.

Після створення Кутюмів Бовезі побачила світ і низка інших подібних збірок. Особливим авторитетом у судах користувався збірник «Великий кутюм Франції», складений у 1389 р. У XVI ст. було відредаговано 60 збірників «великих» кутюмів та майже 200 збірок «малих» кутюмів.

Джерелом права, що надавало французькій правовій системі тієї епохи певної універсальності, було римське право. Якщо на півдні воно виступало як основне джерело права, то на півночі воно заповнювало прогалини звичаєвого права. На всій території Франції римське право сприймалося як джерело «писаного розуму». Типовим прикладом того, як римське право поширювалося на території держави, є орлеанська «Книга правосуддя» (1260 р.), де містилися правові положення, засновані на Дигестах Ульпіана. Римське право повсюдно вивчали, з урахуванням загальних норм римського права вирішувалися складні юридичні казуси. Рецепція римського права означала його відновлення. Вона була спрямована на заповнення прогалин у чинному праві. Феодалізм наклав відбиток на застосування багатьох норм римського приватного права. Церква ж (хоча у результаті і безуспішно) прагнула не допустити широкого застосування римського права і розширити сферу дії канонічного права.

У міру посилення королівської влади дедалі важливіше місце серед інших джерел права почали займати законодавчі акти королів: постанови, ордонанси, едикти, накази, декларації та ін.

До джерел права, що діяли рівною мірою на території всієї країни, належали також норми канонічного права. Свого апогею воно досягло у XII-XIII ст., коли розширилася компетенція церковних трибуналів, які, зберігши свої владні функції над кліриками, істотно розширили власну юрисдикцію щодо світського населення.

Значний вплив мало і міське право. Основним його джерелом були міські хартії. Вони закріплювали важливі права та свободи громадян, що не передбачалися звичаєвим феодальним правом. Розвиток внутрішньої та міжнародної торгівлі виявив такий недолік міського права, як його партикулярний характер. Тому набула розвитку практика застосування збірників норм міжнародного морського та торгового права.

Як додаткове джерело права виступала судова практика Паризького

парламенту. З багатьох питань, зокрема пов'язаних із застосуванням кутюмів, його рішення, винесені в окремих справах, набували нормативно-обов'язкової сили.

Злочин і покарання.

У сфері кримінального права орієнтовно у XVI ст. панували установки звичаєвого права. У IX-XI ст. злочини розглядалися як дії, що торкалися інтересів окремих осіб, а покарання зводилися до компенсації за завдану шкоду. Згодом злочини перестали бути приватною справою, стали вважатися «порушенням миру».

У юридично-технічному плані методи доведення ґрунтувалися на теорії доказів. Визнання вини вважалося першим і найкращим доказом. Допускалося об'єктивне зобов'язання (кримінальна відповідальність без вини). За деякі політичні злочини передбачалася колективна відповідальність. Законодавство та кутюми в принципі знали поняття неосудності, проте за низкою злочинів, у тому числі за «образу величності», до кримінальної відповідальності притягувалися і божевільні, і малолітні. Кримінального переслідування зазнавали навіть трупи злочинців, а також тварини та предмети, що стали причиною смерті людини.

У період абсолютизму законодавство особливо деталізує склади злочинів. Усю сукупність норм, передбачених правом цього періоду, можна поділити на три категорії:

- злочини проти релігії (богохульство, атеїзм, брехня, чаклунство);
- злочини проти держави (посягання на короля і членів його сім'ї, зрада короля, зазіхання на безпеку держави);
- злочини проти приватних осіб.

Найбільш тяжкими злочинами вважалися замах на короля або членів його сім'ї та змова проти держави. До останньої належали змови проти міністрів, командуючих королівськими військами, губернаторів та інших вищих королівських чиновників, зрада на війні, дезертирство, шпигунство.

Покарання у цей період мали чітко виражену мету залякування. Терор із боку держави змінював світогляд людей, привчав їх дивитися на жорстокі страти з байдужістю до страждань. Типовий приклад наводить дослідник Е. Аннерс: «Покарання фальшивомонетників, – пише він, – полягало в тому, що вони мали бути живцем зварені в олії або воді. Фальшивомонетник мав бути розплавлений так само, як він розплавляв метал, із якого карбував фальшиві монети».

У кримінальному праві чітко виявилася така специфічно середньовічна риса, як явна невідповідність тяжкості покарання

характеру злочину.

Види покарання:

- тяжкі покарання (різні види смертної кари, вічне заслання, життєдайна каторга);
- членоушкоджувальні та тілесні покарання (відрізання язика, вух, носа, бичування батогами);
- тюремне ув'язнення та каторжні роботи;
- покарання, що мали завданням присоромити (наприклад, штраф із виставленням у ганебного стовпа).

Смертна кара застосовувалася у різноманітних формах: розривання на частини кіньми, четвертування, спалення тощо. Широко стало застосовуватися й тюремне ув'язнення, до якого у ранній період вдавалися переважно церковні суди. Як основне і додаткове покарання використовувалася і конфіскація майна, що була вигідною королівській скарбниці, коли справа стосувалася великих статків буржуа.

Одним із заходів покарання, що їх часто застосовував церковний суд, був так званий *інтердикт*. Це покарання могло виноситися церковній общині, священикові чи звичайній людині. Зокрема, остання втрачала значну частину своїх юридичних прав, зокрема право носити зброю, що за часів середньовіччя було важким покаранням. Одним із найсуворіших покарань було відлучення від церкви.

Власність. Види зобов'язань.

Феодальна основа права найяскравіше виявилася у питаннях власності. Закріплювалися виняткові привілеї дворянства та духовенства на землі.

З розвитком феодалізму основною формою права на землю стало так зване утримання, що надавалося власником і супроводжувалося низкою умов. Воно оформлювалося у вигляді бенефіція, що вже характеризувався у розділі 5.2.2. Останній у спадок не передавався і зі смертю володільця повертався власнику.

Однак у IX ст. бенефіції перетворилися на спадкові утримання, названі у X ст. феодами або ленами. Феод утверджувався як основна і практично єдина форма земельної власності. У його основу було покладено васальні зв'язки. Васал, вільно володіючи та користуючись феодем, був обмежений у розпорядженні ним через наявність феодальних прав сеньйора. Без згоди сеньйора він не міг відчужувати феод, передавати його частину як феод свого васала, при вступі в спадок потрібно було сплатити спеціальне мито.

Існували і селянські (неблагородні) вільні утримання – цензиви – спадкові селянські володіння земельною ділянкою з обов'язком

відбувати повинності на користь сеньйора. Утримувач ділянок (цензитарій) сплачував феодалу фіксовану ренту. Цензива надавалася як окремій особі, так і общинам, на її відчуження була потрібна згода сеньйора, а при її переході у спадок сплачувався певний податок.

Головна відмінність цензив від феодин полягала в тому, що власник феоду був одержувачем земельної ренти, а власник цензиви – її платником і називався вілланом.

Земельні ділянки не перебували в абсолютній власності однієї особи. Вони належали двом чи більше феодалам із різних станових груп. За васалом – безпосереднім власником землі було закріплено право на феодальні побори, а сеньйор – верховний власник – зберігав адміністративні та судові права. На півдні країни діяла формула «Немає сеньйора без титулу», на півночі – «Немає землі без сеньйора». Ієрархічна структура суспільства і заплутаність відносин між феодалами різних рангів накладали свій відбиток на право.

Феодальне право обмежувало цивільну правоздатність. Земля могла бути власністю лише дворянина. Канонічне право забороняло дворянам стягувати відсотки з боргу, не дозволяло займатися торгівлею, фізичною працею.

Збереження сеньйоріальної власності на землю як основного інституту речового права, становий поділ населення, цеховий устрій – усе це стримувало розвиток вільної конкуренції.

Тривалий час замкнутий характер феодального господарства та територіальна роздробленість країни гальмували розвиток товарно-грошових відносин, а отже, і зобов'язального права. Але навіть в епоху пізнього середньовіччя та зародження капіталізму договірні відносини, що отримали широке розповсюдження, несли на собі відбиток феодалізму.

Феодальний характер права виявлявся навіть у такому договорі, як купівля-продаж. У ранній період розвитку французького права продаж речей, передусім нерухомості, відбувався в урочистій формі, що мала забезпечити стійкість договору. На півдні країни, де позначався вплив римського права, угоди купівлі-продажу почали укладати письмово. Текст таких угод нерідко мав універсальний характер.

При купівлі-продажу землі за сеньйором завжди визнавалося право переважної покупки феоду, що виставлявся на продаж васалом. Крім того, він і родичі продавця мали право викупу проданої землі протягом встановленого терміну.

У X-XI ст., коли купівля-продаж майна була рідким явищем, отримав розвиток договір дарування. Нерідко він маскував угоду

купівлі-продажу, фактично ставав двостороннім і оплатним. Одержувач подарованого майна приймав на себе зобов'язання передати дарувальнику у знак подяки певне майно (коня, зброю тощо). Договір дарування використовувався також для обходу передбачених у багатьох випадках обмежень, що накладалися на заповіти.

У період абсолютизму набув поширення договір найму (оренди) землі, що сприяв проникненню капіталістичних відносин у село. Багато дворян закинули свої господарства, почали роздавати землі в оренду за плату або частину врожаю. До здачі землі в короткострокову оренду все частіше вдавалися буржуа, які купували дворянські маєтки.

Важливе місце займав договір позики. Позикодавцями виступали міська верхівка, лихварі, які позичали гроші під заставу землі або за право стягувати ренту. Для гарантії за договором позики стала використовуватися іпотека, коли закладена земля залишалася у боржника, але з виплатою останнім встановленої плати.

У період абсолютизму набуває поширення договір найму (оренди) землі. Така форма експлуатації селян давала дворянству більшу вигоду, оскільки розмір орендної плати був визначений звичаєм і міг підвищуватися. Крім того, на відміну від цензиви, земля, що здавалася в оренду, після закінчення терміну договору поверталася у розпорядження сеньйора.

Судочинство.

Судочинство, незважаючи на посилення централізації судової системи, також залишалось архаїчним і складним. Судова влада ще була відокремлена від адміністративної. Панував принцип суду рівних, коли кожен міг позиватися лише з рівним йому у соціальній ієрархії. Невільне населення, селян судили феодалі або їхні посадові особи.

У деяких частинах Франції зберігалася сеньйоріальна юстиція.

Самостійну систему становили церковні суди, юрисдикція яких обмежувалася переважно внутрішньоцерковними справами.

Система королівських судів зберігалася в бальяхах, хоча їхній склад та компетенція постійно змінювалися. Важливу роль, як і раніше, відігравали Паризький парламент та судові парламенти інших міст.

У період феодальної роздробленості до кінця XII в. судовий процес залишався обвинувальним, справа порушувалася з ініціативи позивача (потерпілого), судочинство відбувалося у формі спору між сторонами, які мали рівні процесуальні права. У XI ст. активно використовувалися тортури водою чи залізом. У разі надання показань свідків була потрібна наявність двох свідків. Не могли свідчити родичі, слуги чи залежні особи.

Особливим видом доказів був судовий поєдинок. Його процедуру регламентували правові звичаї. Дворяни билися верхами і в повному озброєнні, простолюдини – палицями. Духовні особи, жінки, діти та чоловіки віком від 60 років могли виставляти замість себе спеціальних бійців.

У правосуддя активно втручалася церква, часто посилаючись на морально-теологічні принципи. Угоди, скріплені клятвою, судові справи про лихварство та ренту (остання була заборонена канонічним правом) тощо слухалися церковним судом.

З початку XIII ст. основним принципом процесуальної техніки стала інквізиція. Суд мав встановлювати істину самостійно за допомогою пред'явлених доказів. Звинувачення доручалося особливій людині – обвинувачу. Як підстава для звинувачення було достатньо слуху про скоєний злочин. У цьому випадку суддя мав організувати слідство. Центральне місце займав допит свідків. Вирішальне значення надавалося власне заяві та визнанню відповідача.

Із утвердженням абсолютизму остаточно закріпився розшуковий процес. Право порушення кримінальної справи перейшло до державних органів, що із власної ініціативи вели слідство та розшукували злочинця. Процес поділявся на дві стадії: таємний розшук злочинця та його викриття та публічне, відкрите судовоговіріння. Діяла система формальних доказів: вага та значення кожного доказу були визначені законом. При розшуковому процесі малася на увазі винність обвинуваченого. Сеньйоріальна, вотчинна юстиція трималася на доходах від мит та штрафів, що породжувало масові зловживання. Тоді, коли винними були феодалі, виконання вироку досягалося іноді внаслідок ведення приватної війни.

Процедура розгляду судових суперечок протягом історії феодальної Франції змінювалася. Старе правило, згідно з яким кожна людина мала судитися судом рівних, згодом втратило чинність. Простолюдинів судив сеньйор. Згодом у містах з'явилися свої суди, залежні від заможних громадян.

До XIII ст. судові вироки вважалися остаточною та не підлягали оскарженню. Особа, незадоволена рішенням суддів, могла викликати їх на судовий поєдинок і послідовно битися з кожним із них. Поступово почало визнаватися право оскарження будь-якого рішення сеньйоріального суду в королівському суді. У свою чергу, в королівських судах допускалося поведження з апеляцією до вищої інстанції. Вищим апеляційним судом у цивільних та кримінальних справах згодом став Паризький парламент.

Правова ідеологема родинних відносин.

Шлюбно-сімейні відносини у Франції переважно регулювалися нормами канонічного права, кутюмами та королівськими ордонансами. Шлюб розглядався не лише як релігійне таїнство, а й як акт громадянського стану.

Шлюбний вік передбачався з 13–15 років для чоловіків та 12 – для жінок. Для укладення шлюбу потрібні були згоди сторін та їхніх батьків. Лише при досягненні синами 30-річного, а дочками 25-річного віку згоди батьків вже не передбачалося.

Діяло правило, що забороняє шлюб із вільними чи кріпаками іншого пана без згоди панів. Під час укладання шлюбу сеньйору виплачувалася особливе мито, що компенсувало йому відмову від права «першої ночі». Спочатку для укладення шлюбу було достатньо згоди сторін та фактичного шлюбного співжиття, потім церква домоглася обов'язкового церковного освячення шлюбу. Шлюб, ув'язнений без церковного обряду, визнавався недійсним. Недійсними визнавалися також шлюби між неповнолітніми, нехрещеними, родичами, укладені під впливом насильства чи помилки, шлюби духовенства.

Відповідно до канонічного права розлучення не допускалося. Главою сім'ї був чоловік, а дружина повинна була коритися йому і всюди слідувати за ним.

Була створена система боротьби з порушеннями моральності, що не одне століття відігравала велику роль у розвитку законодавства та судової практики та значною мірою формувала сексуальні уявлення та модель поведінки людей.

Майнові відносини подружжя в північній та південній частинах країни відрізнялися. На півдні Франції, де діяло римське право, існував роздільний режим майна. Проте в усіх випадках дружина не мала права відчужувати майно без згоди чоловіка, у тому числі дарувати й обмінювати його, укладати договори та виступати в суді. Було лише два винятки: дружина могла укладати договори лише для викупу чоловіка з полону та за відсутності чоловіка видавати посаг своїм дочкам. На півночі тривалий час діяв режим спільності майна подружжя. Управління майном здійснював чоловік. Після його смерті посаг переходив дружині, після смерті дружини – її спадкоємцям.

У спадковому праві Франції провідним інститутом був майорат – передача у спадок земельної ділянки старшому синові. Це дозволяло уникати дроблення селянських господарств. На спадкоємця покладався обов'язок допомагати своїм неповнолітнім братам та видавати заміж сестер.

На півдні Франції під впливом римського права широкого поширення набули заповіти. У них було особливо зацікавлене духовенство, оскільки священики вважалися виконавцями заповідальної волі померлого, у зв'язку з чим частина заповіданого майна відходила церкві. Під впливом церкви заповіти стали регулюватися і традиційним правом, хоча заповідальна свобода на півночі від була значно обмежена на користь законних спадкоємців.

5.4. Англія

5.4.1. Загальна характеристика

Першими мешканцями британських островів стали бритти і кельти. Становлення феодалної держави в Англії було пов'язане з численними завоюваннями цих островів німецькими та скандинавськими племенами. До середини I ст. н. е. Британія була завойована римлянами, які, однак, не залишили помітного сліду в історії її державності. У V ст. кельтські племена були завойовані германцями – англами і саксами.

Становлення перших держав в Англії відбувалося на базі розкладання родоплемінних відносин серед англосаксонських племен. У VII ст. англосакси прийняли християнство, виникли перші ранньфеодальні королівства, на основі яких у IX ст. утворилася об'єднана держава.

Головними етапами її розвитку є:

- IX-XI ст. – період *ранньфеодальної монархії*;
- XI-XII ст. – період *централізованої монархії з елементами сеньйорії*;
- друга половина XIII-XV ст. – період *станово-представницької монархії*;
- кінець XV – середина XVII ст. – період *абсолютної монархії*.

5.4.2. Державна політика й управлінський апарат

Період ранньфеодальної монархії.

Протягом IX-XI ст. в Англії остаточно закріпилися феодалні відносини. Формування феодалного суспільства відбувалося уповільненими темпами, що було певною мірою пов'язане з консервацією племінних звичаїв англосаксів на острові та стійким впливом місцевих традицій.

Потреби оборони країни та необхідність згуртування всіх сил пануючого клану з метою подолання опору селян процесу закріпачення

створили передумови для возвеличення і зміцнення королівської влади.

Англійські монархи утвердили на той час своє право верховної власності на землю, монопольне право на карбування монети, введення мит, право призову на військову службу вільного населення.

Королівський двір став центром управління країною, а наближені до короля особи – посадовими особами держави. Одночасно виявлялася і тенденція до передачі великим земельним власникам прав та повноважень королівської влади: права судити своїх людей, стягувати штрафи та збори, збирати ополчення на своїй території.

Вищим державним органом був уітанагемот – рада уітанів, «мудрих», до якої входили король, найвище духовенство, світська знать. Основними функціями ради були обрання королів та вищий суд.

Місцеве управління Англії зберігало принципи територіального самоврядування. Низовими одиницями місцевого управління були сотні та десятки. Сотня, очолювана сотником, керувалася загальними зборами. Вона ділилася на 10 десятків – сімей на чолі з десятником, основним завданням якого була підтримка правопорядку та сплата податків. У сотенних народних зборах розглядалися всі місцеві, зокрема судові, справи.

Головні територіальні одиниці становили округи (графства), центрами яких були укріплені міста. Графства очолювали елдормени, які призначалися королем за згодою місцевої знаті. Збори графств скликалися двічі на рік для обговорення найважливіших місцевих справ, у тому числі судових. У них брали участь усі вільні люди округу, і насамперед представники світської та церковної знаті. Міста мали власні збори.

У цей період на місцях почав складатися механізм централізованого бюрократичного управління, що здійснювалося через посадових осіб, підзвітних королю.

На початку XI ст. англійський престол був захоплений датчанами, які правили аж до повернення на трон англосаксонської династії в особі Едуарда Сповідника.

Період централізованої монархії з елементами сеньйорії.

Новий етап історії феодальної державності розпочався із завоюванням Англії нормандським герцогом Вільгельмом Завойовником (близько 1027-1087 рр.) в 1066 р., у результаті якого країна стала розвиватися шляхом, схожим на той, яким проходило становлення держав континентальної Європи.

Відмінними рисами еволюції англійської держави, на відміну від феодальних держав Західної Європи, стали рання централізація,

відсутність феодалної роздробленості та швидкий розвиток публічних засад королівської влади. Сеньйоріальна монархія в її класичному вигляді тут не утвердилася.

Після норманського завоювання в Англії було утворено централізовану державу з сильною королівською владою. Вільгельм Завойовник проводив політику, що сприяла централізації держави та зміцненню основ королівської влади.

Значна частина конфіскованої у англосаксонській знаті землі увійшла до складу королівського домену, а решта розподілилася між нормандськими та англосаксонськими феодалами не суцільними масивами, а окремими ділянками з-поміж інших утримань.

Король мав верховне право стосовно всіх земель країни, що забезпечило йому владу над феодалами. У руках короля були зосереджені законодавча, судова та військова влада. Ба більше, король вимагав від усіх своїх підданих складання йому присяги вірності, що робило феодалів усіх рангів його васалами, зобов'язаними своєму сюзерену насамперед військовою службою. Принцип «васал мого васала – не мій васал», характерний для континентальної Європи, в Англії не утвердився. Усі феодали поділилися на дві основні категорії: безпосередніх васалів корони (котрими зазвичай виступали великі землевласники) і «підвасалів», що склалися з маси середніх і дрібних землевласників. Під контроль було поставлено й церкву. Духовенство несло службу на користь короля, як і його світські васали. В умовах посилення центральної влади англійські міста не отримали такої автономії, як на континенті, і були змушені все частіше набувати королівських хартій, що містили лише деякі привілеї.

Заходи нормандських королів сприяли державній централізації та збереженню державної єдності. Централізація забезпечувалася переважно за рахунок приватних прав королів і залежала від їхньої здатності виступати авторитетним главою держави. Права королів могли бути в будь-який час оскаржені невдоволеними васалами. Свідченням цього стали безперервні заколоти баронів, які звинувачували корону у зловживанні її правами. Королі змушені були постійно підтверджувати свою відданість споконвічним звичаям та підтримку вольностей англосаксів.

Центром управління була королівська курія – дорадчий орган, до якого входили представники знаті та наближені короля. Вищими посадовими особами були маршал (командувач військом), камерарій (керуючий землями та майном короля), канцлер (керівник королівської канцелярії). На початку XII ст. з Королівської курії виокремився

спеціальний орган, що відав питаннями фінансів і доходів корони, – палата Шахової дошки.

Удосконалення державного апарату, що дозволило зробити централізацію державної влади в Англії незворотною, було здебільшого пов'язане з реформами Генріха II (1133-1189 рр.), проведеними у трьох головних напрямках. По-перше, була створена система королівських роз'їзних судів, виїзних сесій королівських суддів та постійно діючих центральних судів. По-друге, було реформовано армію на основі поєднання принципів ополченської системи та найманства. Особливістю англійської феодалної держави була досить рання відмова від війська, що складалося з військових дружин васалів. Генріх II змінив для своїх васалів обов'язок військової служби грошовою повинністю. Кошти, що надходили від них («щитові гроші») дозволяли королю утримувати наймане військо. У разі зовнішньої загрози було передбачено скликання народного ополчення. По-третє, були встановлені нові види оподаткування населення: крім практики стягування «щитових грошей» з феодалів та прямого податку (талії) з міст, поступово утвердився податок на рухоме майно.

Реформи Генріха II дозволили різко збільшити чисельність королівських військ, підірвати вплив на армію з боку найбільших феодалів, а також здобути кошти на утримання професійного чиновництва.

Після нормандського завоювання структура місцевого управління не змінилася. Зберігся поділ країни на сотні та графства. Представниками королівської адміністрації у графствах стали шерифи, у сотнях – їхні помічники. Шерифи мали найвищу військову, фінансову та поліцейську владу на території графства. Свої адміністративно-судові функції вони здійснювали у тісній взаємодії зі зборами графств та сотень. Ці установи збереглися в Англії і в цей період, хоча поступово вони втрачали самостійність і перетворювалися на зброю центрального уряду на місцях.

Сильна королівська влада та централізація управління створювали сприятливі умови для крайніх проявів монархічної влади.

Феодали несли численні фінансові та особисті зобов'язання перед сюзереном. Серед городян та інших верств населення посилювалася соціальна диференціація. Паралельно з нею проходила консолідація міського стану в масштабі країни. Зростав прошарок вільного селянства, відбулося зближення в економічному та правовому плані городян та заможних селян.

На початку XIII в. в Англії склалися об'єктивні передумови для

переходу до нової форми феодального держави – монархії зі становим представництвом. Визнання права станів брати участь в управлінні державою відбувалося в Англії під час гострих соціально-політичних конфліктів.

У цей період король Іван Безземельний, який практикував запровадження надзвичайних податків і широкі довільні побори, вступив у відкритий конфлікт із більшістю світських і духовних феодалів, що завершився підписанням 1215 р. Великої хартії вольностей.

Більшість статей хартії стосувалася васально-ленних відносин короля та баронів. Феоди оголошувалися вільно успадкованими володіннями, обмежувалися розміри коштів, виплачуваних під час передачі феодалу у спадок. Обмежувалося королівське свавілля під час оподаткування баронів грошовими повинностями. Барони були зобов'язані надавати королю грошову допомогу лише за викуп короля з полону, при посвяті у лицарі його старшого сина і видачі заміж його старшої дочки від першого шлюбу.

3-поміж політичних інститутів, передбачених названими «баронськими» статтями хартії, більш-менш утвердилася Велика рада королівства, що мала дорадчі функції і складалася з великих феодальних магнатів. Вона іноді називалася «парламентом», хоча не була ні становою, ні представницькою установою.

Більш скромне місце займають статті, що відбивали інтереси інших станів. Хартія підтверджувала наявні привілеї церкви і духовенства. Визнавалися давні вольності та звичаї міст.

Хартія підтвердила право купців, у тому числі іноземних, вільно виїжджати з країни, торгувати без жодного сорому. У хартії містилася і обіцянка не обтяжувати вільних селян непосильними податками та штрафами.

Велике значення мала група статей, викладених із метою впорядкування діяльності судово-адміністративного апарату держави. Статті 39 і 40 говорили про арешт, ув'язнення, позбавлення володіння, оголошення особи поза законом або вигнання лише на підставі рішення суду рівних, прийнятого згідно із законодавством країни. Ці норми вважаються першим письмовим закріпленням принципів недоторканності особистості.

Велика хартія вольностей відобразила співвідношення соціально-політичних сил в Англії початку XIII ст. і компроміс інтересів короля та баронів. Політичні статті хартії свідчили про прагнення баронів зберегти частину власних імунітетів та привілеїв шляхом встановлення власного контролю над здійсненням окремих прерогатив центральної влади або

обмеження їх використання щодо феодалної верхівки.

Надалі королі неодноразово підтверджували дію хартії (1216, 1217, 1225, 1297 рр.), проте з неї було вилучено понад 20 статей, у тому числі ст. 12 і 14, що передбачали створення ради королівства, котра обмежувала владу короля у питаннях стягнення «щитових грошей», та ст. 61, що закріплювала створення комітету з 25 баронів, що мав контрольні функції стосовно короля.

Період станово-представницької монархії.

У 1258 р. баронам вдалося нав'язати королю Генріху III прийняття так званих Оксфордських провізій, відповідно до яких передбачалася передача всій виконавчій раді 15 баронів. Поряд із виконавчою радою для вирішення важливих питань тричі на рік або частіше мала збиратися Велика рада баронів, що складалася з 27 членів. У тому самому році між королем і баронами розпочалася громадянська війна, що закінчилася поразкою короля. Її найважливішим результатом стало скликання в 1265 р. першого в історії Англії станово-представницького органу – парламенту. Поряд із баронами та духовними феодалами до нього увійшли представники від лицарства та міст.

Щоб досягти компромісу між королем і баронами, лицарями та багатими городянами, в 1295 р. Едуард I скликав парламент, що отримав назву зразкового. Крім великих світських і духовних феодалів, запрошених королем особисто, до нього увійшло по два представники від 37 графств і по два представники від міст.

Парламент Англії поступово закріпив за собою такі повноваження: право на участь у виданні законів; затвердження порядку та розмірів оподаткування; право здійснювати контроль над вищими посадовими особами та виступати у низці випадків як особливий судовий орган; повноваження щодо вирішення фінансових питань.

Із практики подання колективних парламентських петицій королю виникло право законодавчої ініціативи парламенту. Найчастіше петиції містили прохання про заборону порушення старих законів або про видання нових. Король міг задовольнити прохання парламенту або відкинути його. Однак протягом XIV ст. було встановлено, що жоден закон не повинен бути ухвалений без згоди короля та палат парламенту. У XV ст. встановилося правило, відповідно до якого клопотання парламенту повинні були мати форму законопроектів, що отримали назву біллів. Так сформувалося поняття закону (статуту) як акта, що виходить від короля, палати лордів та палати громад.

Із метою підпорядкувати своєму контролю управління, з кінця XIV ст. парламент поступово запровадив процедуру імпічменту. Вона

передбачала порушення палатою громад перед палатою лордів як вищим судом країни звинувачення проти тієї чи іншої королівської посадової особи у зловживанні владою. Крім того, у XV ст. утвердилося право парламенту прямо оголошувати злочинними ті чи інші зловживання посадових осіб.

Поряд із парламентом діяли королівська рада та різні відомства. До центрального апарату управління входили канцлер, скарбник та ін. У результаті у другій половині XIII ст. виникла станово-представницька монархія, що ознаменувала собою політичну перемогу станів над королем.

Із XIV ст. парламент став поділятися на верхню палату лордів, що складалася з представників феодалної знаті, та нижню палату громад, де засідали представники графств та міст.

У період станово-представницької монархії роль старих судів і зборів графств у місцевому управлінні було зведено до мінімуму, деякі функції перейшли до нових посадових осіб і нових видів роз'їзних судів, компетенція яких неухильно розширювалася. Збори графств скликалися переважно для обрання місцевих посадових осіб та представників до парламенту

Головами королівської адміністрації на місцях, як і раніше, були шерифи, а в сотнях – їхні помічники. Крім них представниками королівської адміністрації на місцях були коронери та констеблі, які обиралися у місцевих зборах. Коронери здійснювали розслідування випадків насильницької смерті, констеблі були наділені поліцейськими функціями. Величезна влада шерифів з часом стала викликати недовіру корони, у зв'язку з чим їхня посада стала короткостроковою і контролювалася з боку казначейства. Поступово вона почала втрачати своє значення.

Період абсолютної монархії.

З початку XV ст. значення англійського парламенту почало зменшуватися. В Англії складалася абсолютна монархія. Англійський абсолютизм мав низку особливостей. Вони полягали у збереженні політичних інститутів, властивих попередній епосі, і навіть у відсутності деяких нових елементів, типових для абсолютизму класичного зразка. Так, в Англії поряд із сильною королівською владою продовжували існувати парламент та місцеве самоврядування, були відсутні централізація та бюрократизація державного апарату.

Боротьбу королівської влади проти великих феодалів і церкви підтримували джентрі (нове дворянство) та буржуазія. Союз між джентрі та буржуазією дозволив зберегти своє значення парламенту та місцевому

самоврядуванню.

Вищим органом держави була Таємна рада, до компетенції якої входило управління заморськими колоніями, регулювання зовнішньої торгівлі, розгляд деяких судових справ. Вона складалася з вищих посадових осіб держави: лорда-канцлера, лорда-скарбника, лорда – охоронця друку та ін.

Відділенням Таємної ради була Зоряна палата, створена переважно для боротьби з противниками короля. На місцях діяли дві системи управління. Посадовці однієї з них призначалися королем, іншої – обиралися.

У період абсолютизму остаточно утвердилося верховенство королівської влади над англійською церквою. Прийнятий у 1534 р. під час царювання Генріха VIII Акт про верховенство англійського короля над церквою проголосив главою англіканської церкви короля замість Папи Римського. Потім було скасовано привілеї церкви щодо конфіскованої землі та багатств, що належали монастирям. Король наділявся правом намічати кандидатів на найвищі церковні посади. Було встановлено новий порядок богослужіння. Англіканська церква фактично перетворилася на частину державного апарату.

У період абсолютизму велику роль відігравала армія. Постійної королівської армії, як і раніше, не існувало. Сухопутна армія так само, як і раніше, ґрунтувалася на ополченні.

Зі встановленням абсолютизму стала стрункішою система місцевих органів управління, зросла їхня залежність від центральних органів влади. Основні зміни в цей період виразилися в адміністративному оформленні місцевої адміністрації та заснуванні посади лорда-лейтенанта, який призначався до графства королем, очолював місцеве ополчення, керував діяльністю мирових суддів.

Діяли збори парафіян, котрі вирішували питання розподілу податків, ремонту доріг тощо. Вони обирали посадових осіб парафії (церковних старост, наглядачів за бідними та ін.).

Розквіт абсолютизму в Англії припав на період правління Єлизавети Тюдор. У той час з'явилися перші колонії, піднявся рівень економічного та культурного життя країни.

Англійська система управління поступово поширилася на всю Британію. У XVI ст. до складу англійської держави був включений Уельс. На початку XVII ст. під владу англійської корони перейшов Ольстер (провінція Ірландії), розпочався процес об'єднання Англії з Шотландією.

5.4.3. Система права

Джерела права.

Англійське право відрізнялося заплутаністю, складністю та казуїстичністю. Основним джерелом права залишався звичай. Видавалися збірки звичаїв зі включенням до них норм, законодавчо затверджених державною владою. Королі з кожної нагоди видавали накази, на підставі яких сторони могли обґрунтовувати свої права. Норми торгового та канонічного права також можна віднести до джерел середньовічного права Англії.

Перші правові збірники з'явилися в Англії ще у VI ст. У 601-604 рр. у Кенті було проголошено Правду Етельберта. У IX ст. була створена Правда Альфреда, у XI ст. – Закони Кнута. В основу Правди Етельберта були покладені норми старого звичаєвого права, але вона відобразила і нові правові положення. Король Альфред, створюючи свою правду, вказував, що він запозичив багато положень, «котрі йому сподобалися», з колишніх законів, особливо з Правди Етельберта, але багато чого й опустив «за порадою мудрих».

Всі ці збірки відобразили процеси соціального розшарування, феодалізації англосаксонського суспільства, становлення державності, впливу християнської релігії, що мали місце у період їх створення.

Після нормандського завоювання старі англосаксонські звичаї, що мали місцевий, територіальний характер, продовжували діяти. Але надалі розвиток англійської правової системи пішов шляхом створення загального права для всієї країни.

З XIII ст. у королівських судах почали складати протоколи судових засідань, котрі потім змінили збірники судових звітів. Саме в цей час зародився основний принцип загального права: рішення вищого суду є обов'язковим при розгляді аналогічної справи цим самим або нижчим судом. Так виникли судові прецеденти.

Джерелом англійського феодального права були також статути, законодавчі акти центральної влади. Сукупність заключних актів короля та актів, ухвалених спільно королем і парламентом, одержала назву статутного права.

Власність. Види зобов'язань.

Загальне право регулювало питання, пов'язані з феодальною власністю. Право феодальної власності, особливо земельної, багато в чому визначало характер усієї правової системи країни. Його складність була пов'язана з низкою історичних обставин, зокрема зі збереженням у

період середньовіччя певного шару вільних селян – власників землі, з верховною власністю на землю англійського короля, що так чи інакше визначала інші форми феодального утримання землі. Англійське право поділяло майно на рухоме та нерухоме, традиційним був поділ речей на реальну та персональну власність. Цей поділ, що склався історично, був пов'язаний із існуванням різних форм позовів, якими захищалася реальна чи персональна власність.

Перша захищалася реальними позовами (у разі задоволення яких втрачена річ поверталася власнику). До реальної власності належали родова нерухомість, а також права на землю, що мали характер утримання. Персональна власність захищалася персональними позовами. До неї належали всі інші речі.

Земля займала особливе місце в англійському середньовічному праві. Земельні права визначалися двома головними позиціями: *утримання та володіння*.

З погляду правочинів власника виокремлювалися такі види утримань: утримання, якими можна володіти і розпоряджатися (поверталися сеньйору лише за відсутності спадкоємців); умовні утримання; «заповітні» утримання (утримання, якими не можна було розпоряджатися і які зазвичай переходили у спадок старшому синові відповідно до принципу майорату). Виділялися два види вільних утримань: баронії, що надавалися «головним власникам» безпосередньо від короля, і вільні лицарські володіння, що переходили від «головних власників». І барони, і лицарі однаково вважалися васалами короля.

Володіння могло бути вільним (фрігольд) у разі його отримання на умовах несення лицарської служби або за правом особистої служби. Вільним було і землеволодіння вільного селянина. Невільним (копігольд) було володіння землею за умов виконання особистих і поземельних повинностей селянина на користь лорда. Поняття обсягу прав власності охоплювало права осіб, які брали участь у відносинах володіння, користування, розпорядження та контролю над власністю, а також давало уявлення про набір технічних засобів для передачі власності.

Діяв інститут довірчої власності, сутністю якого було те, що одна особа передавала майно іншій для того, щоб одержувач управляв майном і використовував його на користь колишнього власника. Виникнення цього інституту було пов'язане з особливостями феодального землеволодіння, до яких належали обмеження кола спадкоємців землі та обмеження продажу землі.

У середньовічній Англії набуло розвитку обов'язкове право. Ще за

англосаксонських часів почали розвиватися договірні відносини. Поняття договору як зобов'язальної угоди двох і більше сторін в англійському праві відрізнялося від поняття простої угоди. Стверджувалося, що договір – це угода, але не будь-яка угода – договір.

Із розвитком ринкових відносин в англійському праві стали складатися зародкові форми договірних і деліктних зобов'язань. Їхнє становлення проходило довгим еволюційним шляхом розвитку норм загального права, ускладненого використання тієї чи іншої форми позову для захисту порушеного права.

Існувало кілька форм позовів:

- позов про борг або звіт (особи, якій було довірено чужі гроші);
- позов про угоду (вимога до боржника виконати зобов'язання, встановлене угодою сторін);
- позов про захист словесних угод.

Злочин і покарання.

Злочини класифікувалися на три групи: зрада (тризн), тяжкий кримінальний злочин (фелонія) та провина (місдімінор).

Раніше за інших було вироблено поняття «фелонія». До цієї групи злочинів належали вбивство, підпал, зґвалтування, розбій, основним покаранням за які була страта.

Поняття зради (тризн) охоплювало злочин порушення обов'язку вірності королю, злочини проти державної безпеки (заклик до бунту, змову).

У XIV ст. зрада стала поділятися на *велику зраду* (замах або вбивство короля чи членів його сім'ї; зґвалтування королеви, дочки короля, дружини сина короля; повстання проти короля; підробка королівської преси, монети; ввезення в країну фальшивих грошей; вбивство канцлера, скарбника, королівського судді) та *малу зраду* (вбивство слугою пана, дружиною чоловіка, мирянином чи кліриком прелата). За зраду передбачалася страта з конфіскацією майна.

Всі інші злочини належали до категорії провин (місдімінор), покарання за які не передбачали смертної кари.

Існувала й інша класифікація, що мала процесуальний характер: злочини поділялися на *переслідувані за обвинувальним актом і такі, що розглядаються у суді присяжних*.

Цілі покарань на окремих етапах розвитку феодального права змінювалися: від відшкодування потерпілому і його рідні заподіяної шкоди до запобігання повторного злочину шляхом залякування (виривання нутрощів із живого тіла, виставленого біля ганебного стовпа, бичування батоном та ін.). Існували кваліфіковані види смертної кари

(спалення, колесування, четвертування). Крайня жорстокість покарання була пов'язана з релігійно-моралістичним підходом до злочину, що визначав професійно-етичні позиції суддів, яким відводилася головна роль у збереженні правопорядку.

Несумірність тяжкості покарання тяжкості злочину часто змушувала суддів або виправдовувати явних злочинців, або, наприклад, оцінювати викрадене в заниженому розмірі. Рятував від жорстоких покарань і «привілей духовного звання», що поширювався на всіх осіб, які мали право бути посвяченими в духовне звання, навіть якщо вони в ньому і не перебували.

Судочинство.

Що стосується судової системи, то з кінця XIII ст. остаточно утвердилася практика призначення з місцевих землевласників у графствах мирових суддів (у кожному графстві призначали по вісім мирових суддів). Майновий ценз для обіймання цієї посади становив 20 фунтів стерлінгів річного доходу.

Спочатку мирові судді мали поліцейські та судові повноваження, але з плином часу стали виконувати найважливіші функції місцевого управління замість шерифів. Вони контролювали ціни на продукти харчування, стежили за єдністю мір і ваг, вивезенням вовни, здійснювали нагляд за проведенням у життя законів про робітників, про єретиків і навіть встановлювали розміри заробітної плати.

До компетенції мирових суддів входив розгляд кримінальних справ, крім убивств і особливо тяжких злочинів. Він проводився на сесіях, що скликалися чотири рази на рік.

У XIII-XIV ст. зросла кількість королівських судів різних рангів, посилилася їхня спеціалізація. Водночас судові та адміністративні функції багатьох установ ще не були розділені. Вищими судами загального права в Англії у цей період стали *Суд королівської лави*, *Суд загальних позовів* і *Суд казначейства*.

Суд казначейства здебільшого спеціалізувався на розгляді фінансових спорів, насамперед тих, що стосувалися боргів скарбниці та корони.

Суд загальних позовів, або «загальної лави», розглядав більшість приватних цивільних позовів і був основним судом загального права. Він також здійснював нагляд за місцевими судами. З особистого Суду короля поступово сформувався *Суд королівської лави*, що засідав до кінця XIV ст. тільки у присутності короля і його найближчих радників. Він був вищою апеляційною та наглядовою інстанцією для всіх інших судів, але згодом став лише апеляційною інстанцією у кримінальних справах.

За абсолютизму остаточно оформилися структура й юрисдикція центральних Вестмінстерських судів, зокрема Суду справедливості та Вищого суду адміралтейства. Крім них було створено і надзвичайні суди.

Розширилася практика роз'їзних суддів і присяжних обвинувачів. Діяльність роз'їзних суддів, які виїжджали на місця для розгляду справ і контролю за місцевою адміністрацією, сприяла становленню єдиної судової системи, створювала можливості для об'єктивнішого розв'язання справ порівняно із судами феодалів, де й надалі застосовували ордалії та судові поєдинки.

Під час розгляду справ на місцях роз'їзні судді керувалися не тільки законодавчими актами королів, а й місцевими звичаями, практикою місцевих судів. У процесі узагальнення судової практики вони виробляли однакові, загальні норми права. Так поступово з практики королівських судів склалися норми загального права.

Судовий процес мав відкритий характер. Судові справи за традицією розглядалися на місцях. Існувала як колективна, так і персональна відповідальність.

Крім ордалій обвинувачений міг очиститися від підозр за допомогою клятви у поєднанні з клятвами родичів і сусідів, які засвідчували щирість свідчень обвинуваченого. Тут враховувався соціальний статус свідків. Так, свідчення одного слуги пана прирівнювалися до сили свідчень шести простолюднів.

У судочинстві брали участь священики. У цей період гріховне стало ототожнюватися зі злочинним. Тому в процесі проголошення клятви перед судом на підтвердження правдивості своїх свідчень обвинувач і обвинувачений покладали руку на Євангеліє, присягалися ім'ям Бога.

У XII-XIV ст. в Англії зміцнюється суд присяжних під час розгляду як кримінальних, так і цивільних справ. Процедурним варіантом стародавнього суду присяжних вважалося опитування під присягою місцевих жителів під час складання земельного кадастру. Пізніше цього самого обряду дотримувалися під час вирішення спорів про поземельне володіння між васалами короля.

Велика (Кларендонська) асиза 1166 р. встановлювала процедуру судового розслідування, що здійснювалося за допомогою посередників із-поміж місцевих жителів, зобов'язаних давати свідчення під клятвою.

Починаючи з XIV ст. в Англії почало формуватися так зване право справедливості. У разі, якщо будь-хто не знаходив захисту своїх порушених прав у судах загального права, він звертався до короля за «милістю» вирішити його справу «по совісті».

Зі збільшенням кількості таких справ було засновано суд канцлера

(«суд справедливості»).

Судочинство здійснювалося канцлером одноосібно і в письмовій формі. Формально він керувався не нормами права, а лише внутрішнім переконанням. Однак фактично при винесенні рішень використовувалися принципи канонічного та римського права. «Право справедливості» доповнювало загальне право, заповнювало його прогалини.

Так само як і на континенті, що перебував під впливом римського права, в Англії було започатковано досить елементарні способи доказу. Винесену судом ухвалу не вважали остаточною, якщо в ній не аргументували, на якій зі сторін лежить тягар доказування і який спосіб доказу потрібно використовувати.

Завданням судді був контроль за дотриманням зовнішньої форми аргументації. Захист застосовував обраний суддею спосіб доказу. Можна було також зобов'язати сторони протистояти одна одній самотужки або за допомогою довірених осіб, і сторона, яка виходила переможницею, вважалася такою, що виграла процес.

Згодом у методи доказування було внесено зміни. Замість того, щоб, як раніше, доводити свою правоту на показовому двобої, відповідач отримував дозвіл привести кількох сусідів. Вони викликалися до суду шерифом і повинні були під присягою висловити власну думку, на основі якої суддя виносив вирок.

Наприкінці XII ст. ведення судового процесу здійснювалося двома судами. Спочатку так званий великий суд ухвалював рішення з питання обвинувачення, і якщо він встановлював, що відповідач справді винен, справу передавали до малого суду, який під час слухань мав винести рішення про захист. Оскільки норми загального права і права справедливості нерідко суперечили одна одній або перетиналися, один і той самий конфлікт можна було вирішувати в суді за обома системами.

У XIV ст. було засновано обвинувальне журі суддів, що поступово стало доповнюватися журі вироку. До складу журі зазвичай входили представники заможних верств населення.

З XVI ст. у судовому розгляді відбулося розмежування функцій свідків і присяжних: перші, як і належало, повідомляли відомі їм факти, другі ухвалювали судовий вердикт щодо винуватості або невинуватості обвинуваченого в суді. Процес мав відкритий характер.

Правова ідеологема родинних відносин.

Шлюбно-сімейне право значною мірою визначалося інтересами охорони та захисту феодалного землеволодіння. Укладання шлюбу та відносини між подружжям регулювалися канонічним правом. Сім'я мала

патріархальний характер. Заборонялося двоєженство. Правовий статус заміжньої жінки був вкрай обмежений. Посаг, який приносила дружина, надходив у розпорядження чоловіка. Її рухоме майно переходило до чоловіка, щодо нерухомого майна встановлювалося його управління. Чоловік міг володіти і користуватися нерухомим майном дружини і після її смерті, якщо вони мали спільних дітей. У разі бездітності майно дружини після її смерті поверталось її батькові чи його спадкоємцям. Дружина не мала права укладати договори, здійснювати угоди, виступати у суді без згоди чоловіка.

Відносно більшою дієздатністю користувалися заміжні жінки у селянських, ремісничих та купецьких сім'ях, там, де діяли відповідні норми звичаєвого права. Вони могли управляти своїм майном, укладати договори, займатися торгівлею.

Розлучення визнавалося англосаксонським звичаєвим правом. Жінка, йдучи із сім'ї чоловіка у разі розлучення чи смерті чоловіка, отримувала свою частку сімейного майна (рухоме майно, худобу, гроші). Канонічне право, як відомо, не допускало розлучення. Дозволялося лише за певних обставин окреме проживання подружжя.

Позашлюбні діти не визнавалися. Спроби церкви допустити узаконення позашлюбних дітей наступним шлюбом батьків зустріли запеклий опір останніх. Так само було і з тією ж охороною феодалного землеволодіння, оскільки узаконення дітей розширювало коло потенційних спадкоємців.

Англійське середньовічне право знало успадкування за заповітом та за законом.

Спадкування за заповітом у деяких місцевостях обмежувалося: заборонялося усувати від спадкування законних спадкоємців. На спадкоємців покладался обов'язок матеріального забезпечення дітей, які не отримали спадщини. Оскільки суди загального права не мали належного інструментарію для реалізації таких зобов'язань, відповідні суперечки розглядалися в канцлерському суді.

Англія не знала єдиної системи наслідування за законом. Спадкування феодалних утримань відбувалося на основі майорату. Решта майна відходила дружині, дітям та церквам. Право первісної претензії на рухоме майно особи, яка не залишила заповідального розпорядження, належало чоловіку. В цілому ж англійська середньовічна сім'я мала патріархальний характер.

5.5. Німеччина

5.5.1. Загальна характеристика

Німеччина як єдина держава сформувалася не одразу. Після розпаду імперії Карла Великого виникла Тевтонська держава, що складалася з кількох ранньофеодальних утворень, герцогств. Становище змінилося наприкінці X в. Герцогства почали гуртуватися, королівська влада зміцнилася і посилилася. Спочатку Німеччина охоплювала чотири племінні герцогства (Саксонію, Франконію, Швабію, Алеманію) та Баварію; пізніше до неї були приєднані Лотарингія та деякі французькі, італійські та слов'янські землі.

Король Оттон I (936-973 рр.), захопивши Італію в 962 р., був коронований імператорською короною і започаткував існування Священної Римської імперії. Священною імперією була названа тому, що на чолі її, крім імператора, стояв Папа Римський, первосвященик «святого апостольського престолу». При цьому було складно з'ясувати, хто з них мав реальну владу. Називаючи імперію Римською, творці хіба що підкреслювали її наступність від Західної Римської імперії, претендуючи в такий спосіб на становище володарів Європи.

Загарбницькі претензії папи та імператора не відповідали їхнім реальним можливостям, хоча часом міжнародний вплив імперії був дуже значним. Титул імператора повинен був захистити його від папських домагань на верховний суверенітет: якщо імперія визнана священною, то її голова править за божественним наказом.

Згодом до назви Священної Римської імперії додалися слова «німецької нації», що мало на меті об'єднання Німеччини та Італії за панування Німеччини.

Час становлення німецької феодальної держави можна поділити на два періоди: 1) період єдиної ранньофеодальної держави (X-XII ст.) і 2) період феодальної роздробленості (XIII – початок XIV ст.).

У X-XII ст. Німеччина була відносно єдиною державою. Слабкий розвиток феодалізму, зовнішня загроза та активна політика централізації перших німецьких королів сприяли утвердженню ранньофеодальної монархії, тимчасовому посиленню королівської влади.

У період ранньофеодальної держави у Німеччині відбулося зростання великого феодального землеволодіння, маса селян опинилася в особистій та поземельній залежності від феодалів-власників. Однак порівняно з іншими країнами Європи цей процес відбувався більш повільно та нерівномірно.

Феодалізм у Німеччині мав низку особливостей. Община-марка тут виявилася стійкішою, ніж у франків, процес закріпачення селян затягнувся. Товарно-грошові відносини відразу зруйнували натуральний характер виробництва: позначився нерівномірний економічний розвиток німецьких земель.

Слабкі економічні зв'язки між окремими територіями, відсутність етнічної спільності робили єдність держави відносною.

5.5.2. Суспільні відносини

Населення Німеччини складалося з трьох основних груп: феодалів, городян (бюргерів) та селян. До першої входили світські та церковні князі – власники імперських ленів, герцоги, маркграфи – безпосередні васали імператора, які мали землі в його домені, а також «вільні пани», барони. Їхніми васалами були лицарі. До панівного стану належало і духовенство.

Феодальне дворянство і духовенство було поділено за ієрархічним принципом на своєрідні ранги, звані щити. Згадується сім щитів: король, духовні князі (єпископи, абати), світські князі, їхні васали тощо. У ранги були включені і «неблагородні» вільні, які отримали назву «шеффенський стан». Пізніше вони перетворилися на нижчу категорію «шляхетних».

Другу групу складали городяни імперських, князівських та вільних міст. Найбільшу на той час автономію мали імперські міста.

Третьою групою було селянство, яке до XIII ст. розділилося на дві категорії: вільне та невільне. Частина особисто вільних землеробів за утримання ділянок землі сплачувала податки. Селяни поділялися на тих, хто обробляв землю феодалів, і холопів, які служили при дворі пана. Феодали найчастіше змушували селян викуповувати себе на волю. Більша частина селян перебувала у залежному становищі.

5.5.3. Державна політика й управлінський апарат

Повільні темпи розвитку феодальних відносин затримали формування капіталістичного устрою, появу єдиного загальнонімецького ринку. З цих причин подолання роздробленості німецьких князівств затяглося на століття.

Німецькі королі більше переймалися проблемами не внутрішньої, а зовнішньої політики країни. Вони прагнули розширити територію держави шляхом агресії проти сусідніх країн. Все це позначилося на державному устрої.

Центральний апарат у Німеччині у X-XII ст. зберігав у собі риси

палацово-вотчинної системи управління. Імператор постійно роз'їжджав зі своїм двором імперією, підтримуючи свою владу в різних її частинах. Вищі посадові особи (канцлер, маршал тощо) виконували державні функції. Їхні посади поступово ставали спадковими.

За імператора було створено Королівську раду, що розглядала найважливіші державні справи. Рішення щодо них часто приймалися і на загальних з'їздах феодалів за вирішального голосу князів.

З XII ст. розпочався поступовий процес розкладання системи королівської адміністрації на місцях. Колишні королівські чиновники-графи створювали власні апарати управління своїми володіннями, захищені від втручання центральної влади привілеями та імунітетами. Таким чином, діяльність центрального та місцевих апаратів управління Німеччини все менше залежала від волі та бажання імператора і все більше визначалася політичними інтересами та привілеями князів.

Відсутність єдності позначалася і на збройних силах. Вони поділялися на імперські та князівські. Королівське військо складалося з воїнів, яких поставляли васали імператора. Їхня кількість встановлювалася васалами, проте умови участі у військових походах визначалися звичаєм і рішеннями феодалів з'їздів.

Німецькі імператори у своїй боротьбі з герцогами намагалися опертися на церковне землеволодіння та церковні установи. Вони обмежували права герцогів щодо церкви, частково передавали їхні функції єпископам. Духовні феодали підпорядковувалися виключно імператорській владі. Верховенство імператора у церковних справах забезпечувалося практикою королівської інвеститури (надання духовного сану світською владою). Імператору належало декларування про здійснення вищого суду. Однак імператори залежали від папства, зважали на нього і бачили в ньому загрозу своїй владі.

Без урахування думки знаті з вищих і духовних магнатів імператор не міг вирішувати жодних важливих питань. Князі, найвище духовенство, використовуючи сприятливі моменти, прагнули домогтися у пап та імператорів нових привілеїв. Довгий час при вступі на посаду єпископа від глави імперії вручалися перстень і палиця – символи влади. Однак відповідно до Вормського конкордату 1122 р. було відновлено канонічний порядок заміщення церковних посад, передбачалося суворе розмежування актів духовної та світської інвеститури. Цей акт позбавив імператора можливості чинити тиск під час заміщення церковних посад, фактично анулював залежність духовництва від королівської влади.

Конкордат став віхою на шляху від відносної єдності імперії до її територіальної роздробленості. У Німеччині розпочався процес

політичного занепаду, вона стала відставати у своєму розвитку від сусідніх держав. Князі підкорили населення своїй юрисдикції, створили замкнуті територіальні володіння. Не відчуваючи опору імператора, вони зосередили у руках найвищу судову, адміністративну владу. Найменша нелояльність імператора до князів могла закінчитися його скиданням. Імператори мали проходити обряд папської коронації.

XIII – початок XIV ст. стали періодом феодалної роздробленості. Саме в цей час слабкість центральної влади виявилася особливо яскравою. Навіть у своїх володіннях німецькі імператори мали враховувати позицію папи, їхнє становище залежало від вищої знаті. Часом вони змушені були підлещуватися навіть перед своїми васалами.

Німеччина остаточно розпалася на безліч князівств, герцогств, графств, бароній, лицарських володінь. Особливу роль відігравали міста. Найбільшим союзом вільних міст був Ганзейський, що існував із XII до XVII ст. У період розквіту до цього союзу входило 160 міст. До Рейнського та Швабського союзів – майже 50 міст. Управління будувалося на засадах палацово-вотчинної системи. Владу на місцях здійснювали герцоги та графи. Згодом вони присвоїли собі спадкові права.

Посилення влади герцогів, графів та єпископів спричиняло децентралізацію Німеччини.

Одночасно завершувалося оформлення системи станів та станового представництва. Важливими особливостями станової структури, що сформувалася у Німеччині безпосередньо з васально-ленної ієрархії, були роздробленість і відсутність єдності у масштабі країни. Існували імперські князі, імперські лицарі, представники імперських міст, дворяни та духовенство князівств, городяни князівських міст.

Вища влада в Німеччині поряд із королем (імператором) визнавалася за колегією курфюрстів (великих князів), які на своїх з'їздах обирали монарха та вирішували найважливіші суспільні справи. Діяли також колегії графів, представників імперських міст.

Для вирішення загальноімперських питань зрідка скликався рейхстаг (з'їзд). У ньому засідали курфюрсти, графи, представники імперських міст, гросмейстери лицарських орденів. Курфюрсти посилали до рейхстагу своїх уповноважених, які з будь-якого питання мали радитися зі своїми господарями.

Як правило, рейхстаг скликався імператором двічі на рік. Справи підлягали обговоренню у куріях та остаточно узгоджувалися на загальних зборах усіх курій. Компетенція рейхстагу не була точно визначена, вона охоплювала: встановлення миру між князівствами, організацію загальноімперських військових походів, питання війни та

миру, відносини з іншими державами, оподаткування імперськими повинностями, територіальні зміни у складі імперії та князівств, зміни в імперському праві тощо.

У князівствах склалися свої місцеві станово-представницькі установи – *ландтаги*, збори місцевих чинів, що склалися зі трьох палат і представляли духовенство, дворянство та городян; у деяких землях до цих зборів також входили представники вільного селянства. Уповноважені, які засідали у ландтагах, отримували від своїх виборців інструкції, що мали характер обов'язкових; якщо в інструкціях не було вказівок, як вирішити те чи інше питання, уповноважені зверталися за ними до своїх виборців.

До компетенції ландтагів входили: обрання государя у разі переривання правлячої династії, відправлення деяких функцій у галузі зовнішньої політики, деякі церковні, поліцейські та військові справи.

Ландтаг вважався верховним судом князівства до утворення особливих судів. Маючи вплив на утворення складу князівських рад або на призначення найвищих чиновників, ландтаги могли втручатися в управління державою.

Значну роль у Німеччині відігравали міста.

Правовий статус міста визначав обсяг його самостійності. Німецькі міста умовно поділялися на три види:

- імперські – безпосередні васали короля;
- вільні – користувалися повним самоврядуванням;
- князівські – підкорялися тому князю, у князівстві якого вони перебували.

До кінця XV ст. понад 80 міст (імперські та деякі єпископські) здобули політичні вольності і стали повноцінними самоврядними одиницями.

Законодавча влада у містах здійснювалася радами, що склалися з комісій за галузями міського господарства. Виконавча влада – магістратами, на чолі яких стояли один або декілька бургомістрів. Посади членів ради та бургомістрів не оплачувалися.

Найчастіше владу в містах захоплював міський патриціат, що присвоював собі право обрання міської ради та заміщення міських магістратур і використовував цю владу у своїх інтересах. Це викликало невдоволення решти міського населення, що призвело у XIV ст. до повстань ремісників у низці міст, у яких зазвичай керівну роль відігравали цехи і які закінчувалися найчастіше компромісом патриціату з цеховою верхівкою – ремісники входили до складу рад чи формували особливу колегію у складі колишньої ради.

Рейхстаг мав право законодавчої ініціативи; укази, видані імператором спільно з членами імператорської ради, подавали на затвердження рейхстагу. Акти рейхстагу, як правило, не мали обов'язкової сили і мали радше характер імперських рекомендацій.

Після тривалої боротьби німецьким імператорам вдалося дещо відтіснити папу від втручання у справи імперії. Відповідно до Золотої булли (1356 р.) папи були відсторонені від участі в обранні імператора. Ватикан від цього втратив небагато, оскільки до виборчої колегії, крім чотирьох курфюрстів-виборців, входили три вищі єпископи. Для обрання і повалення імператора була потрібна проста більшість голосів. Суть документа полягала у визнанні повної державної самостійності курфюрстів. У своїх володіннях вони стали мати суверенну владу, отримавши право верховного суду, монетну і соляну регалії, право вести приватні війни. Містам заборонялося створювати союзи проти курфюрстів. Усе це закріпило феодальну роздробленість.

У другій половині XIV–XVII ст. рейхстаг зробив низку невдалих спроб запровадити хоча б деякі елементи централізації в політичний лад імперії, але результату вони не мали. У деяких князівствах існували свої дво- або трипалатні ландтаги, до яких, окрім дворянства, духівництва і городян, іноді допускалися представники вільного селянства.

Князі отримали право карбувати власну монету, стягувати мито, збирати податки, мати власний суд, рішення якого оскарженню не підлягали. Вони могли будувати фортеці і навіть видавати власні закони. Імператори не раз підтверджували державно-правову самостійність князів. Останні стягували побори з міст, у вузькокорисливих інтересах регламентували роботу ринків, цехових організацій, обмежували діяльність купців, містам забороняли мати свої самоврядні комуни, утворювати союзи міст. Усе це стало причиною того, що зростання ремісничого виробництва, міст і торгівлі не привело до виникнення загальнонімецьких ринкових зв'язків.

Великі світські та духовні землевласники почали перетворювати свої володіння на самостійні князівства. Дрібні феодали ставали від них залежними.

Слабкість центрального апарату знайшла відображення і в принципах створення армії імперії. Імперія не мала постійного війська. З XV ст. основою імперської та князівських армій стали загони найманців. Наймані армії утвердилися в усіх німецьких землях, уособлюючи повну політичну роздробленість.

Від класичної феодальної роздробленості процес розпаду Німеччини на територіальні князівства відрізнявся такими особливостями. Це було

дроблення держави не на вотчини, сеньйорії з їхньою васально-ієрархічною залежністю та імунітетами, а на відокремлені територіальні утворення з повною державною владою князів.

Саме окремі «князівські» держави розвивалися в Німеччині за зразком централізованих західноєвропейських монархій. У них були створені професійні державні та судові установи. Князівські території нерідко ділилися на графства, котрими управляли особи, які призначалися князем (герцогом). Багатьма містами також управляли призначені князем посадові особи. У великих князівствах були засновані канцелярії, що розробляли проекти нормативних актів. Пізніше великі території були розділені на кілька десятків адміністративних одиниць, якими керував один адміністративний і один судовий чиновник.

У XVII ст. в німецьких землях установився абсолютизм. Він характеризувався тим, що склався не в межах імперії, мав «князівський» характер і відрізнявся при цьому пануванням феодалів над буржуазією.

Його встановлення не привело до централізації. Не існувало єдиного економічного простору. На німецьких землях не виникло ядра, навколо якого могло б скластися міцне, цілісне державне утворення. Імператорська влада не змогла створити систему центральних імперських установ і «виростити» королівську бюрократію, яку можна було б порівняти з державним апаратом західноєвропейських країн. Імперія фактично не мала столиці, професійної канцелярії, професійного центрального суду.

5.5.4. Система права

Джерела права.

У Німеччині не існувало «загальнонімецького права», а було право територіальних утворень і міст. Німецька правова система вирізнялася виразним відокремленням комплексу правових норм, що стосувалися вищого феодалного стану. Якщо в Західній Європі норми права, що регулювали васальні відносини, діяли в тісному взаємозв'язку з іншими нормами феодалної правової системи, то в Німеччині традиційним став поділ права на ленне (регулювало відносини між сеньйором і васалом) і земське (право землі, території). Діяло також міське та канонічне право. Усі ці види права регулювали одні й ті самі відносини (земельні, майнові, сімейні) по-різному, залежно від станової приналежності людини і території. Установилося так зване кулачне право, що санкціонувало право на самозахист потерпілого, якщо цього не міг зробити суд.

Особливо активно розвивалося земське право – загальні для всього вільного населення норми. Його джерелами була здебільшого

правотворчість княжих «державних» органів (місцеві постанови про земський мир), а також рішення графських судів. Саме в земському праві набули розвитку норми цивільного, сімейного та інших «непублічних» галузей права.

Правові системи міст виникали як рішення, котрі ухвалювала міська рада щодо того чи іншого приватного випадку. На них ґрунтувалися приватні й офіційні норми – записи традиційного міського права. Поступово вони перетворилися на офіційно видані міські закони. Юридична якість міських законів була різноманітною. У великих містах зі жвавою торгівлею і розвиненим виробництвом рівень законодавства був досить високим для свого часу.

Міське право мало доволі одноманітний характер. Право кількох провідних міст широко запозичувалося іншими. У маленьких містах закони були більш примітивними, у зв'язку з чим вони нерідко запозичували закони великих міст. Виникали великі юридичні об'єднання міст, у яких рада міст-метрополій часто виконувала функції вищої інстанції щодо суду дочірнього міста. Так, міське право Магдебурга, видане у п'яти книгах, діяло в більш ніж 80 містах Німеччини. Перша книга була присвячена міським суддям, порядку їх введення на посаду, їхній компетенції, правам та обов'язкам. Друга охоплювала питання судочинства, третя стосувалася різних позовів, четверта містила норми сімейного та спадкового права, п'ята (незавершена) – різні питання, що не розглядалися в інших книгах.

Особливістю правової системи Німеччини була переважна роль римського права, котре в 1495 р. було визнано основним джерелом права імперії і рецептовано в значному обсязі. Одним із результатів цієї рецепції стало створення кодексів кримінального і цивільного права. У судочинстві панувала римська правова школа. Римське право діяло як «загальне право» Німеччини аж до прийняття Німецького цивільного укладення 1896 р.

У XIII ст. було зроблено спроби записів правозастосовних звичаїв. Найвідомішим із цих записів стало «Саксонське зерцало». Воно складалося з двох частин. Перша містила норми земського права, що регулювали цивільні, кримінальні, процесуальні та державно-правові відносини. За ним свої права в судах відстоювало все вільне населення. Правовий статус людини визначався її становою приналежністю.

Друга частина «Саксонського зерцала» містила норми ленного права, що регулювало вузьке коло васально-ленних відносин між «благородними» вільними. Монарх не міг вільно розпоряджатися землями-ленами. Право на володіння захищалося особливими позовами.

Відносини васалітету регулював звичай. У зерцалі практично не містилося посилянь на римське, міське або торгове право, були лише рідкі згадки норм канонічного права і права інших земель.

Ця збірка стала зразком для іншого відомого судового збірника – «Німецького зерцала», який, своєю чергою, став прикладом для подальших кодифікацій.

«Саксонське зерцало» та інші судебники певною мірою компенсували відсутність державного законодавства.

Власність. Види зобов'язань.

До основних об'єктів майнових відносин, що регулювалися нормами земського права, закріпленими у «Саксонському зерцалі», належали збережений алод і всі види рухомого майна. Правом власності на землю володіли не тільки князі та графи, а й частина вільного селянства.

Поземельні відносини в період Середньовіччя будувалися в Німеччині на тих самих засадах феодалного володіння, що і в інших західних країнах. Однак ленне право характеризувалося певними особливостями, до яких можна віднести закріплення самостійного права «очікування» лену. Одна людина отримувала право володіти леном, а інша могла отримати право претендувати на цей лен у разі смерті законного власника за відсутності в нього законного спадкоємця. Продовжувало діяти правило, що забороняло васалу відчужувати отриманий лен. Продаж лену, передача його в заставу допускалися тільки за згодою пана.

Існував принцип «обов'язкового дарування» імператорами найбільш почесних імперських ленів князям. Це позбавляло імператора права привласнювати вивільнені лени і приєднувати їх до свого домену.

Форми залежного селянського утримання в Німеччині були різноманітнішими за інші європейські країни. Особисто вільні селяни утримували землю феодалів на умовах оплати в грошовій або натуральній формі. Це володіння могло бути або довічним, або спадковим.

Одночасно з'явився такий інститут власності, як власність із обтяженням: власник землі одержав можливість вільно відчужувати землю, але будь-який новий власник був зобов'язаний сплачувати частину доходу із землі первісному власникові, який стояв на початку ланцюжка.

Договірні зобов'язання за відсутності розвиненого товарообміну були врегульовані досить слабо. Однак у «Саксонському зерцалі» згадуються угоди позики, купівлі-продажу, позички, особистого найму, зберігання. Угоди, пов'язані з передаванням майна, зазвичай укладали в

суді, щоб суд засвідчив сам факт їх вчинення. Усі договори мали укладатися в письмовій формі. Більш докладно регламентувалися зобов'язання із заподіяння шкоди, покликані охороняти здебільшого земельну власність від отруєнь, псування посівів. На зобов'язальне право Німеччини вплинуло римське право.

Злочин і покарання.

У 1532 р. було видано кримінальне та кримінально-процесуальне укладення Карла V («Кароліна»). Видана як загальноімперський закон, «Кароліна» проголошувала верховенство імперського права над правом окремих земель. Водночас вона допускала збереження для курфюрстів, князів і станів їхніх переваг. Укладення було визнано як джерело права в усіх землях. На основі «Кароліни» утворилося загальне німецьке кримінальне право.

«Кароліна» передбачала доволі численне коло злочинів, як-от: державні (зрада, заколот, порушення земського миру тощо); проти релігії (богохульство, чаклунство тощо); проти особистості (убивство, отруєння, двошлюбність, порушення подружньої вірності тощо); проти власності (крадіжка, грабіж, підпал тощо); злочини проти порядку відправлення правосуддя (неправдиві свідки, неправдива присяга); злочини проти порядку торгівлі (обмір і обважування). «Кароліна» виділяє також замах на злочин, співучасть, необережність, необхідну оборону тощо.

Первісно систематизованого переліку злочинних діянь німецьке право не мало, а всі покарання можна було поділити на тяжкі (смертна кара в різних формах), членоушкоджувальні та тілесні, а також такі, що ганьблять.

В основу системи покарань у «Кароліні» було покладено принцип залякування. Передбачалися смертна кара, членоушкоджувальні й тілесні покарання, ганебні покарання, вигнання з країни, штраф як основне й додаткове покарання, покарання, що супроводжували тюремні ув'язнення (терзання розпеченими щипцями, виставляння біля стовпа ганьби, волочіння до місця страти та ін.).

Виокремлювали обставини, що пом'якшують і обтяжують провину. До таких, що виключають провину, належали відсутність умислу, малолітній вік (до 14 років), виконання службового обов'язку. Обтяжуючими були характер заподіяної шкоди, злочини проти осіб вищого становища, повторне вчинення злочину (рецидив).

«Кароліна», однак, не стала «загальнонімецьким» джерелом права. За кожним територіальним утворенням було збережено його особливе кримінальне право. «Кароліна» призначалася для заповнення прогалин

місцевого законодавства.

Судочинство.

Судова система Німеччини була успадкована від франків. У міру формування княжого управління судова влада імператора поступово обмежувалася на користь світських і духовних князів, а судова система набувала дедалі складнішого і багатоступеневого характеру.

Вона складалася з кількох видів судів: сеньйоріальних, феодалських судів, що створювалися в маєтках землевласників (спочатку землевласники мали право судити лише своїх кріпаків, потім їхня юрисдикція розповсюдилася на все населення, що жило в їхніх сеньйоріях); церковних судів, юрисдикція яких поширювалася, з одного боку, на певні категорії людей (духовенство, деякі категорії світських осіб), а з іншого – на певне коло справ (справи про заповіти, шлюби); міських судів, устрій яких був різним (в окремих містах суд чинила або міська рада, або суддя із засідателями). Зі зміцненням княжої влади утворювалися вищі суди в князівствах. Діяв Імперський верховний суд.

Загальна формула судочинства зводилася до такого: «правосуддя необхідно здійснювати в найбільшій відповідності з правом і справедливістю». Процес був обвинувальним і поєднувався з інквізиційним (слідчо-розшуковим). Судочинство було таємним і письмовим та поділялося на три послідовні стадії – дізнання, загальне розслідування і спеціальний розгляд.

Дізнання полягало у збиранні інформації про злочин і злочинця. Загальне розслідування являло собою короткий допит заарештованого про обставини справи. На цій стадії діяв принцип презумпції невинуватості. Спеціальний розгляд був визначальною стадією процесу і полягав у докладному допиті обвинуваченого і свідків та загальному зборі доказів для остаточного викриття злочинців та їхніх спільників.

Потерпілий або інший позивач міг пред'явити позов, а обвинувачений – оскаржити його і довести його неспроможність. Сторонам надавали право представляти документи і показання свідків, користуватися послугами юристів. Якщо обвинувачення не підтверджувалося, позивач мав «відшкодувати шкоду, безчестя і оплатити судові витрати».

Обвинувачення міг висунути і суддя від імені держави. У таких випадках слідство велося за ініціативою суду і не було обмежене термінами. Для отримання зізнання застосовували тортури. Його проводили в присутності судді, двох засідателів і писаря. Свідочтва свідків вважалися повними, якщо їх давали не менше ніж два свідки.

Провину спійманого на місці злочину або невинність того, хто

оголосив себе таким, потрібно було, проте, довести за допомогою відповідних одностайних показань шести свідків.

У багатьох випадках були потрібні й інші докази вчинення злочину. Якщо такі докази були, вони не могли бути спростовані присягою. Якщо ж їх не було, право вважало за необхідне виправдати обвинуваченого, навіть незважаючи на показання свідків. Заборонявся самосуд, запроваджували м'якші правила доказування щодо жінок (вона могла звільнитися від відповідальності, склавши присягу про свою невинуватість).

Остаточне засудження здійснювалося тільки на підставі загального зізнання обвинуваченого. Завершувалося судове засідання оголошенням вироку і приведенням його у виконання.

Правова ідеологема родинних відносин.

Укладення шлюбу і взаємовідносини між подружжям регулювалися канонічним правом. Купівля нареченої, згідно з давньонімецьким звичаєм, була замінена сплатою їй батькові певної суми, яку передавали нареченій після укладення шлюбу.

Майно сім'ї перебувало під управлінням чоловіка. Чоловік мав видати дружині і так званий ранковий дар уже після шлюбної церемонії. Згодом це майно становило «вдовину частку».

Німецьке право слідувало традиції, що встановлювала понижене становище жінки в сім'ї та при спадкуванні майна. «Саксонське зерцало» підтверджує принцип повного розпорядження чоловіком майном. Дружина без дозволу чоловіка як свого законного опікуна не могла управляти жодним майном. Водночас у родинному майні виокремлювалися певні частини, що обліковувалися і успадковувалися окремо.

У разі розлучення дружина могла довічно користуватися наданою їй чоловіком власністю і приданим. Діти набували права на майно тільки за згодою батька або відділившись від родини.

Принципи успадкування були підпорядковані завданню збереження землі в руках чоловіка і також мали становий характер. Якщо за ленним правом лен переходив тільки до одного сина, то за земським правом спадщину отримували в рівних частках усі сини або інші родичі. У багатьох землях дочки мали право тільки на проживання в батьківському домі та отримання приданого. До успадкування закликалися кровні родичі до сьомого ступеня споріднення, причому братам надавалася перевага перед сестрами.

Земське право передбачало тільки спадкування за законом. Однак посилення впливу на шлюбно-сімейні відносини канонічного права мало наслідком встановлення замаскованої форми заповіту у вигляді дарування.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. У чому полягає своєрідність суспільного ладу у франків?
2. Які риси були характерні для ранньофеодальної держави франків?
3. Які органи первісної демократії збереглися в державі франків? У чому полягали їхні функції? Чи дозволяли вони висловити волю більшості?
4. Назвіть основні періоди розвитку Французького королівства.
5. На якій основі розвивалися васальні відносини у Франції?
6. Охарактеризуйте роль церкви у становленні та розвитку Французького королівства.
7. Що таке феодальна ієрархія і як вона створювалася?
8. Дайте характеристику основних станів Франції.
9. Які риси має станово-представницька монархія? Як у Франції реалізовувався «діалог» влади і станів?
10. Визначте роль і значення Генеральних штатів у становленні державності Франції.
11. Назвіть особливості французького абсолютизму.
12. Які джерела феодального права Франції?
13. Дайте характеристику основних форм земельної власності у Франції.
14. Які особливості кримінального права середньовічної Франції?
15. Виділіть характерні риси судочинства у феодальній Франції.
16. Які причини повільного становлення німецької державності?
17. Охарактеризуйте основні групи населення середньовічної Німеччини.
18. Як обирався правитель Священної Римської імперії германської нації?

19. Яку роль в історії державності Німеччини відіграли Вормський конкордат 1122 р. і Золота булла 1356 р.?
20. Надайте характеристику державного апарату середньовічної Німеччини.
21. Охарактеризуйте суть «князівського абсолютизму» в Німеччині.
22. Яку роль у становленні судово-правової системи Німеччини мало «Саксонське зеркало»?
23. Якою є роль укладення Карла V «Кароліна» у становленні німецького кримінального права?
24. У чому полягає своєрідність рецепції римського права в середньовічній Німеччині?
25. Що таке міське право і як воно виникло?
26. Охарактеризуйте систему судоустрою середньовічної Німеччини.
27. Як здійснювалося судочинство у феодальних судах Німеччини?
28. У чому полягає своєрідність монархічної форми правління в середньовічній Англії?
29. Дайте характеристику англійського державного апарату.
30. Розкажіть про особливості розвитку сеньйоріальної та станово-представницької монархії в Англії.
31. Як відбулося утворення і зміцнення англійського парламенту?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Основна:

1. Бандурка О. М., Головка О. М., Логвиненко І. А. та ін. Історія держави і права зарубіжних країн / за заг. ред. О. М. Бандурки ; вступ. слово О. М. Бандурки. 2-е вид., доп. та змін. Харків : ХНУВС, 2021. 596 с.
2. Дахно І. І. Історія держави і права : навч. посібник. Київ : Центр учбов. л-ри, 2013. 658 с.
3. Захарченко П. П. Історія держави та права України : навч. посібник. Київ : Ун-т «Україна», 2005. 208 с.
4. Історія держави і права зарубіжних країн : підруч. / за заг. ред. О. М. Бандурки ; вступ. слово О. М. Бандурки. Харків : Майдан, 2020. 618 с.
5. Історія держави і права зарубіжних країн : хрестоматія / за ред. В. Д. Гончаренка. 2-е вид. Київ : Ін Юре, 2022. 716 с.
6. Марченко О. В. Філософія права : навч. посібник. Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2015. 304 с.
7. Петришин О. В., Погребняк С. П., Смородинський В. С. та ін. Теорія держави і права : підруч. / за ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2015. 368 с.
8. Талдикін О. В. Історія держави і права зарубіжних країн : метод. рекомендації для підготовки до самост. та індивід. роботи / уклад. О. В. Талдикін. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2023. 82 с.

Додаткова:

1. Голдстоун Н. Чотири королеви. Історія сестер, що правили Європою у XIII столітті / пер. з англ. Харків : Ранок, 2019. 399 с.
2. Історія європейської цивілізації. Середньовіччя. Експедиції. Торгівля. Утопії / за ред. У. Еко ; пер. з італ. Харків : Фоліо, 2020. 700 с.
3. Історія європейської цивілізації. Середньовіччя. Замки. Торговці. Поети / за ред. У. Еко ; пер. з італ. Харків : Фоліо, 2018. 762 с.
4. Історія європейської цивілізації. Середньовіччя. Собори. Лицарі. Міста / за ред. У. Еко ; пер. з італ. Харків : Фоліо, 2018. 665 с.
5. Історія середніх віків країн Західної Європи : тести та проблемні запитання. Луцьк : ПП «Волинська друкарня», 2022. 132 с.
6. Святий Григорій Великий. Діалоги. Життя та подвиги св. Бенедикта. Львів : Вид.: «Місіонер», 2019. 120 с.
7. Собуцький М. Прологомени до вивчення культури європейського Середньовіччя. *Філософська і соціологічна думка*. 2016. № 1–2. С. 134–158.

Розділ 6
ДЕРЖАВНІ ТА ПРАВОВІ СИСТЕМИ ВІЗАНТІЇ
І СЛОВ'ЯНСЬКИХ ДЕРЖАВ

6.1. Візантійська імперія: особливості державно-правового розвитку

6.1.1. Загальна характеристика

У 395 р. Римську імперію було розділено на дві імперії – Східну (Візантію) зі столицею Константинополем і Західну із центром у Римі. До Східної імперії увійшли Балканський півострів, Єгипет і римські володіння в Азії. Східна Римська імперія проіснувала 1058 років, на 977 років довше, ніж Західна Римська імперія, державне життя якої тривало лише 81 рік.

Жителі Візантії були долучені до грецької культури, але їхній національний склад не був повністю грецьким. Іноді їх ототожнюють із римлянами. Однак самі візантійці відрізняли себе від римлян, називали «ромеями», проте вважали себе прямими спадкоємцями Стародавнього Риму. Візантія справила значний вплив на політичний розвиток народів Південної та Східної Європи, а також Закавказзя. Вона довгий час була хранителем і провідником державно-правової спадщини античності. Сприйняття феодалними державами Болгарії, Сербії та іншими слов'янськими державами великої культурної спадщини Візантійської держави сприяло їхньому прогресивному розвитку.

Становлення Візантійської імперії відбувалося у декілька етапів.

Перший етап (IV – середина VII ст.) був періодом розкладання рабовласницького ладу і зародження елементів ранньофеодалних відносин. Держава цього періоду являла собою централізовану монархію.

Другий етап (кінець VII – кінець XII ст.) став періодом формування феодалних порядків. У цей час держава набула закінчених рис необмеженої монархії, відмінної від деспотичних монархій Сходу і монархій феодалного Заходу.

Нарешті, на третьому етапі (XIII-XV ст.) відбулося поглиблення політичної кризи візантійського суспільства, спричиненої посиленням усередині нього кризових явищ в умовах наростання турецької військової агресії. Цей період історії Візантії характеризувався різким ослабленням візантійської держави та її фактичним розпадом у XIII-XIV ст., що призвело до її загибелі у XV ст.

6.1.2. Суспільні відносини

Уже на першому етапі розвитку у Візантії почав складатися феодалізм (за збереження до VII ст. рабовласництва).

Розвиток феодалізму йшов відмінним від Західної Європи шляхом – шляхом повільного перетворення рабовласницьких відносин.

У VI-VII ст. до Візантії вторглися слов'янські племена. Вони привнесли на завойовані території свої общинні порядки, що посприяло відродженню місцевого вільного населення: прикріплені до землі селяни відійшли у минуле.

Панівний клас Візантії того часу був неоднорідний. Провідні економічні та соціальні позиції у Візантії мали стара аристократія і провінційна знать, основу панування яких становила велика приватна власність на землю рабовласницького типу. Поряд із ними високе місце в соціальній структурі візантійського суспільства займала верхівка великих міст імперії.

На нижчому щаблі соціальних сходів були раби.

Існували різні категорії вільних громадян (більшу їхню частину складали вільні селяни-землевласники). Вільні селяни жили сусідськими громадами і мали право приватної власності на землю. Вони сплачували поземельну подать і відбували різного роду повинності. Був поширений колонат. Вимушені орендувати землю у великих землевласників, колони перебували в залежності від своїх панів і виконували різноманітні повинності.

Навали варварів, що супроводжувалися їхнім масовим осіданням на території імперії, руйнування багатьох міст прискорили ламання рабовласницьких і утворення феодальних порядків у Візантії. Водночас збереження державних форм власності, общинного землеволодіння серйозно уповільнювали формування нової феодальної власності.

Створювалася сеньйоріальна система. Основними формами феодального землеволодіння були умовні земельні пожалування.

Поступово відбулися зміни у складі панівного класу. До нього належали різнорідні соціальні верстви: світські та церковні чини, місцева військово-служива знать та общинна верхівка, що виділилася із заможного селянства, – проте вони тривалий час не були консолідовані й не склалися в замкнуті стани. Це відбулося у Візантії лише в XI-XII ст.

Зберігалися численні відмінності в правовому становищі окремих верств трудового населення. Формування класу феодально-залежного селянства розтягнулося на тривалий час. Як і раніше, зберігалася значна категорія вільних селян-общинників, а також особливий прошарок державних селян. Обидві ці категорії селян експлуатувалися переважно за допомогою державної податкової системи. Податні селяни, що сиділи на державних землях, у цей час фактично перетворилися на кріпаків.

У IX-XI ст. великі землевласники і знать Візантії, захоплюючи селянські землі, домоглися нового прикріплення селянства до землі. У містах встановлювався контроль над ремісниками. Практикувалася роздача земель за службу, що перетворювалися на невідчужувані вотчини. Їхні власники набували адміністративної та судової влади над населенням.

Було ухвалено низку законів, спрямованих на призупинення процесу зубожіння селян. Їм надавалося право в розстрочку викуповувати продану або закладену ними землю. Селянська община в порядку кругової поруки була зобов'язана викуповувати покинуті селянські ділянки.

З XI-XII ст. почалося неухильне зростання кількості приватновласницьких селян (париків), що свідчило про формування землеволодіння феодального типу. Вони розглядалися як спадкові власники своїх наділів, були зобов'язані виплачувати ренту у вигляді відробітку, в натуральній і грошовій формах.

Характерну рису суспільного ладу Візантії становило тривале збереження рабовласництва. Воно відрізнялося від класичного рабства. Так, раби отримали право укладати церковний шлюб. Припинилося навернення вільних у рабство. Рабів нерідко переводили на положення париків.

Загалом розвиток феодальних відносин характеризувався такими особливостями: середньовічні міста ставали центрами ремесла й торгівлі; існувала централізована податкова система; були відсутні станава замкненість панівного класу та розвинута васально-помісна система; торговельно-ремісничі корпорації та спілки були німецькими.

6.1.3. Державна політика й управлінський апарат

Специфічним був і державний лад Візантії. Одна з особливостей полягала у збереженні сильної влади імператора (василевса). Це пояснювалося низкою чинників: постійною зовнішньополітичною небезпекою, що походила від сусідів; загрозою повстань підвладних народів; гостротою станової боротьби між панівним і залежним населенням; підтримкою імператора з боку церкви, що визначала єдиною владою світську владу.

Імператора вважали спадкоємцем влади римських цезарів. Він володів усією повнотою законодавчої, судової та виконавчої влади, керував зовнішньою політикою, командував армією, був вищим суддею, його влада вважалася божественною. Він був верховним покровителем і захисником християнської церкви.

Церква освятила офіційну доктрину божественного походження імператорської влади і проповідувала єднання держави і церкви. Ранньовізантійська церква була прямо підпорядкована імператору.

Зміцнення основ імператорської влади у VIII-IX ст. супроводжувалося зміною її атрибутів. За візантійськими імператорами остаточно утвердився грецький титул василевса (царя-самодержця). Культ імператора досяг небачених раніше розмірів. Його прерогативи були необмеженими. Василевс видавав закони, призначав і зміщував вищих чиновників, був верховним суддею і командувачем армією та флотом.

За всієї широти повноважень імператора він мав дотримуватися «загальних законів» імперії. Система спадкоємства у візантійців тривалий час була відсутня: син василевса не розглядався звичаєм як обов'язковий законний спадкоємець. Імператором робило не народження, а «божественне обрання». Тому імператори широко практикували інститут співправителів, обираючи таким чином спадкоємця ще за життя.

З IX ст. трон почав передаватися у спадок. Спадкоємця також призначали співправителем ще за життя імператора. Йому присвоювали титул цезаря (царя).

Нового візантійського імператора обирав сенат, «народ Константинополя» і армія. Важливим чинником політичного життя Візантійської держави цього часу було схвалення кандидатури імператора «народом Константинополя».

Ще у IV ст. імператорським указом «народу Константинополя» – різним соціальним верствам і угрупованням населення столиці, що збиралися на константинопольському іподромі, – було надано право висловлювати прохання і пред'являти імператору вимоги.

Чинником, що стримував самовладдя імператора, була і наявність особливого державного органу візантійської аристократії – константинопольського сенату, де могли розглядатися будь-які справи імперії. Його вплив забезпечувався безпосередньо складом сенату, що охоплював практично всю правлячу верхівку панівного класу Візантії.

Жорстко централізований характер імперії різко відрізняв Візантію від інших феодальних держав Європи.

Великою політичною силою у Візантійській державі залишалася православна (грецька) церква. Її авторитет і вплив зростали. Патріархи нерідко ставали регентами малолітніх імператорів і безпосередньо втручалися в політичну боротьбу за трон. Однак і в цей час візантійській церкві не вдалося домогтися незалежності від імператорської влади.

Імператор зберіг право вибирати патріарха з трьох кандидатів, рекомендованих церковними ієрархами, і позбавляти влади неугодного патріарха. Візантійський імператор представлявся як глава всього християнського світу. Церква значною мірою залежала від держави, від пожалувань імператора.

Під впливом християнської релігії у Візантії сформувалося уявлення про державу як про найбільш наближений до небесного ідеалу зразок.

Імператорська влада спиралася на величезний, суворо централізований апарат управління, побудований на засадах суворої ієрархії.

Усе візантійське чиновництво було поділено на ранги (титули). У X ст. у візантійській «табелі про ранги» налічувалося 60 таких рангів. Центральне управління імперією зосереджувалося в Державній раді (консистерії) – вищому органі при імператорі, що керував поточними справами держави.

Державна рада складалася з вищих державних і палацових чинів, які були найближчими помічниками імператора і володіли великими повноваженнями, зокрема судовими. До них належали обидва префекти, начальник палацу, квестор (головний юрист палацу), голова Державної ради та ін.

Вищими відомствами імперії були міністерства внутрішніх і закордонних справ, військове та фінансове міністерства. Високі посади обіймали лише представники вищого стану. Існували посади єпарха столиці (голови міської адміністрації), презида (голови цивільного управління в провінції) тощо. Паралельно діяв апарат церкви. Вищу адміністрацію церкви представляли великий економ, який відав усім церковним господарством, верховний управитель монастирів, верховний доглядач священних дарів, дефенсор, який виконував судово-юридичні функції, тощо.

Службовці належали до 18 розрядів. Представники кожного розряду заміщали суворо визначені посади. Окремі державні функції часто розподілялися між ними. Палацова адміністрація дедалі частіше вторгалася у керівництво загальнодержавними справами.

У IV-VII ст. імперія ділилася на префектури, діоцези і провінції. Цивільна влада була відокремлена від військової і мала в цей період пріоритет над останньою. На чолі місцевого управління імперії стояли два префекти преторія. Ці вищі цивільні чиновники мали широку адміністративну, судову та фінансову владу. Префектам безпосередньо підпорядковувалися цивільні правителі діоцезів і провінцій.

У VII ст. на зміну старій системі місцевого управління прийшла

нова, фемна система. Феми виникли як військові округи і спочатку були набагато більшими за старі провінції. На чолі фемів стояли стратиги, які об'єднували у своїх руках усю повноту військової та цивільної влади. Їм були піднаглядні податкові та судові органи. Поступово з воєначальників стратиги перетворювалися на верховних правителів провінцій.

Для поліпшення контролю над відомствами було запроваджено посаду сакелларія – чиновника із широкими контрольними повноваженнями.

Надалі, з посиленням феодалізації візантійського суспільства, фемна організація місцевого управління почала слабшати і в XI ст. остаточно занепала.

На межі XI-XII ст. високоцентралізована Візантійська держава стала об'єктивним гальмом, що заважав прогресивному розвитку народів, які входили до складу Візантії.

Нерідко візантійські імператори ставали жертвами міжусобної боротьби різних груп сановників, наближених до трону. Багатьох із імператорів було вбито або вони самі зріклися престолу.

За підрахунками істориків, за час існування Візантії – з 395 р. до 1453 р. – зі 109 імператорів лише 34 померли своєю смертю, решта були повалені або стали жертвами замахів.

Захоплення Константинополя хрестоносцями у 1204 р. призвело до падіння Візантійської імперії та заснування Латинської імперії. Візантійську ж імперію відновив Михайло VIII у 1261 р. Взяття Константинополя турками в 1453 р. ознаменувало остаточно крах Візантії.

6.1.4. Організація військової справи

У IV-VII ст. армія Візантії була поділена на прикордонні та мобільні війська. Вона складалася із солдатів, для яких служба була спадковою. За службу наділяли земельними ділянками.

З метою послаблення загрози захоплення влади з боку військових вождів візантійські імператори практикували роздроблення вищого управління армією між п'ятьма керівниками (магістрами). Склад візантійської армії поступово змінювався. Основу армії складало селянське ополчення. Дедалі більшу роль у ній стали відігравати контингенти варварів.

Армія зазнала трансформації в X-XI ст. З посиленням процесу феодалізації ополчення розпалося. Ядром армії стала кіннота. Було створено професійне військо, що не мало, однак, високої боєздатності, у

зв'язку з чим візантійським імператорам доводилося вдаватися до допомоги іноземних найманих загонів.

6.1.5. Система права

Джерела права.

Візантійське право – це унікальне явище для середньовічної Європи. Воно характеризувалося здатністю пристосовуватися до мінливих соціально-економічних і політичних умов. Ця його якість визначалася низкою історичних чинників, серед яких особливе значення мали римська правова спадщина і візантійська християнська церква, що справляли інтегрувальний вплив на право, надавали йому властивостей системності.

У Візантії склалася своєрідна правова система, що виросла безпосередньо з римського права, але зазнала на собі впливу специфічних перехідних до феодалізму суспільних відносин. Під впливом часу та місцевих правових звичаїв римські правові інститути поступово еволюціонували. При цьому принципові засади римського права не були підірвані й не зазнали докорінних змін, чому неабиякою мірою сприяли тривале збереження рабовласницького укладу і нова система християнських духовних цінностей.

Саме тут було зроблено перші спроби кодифікації імператорських конституцій, а потім і римського права загалом.

Ще до створення Зводу законів Юстиніана, як зазначалося вище, у 438 р. вийшло перше офіційне зведення – Кодекс Феодосія, що містив норми, видані візантійськими імператорами, починаючи з Костянтина. Були видані короткі зводи законів грецькою мовою. Численні імператорські нормативні акти видавалися протягом усього періоду існування Візантійської імперії. Також створювалася велика кількість приватних компіляцій законів, покажчиків і довідників із юридичних питань.

Під час складання зведень норм допускалося редакційне опрацювання: об'єднання подібних «конституцій», скорочення, перерозподіл правового матеріалу.

У багатьох зводах розподіл нормативних актів здійснювався за систематичним принципом у поєднанні з принципом хронологічним. Публікувалися переліки і типові форми договорів, позовів, позовних строків тощо. Юридичні збірники часто об'єднували за систематичним принципом різноманітні законодавчі зводи. При цьому всі акти забезпечувалися докладними коментарями.

У 726 р. вийшов законодавчий звід – Еклога. Додатки до нього

містили чотири самостійні закони: землеробський, військовий, морський і Мойсеїв. Землеробський закон утворювали норми римсько-візантійського права, він регламентував життя сільської общини. Морський закон являв собою приватну компіляцію звичайного морського права. У військовому законі були передбачені кримінально-правові норми, що стосувалися правопорушень військовослужбовців. Мойсеїв закон складався з морально-релігійних приписів Старого Завіту.

Подальший розвиток візантійського права був пов'язаний із законотворчою діяльністю імператора Василя I. Скасувавши Еклогу, Василь I наказав знову переробити Звід законів Юстиніана, вилучити з нього застарілі положення, роз'яснити важкі юридичні терміни і перекласти їх грецькою мовою. Результатом цих законотворчих робіт було видання 879 р. Прохірону, який у наступні століття залишався одним із найавторитетніших джерел права Візантії і залишив помітний слід в історії права сусідніх слов'янських держав.

Порівняно з Еклогою Прохірон являв собою більш повний збірник законів (містив 17 додаткових титулів). Певною мірою він віддзеркалив і нові умови життя візантійського суспільства IX ст. До Прохірону було включено більш детально розроблені норми договірної права, деяких змін зазнали і норми сімейного права.

Короткі зводи візантійського права не могли повною мірою задовольнити потреби судової практики, котра час від часу була змушена звертатися до Зводу законів Юстиніана, що дедалі більше застарівав. За імператора Лева VI (886-912 рр.), правління якого ознаменувалося піднесенням юридичної науки, було завершено великі кодифікаційні роботи з нової переробки законодавства Юстиніана. Складені у такий спосіб близько 890 р. «Василики» («Базилики»), тобто «царські закони», були покликані замінити собою збірники права Юстиніана, що ставали дедалі більш важкодоступними для розуміння.

Правовий матеріал у «Василиках» був розташований більш компактно і послідовно.

«Василики» являли собою єдиний акт, що складався з 60 книг, поділених на титули і фрагменти. Кожен титул «Василик» починався з фрагмента тексту одного з римських юристів, цитованих у Дигестах (інші думки, як менш авторитетні, опускалися), потім слідували відповідні доповнення з Кодексу, Інститутів і Новел.

«Василики» містили в собі норми, що стосувалися насамперед публічного і церковного права (книги 1, 3–5 були присвячені церкві, книга 6 – державним посадам, книги 7–9 – судовому процесу тощо).

Більша частина «Василик» регулювала питання приватного права,

зокрема правового становища осіб (книга 46 містила норми про статус вільних людей, книга 48 – про рабів, книга 55 – про селян тощо), хоча в цій сфері, так само як і в царині спадкового права (книга 45), у зв'язку з розвитком феодалних відносин багато положень римського права втратили своє колишнє значення. Найчастіше в судовій практиці використовували норми «Василик», що регулювали зобов'язальні відносини, включені до книги 19 (про купівлю-продаж), книг 23 і 25, присвячених заставним операціям, і книги 26 (про поруку і сплату боргу).

Створення «Василик» не означало скасування законодавства Юстиніана, яке, однак, дедалі більше виходило з ужитку. З кінця XII ст. «Василики» стали єдиним чинним зводом візантійського права.

Після складання «Василик» візантійське право розвивалося за допомогою видання законодавчих актів імператорів – новел, імператорських грамот. Помітний вплив на становлення пізньовізантійського права справили деякі приватні юридичні компіляції.

Власність. Види зобов'язань.

Візантійські юристи почали перегляд усієї писаної правової спадщини (скасовували застарілі акти, усували протиріччя). Проголошувалися основоположні принципи суду: рівність усіх перед законом, компетентність суддів. Низку осіб, які брали участь у позовах, було звільнено від судових зборів.

Право було регламентованим. Особливо це стосувалося права власності, зобов'язальних відносин. У неофіційних творах юристів наводилися типові форми договорів, позовів тощо.

Існувала розгалужена мережа податків: поземельна подать, подушна подать, подать на житло, податок на селян-париків.

Практикувалися примусовий постій солдатів і чиновників у місцевого населення, примусовий продаж худоби і зерна за зниженими цінами, примусова участь у будівництві доріг, мостів. У цьому і полягала особливість судоустрою Візантійської імперії, що відрізняла його від традицій римської імперії.

Судочинство.

Вища судова влада належала імператору. З огляду на власні верховні повноваження він міг прийняти до розгляду будь-яку справу. Згодом процес звернення до імператора було впорядковано. В імператорському суді здебільшого розглядали справи осіб вищих станів і приймали апеляції.

Центральна юстиція була розосереджена між широким колом вищих посадових осіб імперії. При цьому їхня компетенція не була чітко визначена і залежала від роду справ, місця проживання, станової належності, професії, віросповідання осіб, які беруть участь у справі, і багатьох інших обставин. Широке судові повноваження мав столичний епарх: йому були підвідомчі всі справи мешканців столиці (насамперед цивільно-правові та адміністративні).

Особливе місце в судовій системі займала церковна юстиція. Її роль і значення ґрунтувалися на привілеях православної церкви і підтримували її керівну роль у державі. Суд єпископа визнавався рівним державному. З VI ст. до компетенції церковних судів було включено навіть розгляд звичайних цивільних справ.

Основну масу справ розбирали нижчі суди. У столиці до них входили призначені чиновники, які мали спеціальні знання. У провінції від імені правителя справи розбирали особливі дефенсори, які виконували судові функції. Пізніше були створені особливі фемні судді.

На рішення нижчих судів можна було приносити апеляції. Традицією стало встановлене Юстиніаном правило, згідно з яким справу можна було розглядати не більше ніж у двох інстанціях. За необґрунтоване подання апеляції скаржника могли оштрафувати.

Судочинство в судах першої інстанції здебільшого було письмовим. Процес поділявся на три умовні стадії: у першій визначали предмет спору, у другій надавали докази, у третій виносили вирок.

Візантійське право виробило жорсткі вимоги щодо надійності доказів. Оцінка показань свідків перебувала в прямій залежності від їхнього станового статусу. На відміну від поширеної на Заході розшукової процедури, візантійський суд визнавав своєрідну презумпцію невинуватості обвинуваченого. В Еклезі йшлося: «Ніхто не може бути примушений приводити свідків проти себе самого».

Судочинство було платним. Справи розглядав суддя одноосібно або колегіально. Рішення ухвалювали більшістю голосів. У разі розбіжності думок кожен із суддів виносив власний вирок. Вироки не містили посилань на певний закон або конкретну норму. Судді виносили рішення вільно. У своїй роботі вони спиралися на всю сукупність накопичених за століття постанов найавторитетніших судів і суддів.

6.2. Державний устрій і право Польщі, Чехії, Болгарії, Сербії

6.2.1. Загальна характеристика

Великі території від берегів Одера і Дунаю до Волги на початку нашої ери заселяли слов'янські племена. Про їхнє минуле відомо небагато. Були два райони формування племен південних і західних слов'ян: одерсько-вісленський (західні слов'яни) і придунайський (південні слов'яни). Велике переселення народів по-різному позначилося на розвитку південних і західних слов'ян.

Найсильнішим був натиск кочових племен на південних слов'ян, нащадками яких є сучасні болгари, словенці, серби, чорногорці та хорвати. Поступово просуваючись на південь, слов'яни розселилися на Балканському півострові, частково асимілювавши місцеве населення.

У VII-XI ст. оформилася низка західнослов'янських держав (держава Само, Велика Моравія, Чехія, Давньопольська держава, князівства лютичів і ободритів). Слов'янські племена розселялися в Прибалтиці, у басейнах річок Ельби, Дунаю, Вісли.

6.2.2. Суспільні відносини

Трансформація суспільних відносин у слов'ян активно відбувалася на стадії розкладання первіснообщинних відносин. Племенами керували народні збори, князь і старійшини. Як і сусідні народи, слов'яни жили общиною, причому община мала схожі риси з германською маркою. Основну масу населення становили вільні люди – смерди, вище за статусом були знатні люди – дружинники, старійшини, купці, землевласники. Існувало рабство.

Історія прибалтійських слов'ян завершилася в XII ст. із завоюванням їхніх земель і колонізацією німецькими переселенцями. Інші слов'янські народи в жорсткій боротьбі за національну незалежність утворили самостійні держави. Взявши на озброєння багато західних зразків державності та судово-правового устрою, вони внесли в них своє специфічне нове розуміння.

6.2.3. Державна політика й управлінський апарат

Виникнення Польської держави відносять до VII-IX ст. Раніше польська держава мала типові для варварського королівства риси внутрішньої організації влади.

У 966 р. князь Мешко I, який правив кількома західнослов'янськими племенами, вирішив зміцнити свою владу, охрестившись за латинським обрядом і одружившись із Дубравкою, князівною Чехії. Цю подію

прийнято вважати моментом створення польської держави. Саме тоді Польща стала християнською країною, назавжди приєдналася до західної культури та опинилася під захистом Папи Римського.

Правитель (князь, а з 1025 р. – король) володів тільки військовою і загальноадміністративною владою. У вирішенні важливих питань королі спиралися на раду знаті. На цих зборах правлячої еліти, куди входили люди з оточення короля, королівські чиновники і духовенство, обговорювали питання війни і миру, розглядали найбільш значущі судові справи. У містах зберігалися вічові збори, де пропоновані знаттю рішення отримували підтримку населення.

Як і в інших ранньофеодальних державах, у Польщі відбувався процес виникнення міст (Краків, Вроцлав та ін.), закріпачення селянства, у X ст. було прийнято християнство.

За Болеслава Хороброго завершився процес об'єднання земель у єдину державу. Князь мав значну владу, котра, однак, обмежувалася радою знаті та феодальними з'їздами. Країна поділялася на адміністративні округи, фактичне управління якими здійснювали начальники військових гарнізонів, які розміщувалися в них.

У XII ст. у Польщі розпочався період роздробленості. Королівська влада значно ослабла, зросла кількість дворянських привілеїв. Дедалі вагомішу роль стали відігравати шляхетсько-магнатські збори (сеймики земель), що виникли в областях. Зовні залишаючись єдиною в територіальному відношенні, держава поступово розпадалася.

У 1569 р. Польща об'єдналася з Литовським князівством, утворивши Річ Посполиту. До її складу входили у тому числі захоплені землі України.

Главою держави був король, який мав обмежені повноваження. Дійсна влада належала двопалатному загальнопольському сейму, що скликався раз на два роки. До нижньої палати входили депутати, яких обирали шляхетські сеймики. Верхня палата (сенат) складалася з аристократії, видатних чиновників, ієрархів церкви.

Рішення в сеймі мали ухвалюватися одностайно, для їх зриву було достатньо принести протест із боку одного депутата. Це неминуче створювало труднощі у вирішенні державних проблем.

У 1772 і 1793 рр. відбувся поділ Польщі між її сусідами-імперіями – Пруссією, Росією та Австрією.

У X ст. було створено Чеську ранньофеодальну державу, що пройшла складний шлях від розпаду до відновлення державної єдності.

Зовнішньополітичний чинник ускладнював процес формування державності в чеських слов'ян із самого його початку. Постійні набіги кочівників із територій сусідніх земель стимулювали утворення державного об'єднання, що отримало назву держави Само (VII ст.). Вона

являла собою суто військове об'єднання племен, а не господарську або, тим паче, політичну організацію. Проіснувавши трохи більш ніж чверть століття, держава розпалася.

Виразніші риси державності мала Великоморавська держава (IX-X ст.), що об'єднала під владою стійкої князівської династії окремі чеські, моравські племена. У цьому державному утворенні набули розвитку деякі елементи феодального суспільства: наділення правителем своїх підвладних землями, феодальна служива ієрархія. Зовнішня загроза відіграла вирішальну роль у долі ранньої державності чеських слов'ян. Ранньофеодальне королівство чехів упало під натиском германців та угорців.

Падіння Великої Моравії дало поштовх внутрішній консолідації чеських земель, унаслідок чого сформувалася чеська ранньофеодальна держава – Держава Пржемисловичів, названа за ім'ям княжого роду, що правив. У ці роки Чехія потрапила в орбіту впливу Священної Римської імперії та політичного верховенства німецьких імператорів.

Державний устрій Чехії розвивався шляхом, схожим із польським. Значну роль в управлінні державою відігравало дворянство, поки не вибухнула селянська війна, відома як гуситський рух.

Після поразки гуситів політичне життя Чехії стало більшою мірою залежати від чеської феодальної знаті (панства). Їй вдалося усунути всіх своїх конкурентів, включно з дрібним шляхетством і багатим бюргерством. Земська рада (постійна рада при королі), вищий суд у країні, основні державні посади опинилися в руках феодальної знаті. Утвердився олігархічний режим, що призвів до загибелі державності Чехії. Її самостійне існування було припинене в першій третині XVII ст., після чого тут утвердилася влада Австрії.

З VII століття слов'янські племена почали колонізацію Балкан. Утворився союз семи слов'янських племен. У цей самий час сюди вторглися тюрки-булгари. Між слов'янами і булгарами було укладено союз, що сприяв внутрішньому розвитку регіону, становленню державності. За культурним та економічним розвитком слов'яни стояли вище за булгар, що зумовило подальший розвиток країни. Булгари розчинилися в слов'янському народі, зберігши, однак, свою родову назву. У наступному столітті утворилося Болгарське царство.

Державна влада належала князю і його адміністрації в центрі та на місцях. Утворилися два основні класи – панівний (старійшини, князівські дружинники, духівництво) і експлуатований (селянське селянство, відпісне селянство, отроки-раби). На початку XI ст. Болгарію завоювала Візантія.

Наприкінці XII ст., через два століття, Болгарія повернула собі

незалежність, було утворено Друге болгарське царство, що являло собою приклад сильної централізованої влади, особливо в період правління Івана Асена II.

За візантійським зразком правитель у Болгарії з X ст. звався царем. Влада його була спадковою. Царю належало право на вищий суд, військова влада, керівництво адміністрацією. При царі існував дорадчий орган – синкліт, членами якого були вищі придворні чини, «великі боляри», патріарх. У разі порушення звичайного порядку престолонаслідування синкліт перетворювався на розширений феодальний з'їзд, що обирав нового царя. Свого часу існували і впливові феодальні органи – народні собори.

У XIII – на початку XIV ст. Болгарське царство зіткнулося з внутрішньою кризою, загострилися феодальні чвари. Серйозного удару йому завдало і вторгнення татаро-монголів у Європу. У XIV ст. залишки Болгарської держави були захоплені Османською імперією.

Дещо пізніше, ніж у болгар, виникла Сербська держава. Довгий час тут зберігалася сільська община (задруга), члени якої спільно володіли майном, працювали, жили під одним дахом. Задруга скріплювалася родинними узами. Влада в ній належала родинній раді, безпосереднє управління – обраному домашину. Задруги об'єднувалися в жупи (округи, території проживання кількох родів).

Перші спроби об'єднати країну були здійснені в XI ст., через століття було створено єдину державу. Вона значно зміцнилася за царювання Стефана Душана (XIV ст.).

Законодавча, адміністративна та військова влада перебувала в руках царя, який також вважався патроном церковної організації, що отримала самостійність від Візантії. У питаннях законодавчої діяльності важливу роль відігравали з'їзди феодалів – собори. Центральна адміністрація була багато в чому схожа з візантійським зразком. Фінансове управління, ведення військових справ і нагляд за юстицією здебільшого здійснювали місцеві правителі-намісники, яких призначав цар.

У державному устрої було послідовно втілено принцип територіального поділу населення. Жупи об'єднувалися в області, кожною з яких керували царські ставленики.

За Стефана Душана було зроблено спробу замінити владу намісників цілком бюрократичним управлінням. Повноваження намісників детально регламентувалися законами. Ідею неухильної законності як виконання вищої волі правителя Сербська держава перейняла від Візантії й послідовно проводила в життя. У XIV і XV ст. Сербію захопили турки, і самостійне існування цієї держави припинилося на тривалий час.

6.2.4. Система права

Середньовічне слов'янське право формувалося під впливом потужних сусідніх імперій. Нерідко воно являло собою історичну переробку або пряме запозичення їхніх інститутів права. Власні правові пам'ятки у західних і південних слов'ян з'явилися відносно пізно.

У XIII ст. було складено звід старого польського права – Польську правду, що являла собою неофіційну, приватну кодифікацію. Вона містила норми, що стосувалися майнових відносин, кримінального права і судочинства. У 1347 р. було створено Статути Казимира Великого, перший офіційний звід. Польське феодальне право багато в чому збігалось із західноєвропейським, але були й особливості. Так, у Польщі не існувало відносин сюзеренітету-васалітету. Дворяни здебільшого були рівні один одному й зобов'язані однаково служити королю.

У Чеській державі через різні соціальні та політичні причини становлення національного права переважно пішло шляхом станового права. Королівське законодавство тільки в XI-XII ст. набуло творчого значення для права. Пізніше спроби королів централізувати юстицію шляхом створення загальночеських зводів і законів, як правило, стикалися з організованою опозицією міст і дворянства. Офіційних кодифікацій не існувало. Відомі лише приватні видання: «Книга старого пана з Розенберга», «Ряд земського права», «Дев'ять книг про права землі чеської» та ін., – що містили правила судочинства і норми старого чеського права. Особливі системи права становили міське право, сільське право, гірське право тощо.

Приблизно в IX-X ст. було здійснено кодифікацію болгарського права, котра отримала назву «Закон судний людям» та на яку найсильніший вплив справило право Візантії.

Закон згадував далеко не всі кримінальні злочини і вельми незначною мірою регулював цивільно-правові відносини. Він стосувався поклажі, застави, опіки, поруки, найму, свідчив про відхід від старих язичницьких форм шлюбу (заборонялися багатоженство, шлюби з кровними родичами). З-поміж злочинів закон особливо виділяв розбій, за який наставала смерть. Суворо карали винних у викраденні майна, було введено поняття рецидиву в крадіжці.

Водночас багато відносин у Болгарській державі регулювалося старими слов'янськими звичаями.

У Сербії перша кодифікація (Законник) з'явилася 1349 р. у період правління Стефана Душана. Як і «Закон судний людям», сербська кодифікація не стала всеосяжним зводом, у ній також були помітні візантійські запозичення, закріплені старі звичаї. Законник слугував закріпленню феодальних відносин, упорядковував селянські повинності,

правила судочинства і систему покарань.

Більшість статей Законника було присвячено кримінальному праву: згадувалися державні злочини (зрада, розбій), злочини проти релігії (перехід в іншу віру, повернення до язичництва). У боротьбі з ними застосовувалися членушкоджувальні покарання, штрафи. Передбачалося об'єктивне звинувачення (покарання непричетних осіб, тобто тих, хто жив під одним дахом зі злочинцем, займався з ним одним господарством). Існувала кругова порука.

Розвинуте правове і законодавче регулювання та судочинство склалися у західних і південних слов'ян вже на стадії станової монархії. Це відносно запізнювання зумовило тісний взаємозв'язок між захистом станових привілеїв і принципом законності.

Судова система і судочинство були вельми складними. У Сербії, наприклад, існувало кілька видів судів: панські, церковні, царський суд, суд поротників (присяжних).

У церковних судах панував інквізиційний процес. Широко застосовувалися ордалії. Розгляд справ вівся гласно.

За Польською правдою суд здійснювався одноосібно суддею. Ані про участь присяжних, ані про общинні збори в ній не згадувалося. Процес починався з подання персональної скарги, але виклик відповідача був справою суду. За неявку до суду без поважних причин накладався штраф, а ігнорування триразового виклику вело до програшу справи. У суді слід було дотримуватися норм пристойності.

Особливістю слов'янського судочинства була споконвічна установка на багаторазове відкладання справи: на виклик свідків відповідачу давали до 14 днів. У багатьох випадках свідки фактично були співучасниками. Від більшості обвинувачень можна було звільнитися особистою присягою, принесеною разом із кількома співприсяжниками. За відсутності співприсяжників або за особливих обвинувачень основним засобом встановлення судової істини був поєдинок.

Сербський Законник Стефана Душана встановлював суворо територіальну підсудність (за винятком церковної). Привілеєм мати власний суд наділялися тільки міста. Суддям наказували «судити за Законом, справедливо і не судити через страх моєї царської величності», а також «наглядати і захищати убогих і жебраків». Одна зі статей Законника обумовлювала його верховну силу навіть щодо нових царських грамот. Такий пріоритет зведеного закону, кодексу був притаманний не тільки для Сербії, а й для всього слов'янського світу.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Коли Візантія стала самостійною державою? Яку роль у становленні її державності відіграла ідея про її переважання щодо Римської імперії?
2. Охарактеризуйте внутрішній устрій Візантійської імперії. Визначте особливості імператорської влади.
3. Що відрізняло візантійського феодала від західноєвропейського? В яку епоху феодалні відносини у Візантії зблизилися із західноєвропейськими і чому?
4. Які були особливості інституту імператорської влади у Візантії?
5. Які права мали візантійські імператори? У чому полягали їхні обов'язки?
6. Які органи влади існували у Візантійській державі?
7. Охарактеризуйте основні зводи законів Візантії.
8. Чи існувала спадкоємність між Зводом законів Юстиніана і подальшим законодавством Візантії (Еклога, Прохірон, «Василики»)?
9. Якими були особливості судової системи та судочинства у Візантійській державі?
10. Який вплив на розвиток слов'янських племен справило Велике переселення народів?
11. Назвіть джерела, що свідчать про життя слов'янських племен.
12. Поясніть, чому відбулося відокремлення гілок слов'янських народів.
13. Що стало наслідком колонізації Балкан слов'янськими племенами у VII ст.?
14. Які особливості виникнення та розвитку державності виявилися в західних і південних слов'ян?

15. Як взаємодія слов'ян із іншими народами вплинула на формування їхньої державності?

16. Назвіть види слов'янських середньовічних судів (на прикладі однієї з країн).

17. Укажіть основні форми правління і територіального устрою західних слов'ян (Польща, Чехія), південних слов'ян (Болгарія, Сербія).

18. Які характерні риси були притаманні праву західних і південних слов'ян?

19. Охарактеризуйте шлюбно-сімейне право південних слов'ян.

20. У чому Ви вбачаєте особливість слов'янського судочинства?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Основна:

1. Грубінко А. В. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посібник. Тернопіль : Тернопіл. нац. економ. ун-т, 2010. 392 с.

2. Захарченко П. П. Історія держави та права України : навч. посібник. Київ : Ун-т «Україна», 2005. 208 с.

3. Історія держави і права зарубіжних країн : підруч. / за заг. ред. О. М. Бандурки ; вступ. слово О. М. Бандурки. Харків : Майдан, 2020. 618 с.

4. Історія держави і права зарубіжних країн : хрестоматія / за ред. В. Д. Гончаренка. 2-е вид. Київ : Ін Юре, 2022. 716 с.

5. Олексяк В. Історія Польщі за десять хвилин. *Culture.pl*. URL : <https://culture.pl/ua/stattia/istoriya-polshchi-za-10-khvylyn>.

6. Марченко О. В. Філософія права : навч. посібник. Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2015. 304 с.

7. Талдикін О. В. Історія держави і права зарубіжних країн : метод. рекомендації для підготовки до самост. та індивід. роботи / уклад. О. В. Талдикін. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2023. 82 с.

Додаткова:

1. Ševčenko I. Francis Dvornik // Byzantium and the Slavs. Cambridge ; Napoli, 1991. P. 571–579.

2. Macůrek J. Dějepisectví evropského východu. Praha : Historický klub, 1946. 349 s.

Розділ 7
РОЗВИТОК ДЕРЖАВИ І ПРАВА У КРАЇНАХ
СЕРЕДНЬОВІЧНОГО СХОДУ

7.1. Державний устрій та правові системи: загальний огляд

7.1.1. Загальна характеристика

Історія виникнення і розвитку держав середньовічного Сходу підтверджує, що «неісторичних» народів не було і немає. Народи цих регіонів, досягнувши в аналізований період значного рівня економічного розвитку, створили свої держави, зробили власний внесок у загальну державно-політичну історію розвитку людства.

У розвитку середньовічних держав Сходу виявляється чимало загальних закономірностей, властивих державному розвитку всіх народів світу.

На Сході в період середньовіччя так само, як і на Заході, розвивалися феодалні відносини. Існували велике землеволодіння (державне і приватне), рентні відносини, що пов'язували великого землевласника з основними виробниками додаткового продукту – селянами, які перебували тією чи іншою мірою в залежності, що ґрунтувалася переважно на зовнішньоекономічному примусі.

Слід зазначити й особливу політичну організацію феодалного суспільства Сходу з її аморфною державною структурою, відцентровими тенденціями, притаманними середньовічним як Сходу, так і Заходу.

Великий вплив на розвиток суспільно-політичного життя народів справили арабські завоювання. Завдяки поширенню світової релігії – ісламу і арабської мови, котру використовували не тільки в молитвах, а й під час розв'язання світських проблем, життя народів на великих територіях – від Західної Африки до кордонів Китаю – стало більш різноманітним.

Феодалізм середньовічного Сходу неможливо зрозуміти без урахування його специфічних рис, що були пов'язані зі стійкою багатоукладністю, глибоким впливом традицій. Панування соціально-економічних і соціально-політичних традиційних структур визначало вкрай уповільнений характер еволюції середньовічних країн Сходу.

Виокремлюючи найзагальніші риси подібності соціально-економічної еволюції середньовічних країн Сходу, слід зазначити, що жодна з цих країн не досягла в епоху середньовіччя європейського рівня пізнього феодалізму, в надрах якого починалося становлення капіталістичних відносин.

Порівняно із середньовічними європейськими країнами тут різко відставав розвиток промисловості, товарно-грошових, ринкових відносин. Уповільнений характер розвитку визначив стійку

багатоукладність багатьох середньовічних східних суспільств, тривале співіснування патріархально-родових, кланових, рабовласницьких, напівфеодальних та інших укладів.

Труднощі становить визначення хронологічних меж східного феодалізму. У навчальній літературі з історії Сходу ці часові межі (нижньою межею зазвичай називають V-VII ст.) пов'язують із комплексом історичних чинників: з якісними змінами в політичній структурі; зі створенням централізованих імперій; із завершенням формування найбільших цивілізованих центрів, світових релігій та їхнім потужним впливом на периферійні зони.

Визначення верхньої хронологічної межі ускладнюється неодноразовістю якісних соціально-економічних змін, пов'язаних із поступовим ламанням традиційних структур, встановленням колоніального панування, втягуванням економіки цих країн у світовий капіталістичний ринок. На відміну від європейського феодалізму, феодальні відносини в країнах Сходу перепліталися і тривалий час уживалися навіть із первіснообщинними укладами. Рабство на Сході, котре ніколи не відігравало значної ролі в суспільному виробництві, продовжувало існувати і в середні віки.

Велику роль відігравала сільська община. Замкнуте натуральне господарство давало їй змогу зберігати пережитки первіснообщинного ладу у взаємовідносинах між її членами та в організації управління.

Держава і релігія, що стала ідеологією панівних класів, підтримували і зміцнювали общини – ці замкнуті й розрізнені маленькі світи, над якими височіла величезна бюрократична державна машина.

Значний вплив на весь перебіг історичного розвитку країн Сходу справило широке поширення державної власності на землю, котра поєднувалася з іншою формою власності – общинною – і з приватним землеволодінням общинників-селян.

Державна власність (у її вузькому розумінні) складалася із землеволодінь монарха і державної скарбниці. У широкому ж сенсі вона охоплювала і земельні пожалування, що здійснювалися з державного фонду особам, причетним до влади.

Держава всіляко охороняла свою власність на землю, стримувала розвиток приватної власності.

Поєднання різних форм земельної власності, особлива контрольно-регулююча роль держави в економіці знаходили вираження насамперед в особливій структурі панівного класу. Якщо в середньовічній Західній Європі сформований клас земельних власників спирався на державу, що об'єктивно виражала його волю, то панівний клас у країнах Сходу

складався з бюрократичного соціального прошарку, причетного до влади, який жив за рахунок ренти-податку, що справлялася із залежного населення.

Для середньовічних суспільств Сходу (порівняно з європейськими країнами) був характерний і менший ступінь залежності селян від панів. Внаслідок відсутності барщини селяни не були прикріплені до землі феодалів. Залежне становище селян у східних країнах визначалося їхньою зв'язаністю податковим тягарем, що підтримувався за допомогою державного апарату, чиновництва. Ця залежність скріплювалася правом, релігією, общинними порядками.

Відмінним було й становище середньовічних східних міст. Низький рівень суспільного поділу праці в країнах Сходу виявлявся в тому, що міста тут не стали організуючою і спрямовуючою силою суспільного прогресу. Вони жили за рахунок перерозподілу ренти-податку, оскільки додатковий продукт, що концентрувався в руках окремих соціальних груп, не став капіталом. Реміснича продукція йшла не на ринок, а на задоволення потреб правлячих кіл.

Сільська община гальмувала розвиток двостороннього товарообігу між містом і селом, а разом з тим і формування стану городян. Це визначило порядки, що існували у східних містах. Ремісники перебували під жорстким контролем державного апарату, були скуті правовими, релігійними приписами, становими і кастовими обмеженнями. Правовий статус городян не відрізнявся від статусу жителів села. На відміну від європейських, східні міста не стали опорою центральної влади в її боротьбі з роздробленістю держави.

7.1.2. Державна політика й управлінський апарат

Специфічні риси політичного розвитку країн Сходу визначалися тією обставиною, що тут не склалися державні форми, властиві феодалній Західній Європі. Тут не було сеньйоріальної монархії – своєрідної спілки феодалів-сеньйорів, що володіють суверенними правами в межах територій своїх доменів. Ця форма правління могла скластися в суспільстві, де процес утворення класів мав завершений характер.

На Сході класоутворення мало уповільнений характер. У суспільстві, в якому місто було позбавлене будь-якої самостійності, де не сформувався стан городян, готовий відстоювати свої станові цілі та інтереси, не могла скластися і станово-представницька монархія. Типовою формою правління східної середньовічної держави стала спадкова монархія, в якій були відсутні правові форми обмеження влади

правителя.

Застосування військово-деспотичних засобів і методів здійснення державної влади, всесилля бюрократичного апарату на чолі з імператором, централізація, тотальний поліцейський контроль над особистістю, широта функцій держави стали характерними рисами східної державності.

Держави Сходу були безпосередньо пов'язані з релігією. Так, іслам, що виходив із неподільності духовної та світської влади, визначав у мусульманському світі характер державних установ.

У східному світі духовенство не могло претендувати на світську владу. Не могло тут виникнути, як у середньовічній Європі, і конфлікту між духовною і світською владою. Так, іслам унеможлилював ересь, проти нього не можна було виступити ні прямо, ні опосередковано. А основоположна ідея мусульманської ідеології та політичної теорії про злитість духовного і світського визначила й особливе місце держави в ісламському суспільстві, її безумовне абсолютне панування над суспільством, її теократично-авторитарну форму.

Характерні риси суспільного розвитку середньовічного Сходу визначали особливий тип східного державного апарату. Можна виявити низку спільних рис: громіздкість, дублювання функцій, нечіткість у визначенні функціональних обов'язків, наявність неофіційних ланок управлінської структури з представників правлячого класу. Адміністративні, податкові, судові функції не були з достатньою чіткістю розподілені між окремими ланками державного апарату.

7.1.3. Система права

Розвиток права на Сході вирізнявся самотутністю. За всієї різноманітності правові системи середньовічних країн Сходу мали багато спільних рис. Суспільні відносини тут регулювалися не тільки і не стільки правом, скільки за посередництвом норм моральності, релігії, традицій. Існували альтернативні уявлення про право.

Слід відзначити насамперед консерватизм і стабільність норм східного права і моралі. Ця традиційність, що є віддзеркаленням повільної еволюції економічного ладу, створювала в людей переконаність у одвічності, завершеності правил суспільної поведінки, моральних норм, у їхній вищій мудрості.

У самому ставленні членів східного суспільства до традиційних норм права, сприйнятті їх нарівні з нормами моралі було закладено одну з важливих причин їхнього гальмуючого впливу на суспільну і соціально-економічну сферу.

Проявом консерватизму норм права був і їхній тісний зв'язок із релігією (індуїзмом, ісламом, конфуціанством), а також внутрішня нерозчленованість релігійних, моральних і правових приписів.

В Індії дхарма, санкціонована і забезпечувана державним примусом, була одночасно нормою моралі, дотримання якої освячувалося авторитетом релігії. Індійській дхармі здебільшого відповідали японські гірі, що приписують індивідам норми поведінки на всі випадки життя.

В Арабському халіфаті, як і в усіх мусульманських державах, основним джерелом права був Коран. Теоретично іслам виключав законодавчі повноваження правителів, які могли лише тлумачити приписи Корану, зважаючи при цьому на думку мусульманських богословів.

У Китаї важливими джерелами права були закони та імператорські укази. Однак самі укази, своєю чергою, ґрунтувалися на конфуціанській традиції, відібраних конфуціанськими ідеологами і зведених в імператив, у догму зразках поведінки, нормах конфуціанської моралі. «Незмінним» вважалося і засноване на «священних Ведах» право дхармашастр в індуїзмі.

Усі середньовічні правові системи країн Сходу стверджували нерівність: стану, кастову, сімейну, за ознаками статі. Поведінка людей суворо регламентувалася.

7.2. Арабський халіфат. Мусульманське право

7.2.1. Загальна характеристика

Арабські племена кочівників і землеробів населяли територію Аравійського півострова з глибокої давнини. Кочівники-бедуїни ділилися на безліч племен і родів. Плем'я спільно володіло пасовищами, але самі стада належали окремим сім'ям. Кочівники, торговці, хлібороби об'єднувалися посімейно у великі клани, клани – у племена. Главами племен вважалися старійшини – сеїди (шейхи). Вони були і верховними суддями, і військовими вождями, і загальними керівниками зборів кланів; керували воїнами під час набігів, обирали місця для кочівлі, судили родичів. Існували й збори старійшин – меджліси.

Більша частина Аравійського півострова являла собою пустелю. Окремі осередки землеробства і тваринництва могли існувати лише біля нечисленних оазисів. За кращі пасовища часто відбувалися сутички між племенами. Боротьба йшла за контроль над джерелами води. Метою воєн було також захоплення жінок, рабів і худоби. Особливою цінністю при

цьому вважалися верблюди.

Запеклі сутички викликав і звичай кровної помсти: за вбивство або образу родича мстився весь рід. Кожне плем'я поклонялося своїм божествам, що ще більше посилювало ворожнечу серед арабів.

Знатні бедуїни володіли великими стадами худоби. На вождів і їхніх близьких родичів працювали раби з-поміж бранців: рили в оазисах колодязі й канали для зрошення полів, у степах пасли стада. У кожному племені було багато бідняків, змушених працювати на своїх багатих родичів.

7.2.2. Суспільні відносини

До початку VII ст. родовий лад у арабів занепав. Відбувався процес об'єднання племен, що прискорився перед обличчям протистояння зовнішній загрози. Наприкінці VI ст. Іран захопив південну частину Аравії, а пізніше північ півострова підпала під вплив Візантії. Знать прагнула об'єднати арабські племена, щоб зміцнити свою владу над бідняками і розпочати завоювання сусідніх країн.

Об'єднанню арабів сприяла нова релігія – іслам (у перекладі з арабської – «віддання себе Богові»). Її засновником став мешканець Мекки Мухаммед (у Європі його називали Магомет), якого вважали посланцем Бога, його пророком.

Пророк Мухаммед (570-632 рр.), за переказами, рано залишився сиротою, супроводжував у подорожах торгові каравани, пізніше став купцем. Близько 610 р. Мухаммеду стали являтися видіння, а пізніше він став чути промови Аллаха, що згодом були записані і склали Коран – священну книгу.

Він закликав арабів припинити ворожнечу й об'єднатися, прийнявши одну віру. Усі, хто приймав нову релігію, називали себе мусульманами, тобто покірними Богові. У Корані особливо наголошувалося на необхідності для мусульманина виявляти терпіння і смиренність («Терпіть, адже Аллах із терплячими!»). Коран виправдовує нерівність («Не задивляйся очима своїми на ті багатства, якими ми наділяємо деякі сім'ї»). Хоч би як важко жилося біднякові, він має терпіти й молитися. Покірним іслам обіцяв сите і веселе життя в раю.

Іслам наказував вірянам без міркування підкорятися владі, яку начебто поставлено на землю Богом («Підкоряйтеся Аллахові та підкоряйтеся посланникові й володарям влади серед вас»). Тим самим іслам стримував соціальний протест проти правлячих режимів, був його опорою. Мухаммед стверджував, що ісламське вчення не протирічить двом уже поширеним раніше релігіям – іудаїзму та християнству, а лише

підтверджує й уточнює їх. Проте вже на той час стало зрозуміло, що іслам містить і щось нове. Досить виразно виявилася його жорсткість, а часом і фанатична нетерпимість у деяких питаннях, особливо в питаннях влади і права на владу. Згідно з доктриною ісламу, влада релігійна невіддільна від світської і є основою останньої.

У 622 р. Мухаммед зі своїми прихильниками перемістився в Медину. Цей момент стали вважати початком створення ісламської держави і відправною точкою мусульманського календаря.

Близько 630 р. більшість арабських племен прийняла іслам і визнала владу Мухаммеда. Опір непокірних було придушено посланими проти них загонами. Мекка, рідне місто Мухаммеда, перетворилася на центр мусульманської релігії, «священне місто» мусульман. На час своєї смерті в 632 р. Мухаммед був загальноприйнятим серед арабів пророком, якому підпорядковувалася значна частина Аравії.

Смерть Мухаммеда поставила питання про його наступників на посаді верховного глави мусульман. До цього часу його найближчі родичі та сподвижники консолідувалися в привілейовану групу. З її середовища і стали обирати нових вождів мусульман – халіфів («заступників» пророка), а держава стала називатися Арабським халіфатом.

За перших халіфів численні загони арабів вийшли за межі Аравійського півострова. Вони рухалися на верблюдах, конях і пішки. Головну силу їхнього війська становила стрімка, легка кіннота. Араби обрушилися на Візантію та Іран, виснажені тривалою війною одне з одним. Населення, яке страждало від військових дій і важких податків, не чинило арабам сильного опору. Багато міст здавалися завойовникам без бою. У короткий термін араби захопили найбагатші візантійські провінції – Сирію та Єгипет – і завоювали величезне Іранське царство. Арабське військо кілька разів брало в облогу Константинополь, але взяти його не змогло.

На початку VIII ст. араби підкорили Північну Африку. У 711 р. вони переправилися через Гібралтарську протоку на Піренейський півострів, де знаходилася ослаблена держава вестготів. За кілька років араби завоювали майже всю Іспанію. Потім арабська кіннота перейшла через Піренеї і напала на Королівство франків. Але в жорстокому бою біля міста Пуатьє в 732 р. франки завдали арабам поразки й відкинули їх на південь.

На сході араби зустріли наполегливий опір народів Закавказзя і Середньої Азії. Походи в ці країни довго не приносили успіху завойовникам. Але потім багато місцевих феодалів перейшли на бік

арабів і допомогли їм у боротьбі проти своїх народів. Просуваючись далі на схід, араби проникли в Північно-Західну Індію.

7.2.3. Державна політика й управлінський апарат

За століття після смерті Мухаммеда його послідовники створили найбільшу з усіх відомих імперій, що простягалася від Атлантики на Заході до кордонів Індії та Китаю на Сході.

В Арабському халіфаті не склався особливий становий лад із властивою йому ієрархією нерівноправних станово-копоративних груп. За мусульманським правом юридичне становище особи визначалося її віросповіданням. Повноправним особистим статусом за шаріатом володіли тільки мусульмани. Особи, які сповідували християнство або іудаїзм (так звані зіммії), перебували в приниженому становищі. Норми шаріату застосовувалися до них лише в тих випадках, коли вони укладали угоди з мусульманами або скоювали злочини.

Не всі жителі захоплених держав прийняли іслам. Однак насильно у свою віру завойовники не наvertали. Іновірці отримали не тільки захист, а й свободу віросповідання. Проте як «невірним» їм заборонялося мати зброю, вони не могли вступати в шлюби з мусульманами, мусили носити одяг, що відрізняє їх, сплачувати важкий поземельний податок і подушну подать.

Були раби. Їх не визнавали суб'єктами права, але вони могли за згодою своїх господарів вести торговельні операції та купувати майно. Водночас відпуск рабів-мусульман на волю розглядали як богоугодну справу. Характерною рисою правового статусу особистості за шаріатом також була нерівність чоловіка і жінки.

Самі араби зазвичай трималися відокремлено від підкорених народів, вважаючи за краще жити у військових таборах. Шару феодалів-лицарів на кшталт західноєвропейського в ісламських країнах не склалося.

Тільки після 750 р. більша частина підкорених народів стала переходити в іслам. Поступово він поширювався і за межі імперії.

Арабський халіфат можна було назвати досить централізованою державою. Цьому багато в чому сприяла концентрація в руках глави держави значної частини земельного фонду країни. Вища влада – духовна (імамат) і світська (емірат) – перебувала в руках халіфа. Арабська держава набула форми централізованої теократичної монархії. Влада халіфа в принципі визнавалася необмеженою. Насправді ж він мав рахуватися з найбільшими феодалами країни, які нерідко організовували палацові перевороти, скидали неугодних їм правителів.

Вищі чиновники призначалися халіфом і були безпосередньо перед ним відповідальні. Серед них перше місце належало візиру (аналог міністра). Спираючись на підтримку знаті, візири поступово зосредили у своїх руках управління країною.

Візири могли бути двох типів: із широкою владою або з обмеженими повноваженнями, тобто такими, що тільки виконують накази халіфа. У ранньому халіфаті зазвичай практикувалося призначення візира з обмеженою владою. Важливими чиновниками при дворі були також начальник особистої охорони халіфа, завідувач поліцією і особливий чиновник, який здійснював нагляд за іншими посадовими особами.

До центральних органів державного управління належали такі відомства (дивани): диван-ал-джунд, що відав оснащенням і озброєнням війська; диван-ал-харадж, що контролював діяльність центральних фінансових органів, зайнятих обліком податкових та інших надходжень до скарбниці; диван-ал-барид, що керував дорогами і поштою, а також будівництвом доріг, колодязів та ін. Це відомство здійснювало і таємне спостереження за діяльністю та політичним настроєм місцевої влади і населення.

Важливу роль відігравала арабська армія. Спочатку вона являла собою племінне ополчення. Однак необхідність її зміцнення і централізації викликала низку військових реформ кінця VII – середини VIII ст. Арабська армія стала складатися з двох основних частин: постійного війська і добровольців. Найманство в цей час майже не практикувалося. У постійному війську особливе місце відводилося привілейованим воїнам-мусульманам. Основним родом військ була легка кіннота. Арабська армія переважно поповнювалася за рахунок ополченців.

Територія халіфату ділилася на провінції, що зазвичай створювалися в межах підкорених держав або областей.

Керували ними, як правило, військові намісники – еміри, відповідальні тільки перед халіфом. Еміри здійснювали адміністративно-фінансове управління, очолювали місцеві адміністративні апарати, у їхньому віданні перебували збройні сили. Поліцейську службу несли спеціальні загони найманців.

Система місцевих органів влади протягом VII-VIII ст. зазнавала значних змін. Спочатку місцевий чиновницький апарат у підкорених країнах зберігався, так само як і старі методи управління. У міру зміцнення влади правителів халіфату відбулося впорядкування місцевої адміністрації. Дрібні адміністративні підрозділи (міста, селища) управлялися посадовими особами різних рангів. Нерідко ці функції

покладалися на керівників місцевих мусульманських релігійних громад – шейхів.

Величезний Арабський халіфат був неміцною державою. Середньовічна імперія, що складалася з різнорідних частин, незважаючи на об'єднуючу її релігію й авторитарно-теократичні форми здійснення влади, не змогла тривалий час існувати як єдина централізована держава. Починаючи з IX ст. у державному устрої халіфату відбулися значні зміни.

По-перше, це виявилось у фактичному обмеженні світської влади халіфа. До початку IX ст. країною фактично стали керувати візири. Не звітуючи перед халіфом, візир міг самостійно призначати вищих державних чиновників.

По-друге, у державному механізмі халіфату зросла роль армії та її вплив на політичне життя. Воєначальники розправлялися з неугодами халіфами і зводили на престол своїх ставлеників.

По-третє, посилювалися сепаратистські тенденції в провінціях. Влада емірів, а також місцевих племінних вождів ставала дедалі більш незалежною від центру, фактично спадковою. Стали виникати цілі династії емірів. Зміцненню їхньої влади сприяло й те, що самі халіфи надавали емірам величезні права для придушення повстань підкорених народів. Усе це підточувало сили Арабського халіфату.

Розкол халіфату на окремі незалежні держави (емірати і султанати) став питанням часу. У другій половині VIII ст. від нього відокремився Кордовський емірат в Іспанії. Потім настала черга Тунісу і Марокко. У середині IX ст. відокремився Єгипет. Халіф зберіг владу над частиною Месопотамії та Аравії. Згодом ці землі були захоплені татаро-монголами і турками.

7.2.4. Система права

Джерела права.

Мусульманське право – цивілізаційний феномен. У ньому поєднано два начала: релігійне (іслам), ірраціональне, і світське, раціональне. Ця правова система, що згодом набула світового значення, виникла й оформилася в межах Арабського халіфату. Процес її розвитку був тісно пов'язаний із еволюцією арабської державності.

Джерела мусульманського права (шаріату) були дуже різноманітними. Найважливішим із них вважається Коран. Він складається зі 114 глав (сур), розчленованих на 6219 віршів (аятів). Більша частина цих віршів має міфологічний характер. Приписи, що стосуються правил поведінки мусульман, містять лише 500 віршів, при

цьому не більш як 80 із них можна розглядати як власне правозастосовні, решта стосуються релігійної поведінки та обов'язків.

Значна частина положень Корану має казуальний характер і являє собою конкретні тлумачення. Але багато установок мають невизначений сенс і можуть набувати різного вигляду залежно від того, який зміст у них вкладається.

Норми Корану – це писане право, що регулює відносини між людиною і Богом, між людьми та між людьми і державою. Приписи мають характер релігійно-моральних настанов, що спрямовують.

Ще одним провідним джерелом мусульманського права є Сунна («священний переказ»), що містить у собі перекази (хадиси) про вчинки і вислови Мухаммеда, викладені його сподвижниками. У хадисах також представлені різні правові погляди, що відображають розвиток соціально-політичних відносин в арабській державі. Значна частина сунни містить приписи, що стосуються шлюбно-сімейного, спадкового та судового права.

Джерелом мусульманського права є також іджма – рішення, ухвалені авторитетними мусульманськими правознавцями з питань, яких не торкнулися в Корані та Сунні і які згодом отримали визнання видатних правознавців-теологів. Це загальна думка теологів, що містить акти перших чотирьох так званих праведних халіфів, ухвалені після консультацій із теологами.

До джерел мусульманського права належать і фікх (правова наука, доктрина), кіяс (умовивід за аналогією, правовий прецедент), фетва (письмові висновки вищих релігійних авторитетів щодо рішень світської влади стосовно окремих питань суспільного життя, які ухвалюють авторитетні теологи та які є для решти мусульман обов'язковими) і адат (мусульманський звичай).

Надалі в міру поширення ісламу з'явилися інші джерела права – укази і розпорядження халіфів, місцеві звичаї, що не суперечать ісламу.

Мусульманське право увібрало в себе багато елементів правових культур Сходу, зокрема правові звичаї і традиції, що діяли на завойованих арабами територіях.

Виключно важливу роль у становленні мусульманського права відіграла діяльність Мухаммеда і перших чотирьох так званих праведних халіфів, за яких шляхом тлумачення заповідей, висловлювань і вчинків пророка було складено священні книги мусульман – Коран і Сунну.

Мусульманське право від самого початку виходило з того, що діяльність людей зрештою визначається «божественним одкровенням», але це не виключає можливості людини самій обирати і знаходити

належну спрямованість своїх вчинків. Відповідно, відмову від належної поведінки розглядають не тільки як юридичне порушення, а й як релігійний гріх, що тягне за собою вищу відплату.

Особливістю мусульманського права є те, що воно орієнтоване на людину. У ньому у своєрідній формі реалізується ідея рівності: всі люди – раби Аллаха і нікого більше. Народжені мусульманами й ті, хто зберіг віру протягом усього життя, помирають також мусульманами. При цьому всі дорослі чоловіки-мусульмани рівні перед Аллахом і законом.

Іслам жорстко регламентував основи повсякденного життя. Кожен крок правовірного мусульманина мав відповідати вимогам Корану. Їх порушення розглядалося не тільки як гріх перед Богом, а й як караний злочин. Дії кожної особи визначали як суворо обов'язкові, бажані, дозволені, небажані, але некарані, заборонені й суворо карані.

Для шаріату, особливо на перших етапах його розвитку, була характерна увага не до прав мусульманина, а до його обов'язків щодо Аллаха. Норми, що містили такі обов'язки, визначали все життя правовірного мусульманина. Лише тією мірою, якою мусульманин дотримувався свого релігійного обов'язку, слідуючи велінням ісламу, він отримував право на передбачені шаріатом претензії і на юридичні можливості. Тому мусульманські правознавці розробляли питання не стільки щодо правоздатності, скільки щодо дієздатності особи. Цивільну дієздатність розглядали як необхідну умову для набуття майнових прав. У повному обсязі дієздатністю наділялися особи, які досягли повноліття і перебували у здоровому глузді. Було відоме також поняття обмеженої дієздатності для малолітніх, недоумкуватих тощо. У системі мусульманського права правові та етичні норми не відокремлювалися одна від одної, складаючи єдине ціле. При цьому шаріат вимагає радше поваги до букви, ніж до духу закону, зовнішні обставини мають більше значення, ніж мотиви дії. Звідси випливають два різні наслідки – правовий формалізм і широка свобода розсуду.

Власність. Види зобов'язань.

Важливе місце в мусульманській правовій доктрині займали норми, що регламентували майнові відносини. Насамперед було закріплено уявлення про майно як об'єкт речових прав.

Особливу категорію становили речі, що не могли або не повинні були перебувати у власності мусульманина: повітря, море, пустеля, мечеті тощо. Не визнавалася власність мусульман і на так звані нечисті речі: вино, свинину, книги, що суперечать положенням ісламу, тощо. Нерідко під час арабських завойовницьких походів ці речі піддавалися знищенню.

Мусульманському праву був відомий також поділ речей на рухомі й нерухомі, замінні й незамінні, такі, що характеризуються індивідуальними ознаками, та такі, що їх не мають, тощо. Велику увагу мусульманські правознавці приділяли класифікації земельної власності. В особливі групи виокремлювали землі, що належать приватним особам, покинуті землі, землі, непридатні для обробки, тощо.

Землевласнику дозволялося при цьому здавати землю безпосередньому виробнику – селянину. З другої половини VIII ст. з'явилося умовне землеволодіння, схоже із західноєвропейським бенефіцієм.

Було започатковано формування основних правових земельних статусів: хіджазу (землі, де, за переказами, жив Мухаммед, – для них був установлений особливий правовий режим), вакуфу (землі, передані мечетям, мусульманським школам та іншим організаціям на релігійні й благодійні цілі, – вони звільнялися від податків і вважалися невідчужуваними), мульку (землі, що за характером правомочностей їхніх власників можна ототожнити з приватновласницькими), ікти (тимчасові пожертви землі разом із населенням, яке проживало на ній, за службу).

Відносини власності ретельно регламентувалися нормами шаріату. Праву приватної власності приписували божественне походження, воно розглядалося як постійне і необмежене, а власник мав абсолютну свободу розпоряджатися власним майном.

Система зобов'язань мусульманського права вирізнялася високим ступенем розробленості.

Зобов'язання на основі договорів поділялися на дві групи. До першої групи договорів, пов'язаної з передаванням речі, належали договори міни, позики, найму майна, купівлі-продажу, до другої – договори товариства, поклажі, доручення.

Детального розроблення набув договір купівлі-продажу. Його укладення допускалося здебільшого щодо реально існуючих речей. У разі виявлення прихованих недоліків куплених речей покупець міг розірвати договір. Своєрідність мусульманського права виявлялася в нормі, згідно з якою ризик випадкової загибелі речі лежав на продавцеві, а також у порівняно полегшеному порядку розірвання договору.

Значна увага в мусульманському праві приділялася відносинам майнового найму, насамперед оренди землі. Було відомо кілька видів найму, причому першочергову увагу приділяли питанням стягнення орендної плати на користь власника.

В арабському суспільстві набули поширення договори товариства.

Цю правову форму використовували для спільного зрошення землі, спорядження торгових караванів.

Положення договірних прав, що формувалося, визначали низку важливих принципів: заборони перетворювати боржників на рабів, засудження лихварства.

Зобов'язання поділялися на оплатні та безоплатні, двосторонні та односторонні, строкові та безстрокові.

Умови договору могли бути виражені в будь-якому вигляді: в документі або усно. Договори вважалися непорушними. Обов'язок їх дотримуватися розглядався в Корані як священний. Недійсними вважалися договори, укладені з аморальними цілями з використанням «нечистих» або вилучених із обігу речей.

Злочин і покарання.

Питання кримінального права в шаріаті були розроблені доволі слабо. Не існувало загального поняття злочину, слабо були розроблені такі інститути, як замах, співучасть, обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання, тощо.

Усі злочини поділялися на три групи. До першої було включено злочини, спрямовані проти основ релігії та держави, за які слідували точно визначені покарання – хадд. До таких діянь належали насамперед віровідступництво і богохульство, що каралися смертною карою. Смертну кару призначали і за всі виступи проти державної влади. До цієї ж групи злочинів, які оголошували тяжким гріхом, належали крадіжки, вживання спиртних напоїв, перелюб, а також неправдиве звинувачення в перелюбстві.

Друга група об'єднувала злочини проти окремих осіб. Найдетальніше були розроблені норми, присвячені умисному вбивству, за яке передбачалися альтернативні покарання. Родичам убитого пропонували вибрати одне з трьох: смертну кару, прощення вбивці, прийняття викупу за кров (дйа). Розміри викупу зазвичай порівнювалися до вартості 100 верблюдів. Враховували суб'єктивну сторону злочину. Особа, яка вчинила ненавмисне вбивство, виплачувала викуп і спокутувала.

За інші злочини цієї групи, зокрема за тілесні ушкодження, виникала відповідальність, заснована на принципі таліону, закріпленому в Корані («Душа – за душу, і око – за око, і ніс – за ніс, і вухо – за вухо, і зуб – за зуб»).

До третьої групи входили правопорушення, включно зі злочинами, покарання за які не були суворо встановлені й могли бути обрані судом (тазир). Карали в судовому порядку такі дії, як несплата закятю

(обов'язковий щорічний податок на користь бідних), недотримання посту, нанесення легких тілесних ушкоджень, образи, хуліганство, обважування і шахрайство, хабарництво, розтрата державних коштів, азартні ігри тощо.

Передбачалися типові для середньовіччя жорстокі й страхітливі покарання. Так, смертну кару, котру призначали за вчинення цілої низки злочинів, зазвичай здійснювали публічно (шляхом повішення або четвертування), тіло страченого виставляли на загальну наругу. Застосовували утоплення і закопування живцем. Широко використовувалися також членоушкоджувальні та тілесні покарання – відсікання пальців, рук і ніг, бичування, биття камінням тощо. Як міра покарання застосовували й тюремне ув'язнення. Могло призначатися довічне ув'язнення. Позбавлення волі виражалось і в домашньому ув'язненні або у приміщенні мечеті. Право знало імунні санкції (конфіскації, штрафи тощо), покарання за ганьбу (гоління бороди, позбавлення права носити чалму тощо), заслання.

Судочинство.

Судові функції у халіфаті були відокремлені від адміністративних. Верховним суддею вважався глава держави – халіф. Управителі окремих областей особисто розглядали судові справи.

Згодом право вершити суд делегували знавцям шаріату, які незабаром склали впливову групу професійних суддів – кадіїв.

Правомочності кадіїв були великими. Вони розглядали на місцях судові справи всіх категорій, спостерігали за виконанням судових рішень, здійснювали нагляд за місцями ув'язнення, засвідчували заповіти, розподіляли спадщину, перевіряли законність землекористування. Мусульманські (шаріатські) суди розглядали всі справи (цивільні та кримінальні), але тільки в тому випадку, де обома сторонами були мусульмани. Вони мали право призначати всі види покарань. Роль вищого судді належала імаму (релігійному спадкоємцю пророка Мухаммеда). Крім духовного суду кадіїв у халіфаті існували і світські суди. У них найчастіше розглядали кримінальні справи. Призначав світських суддів візир. У світському суді можна було оскаржити рішення суду кадіїв.

Вищою інстанцією світської юстиції вважався придворний суд. Нерідко суд творили візири, керівники палацу. Світський суд був менш стіснений межами Корану і традицій. Здебільшого він керувався нормами місцевого права. Основними рисами судочинства були безперервність судового процесу, одноосібне вирішення судових спорів. Справи розглядали публічно (зазвичай у мечетях). Процес проводили в

усній формі, як правило, він мав обвинувальний характер. Справи порушувалися не від імені державних органів, а зацікавленими особами (за винятком злочинів, спрямованих проти державної влади). Процесуальних відмінностей між розглядом кримінальних і цивільних справ практично не було.

Мусульманське право не містило якихось загальних процесуальних правил. У розгляді цивільних спорів могли брати участь представники сторін. Сторони повинні були самі вести справу, не вдаючись до допомоги адвокатів. Було можливе укладення мирових угод.

Справу мали вирішувати на одному засіданні і не могли відкладати на наступний день. Судовий процес перетворювався на своєрідне змагання сторін, де, звісно, багаті й бідні були в нерівному становищі. Суддя мав велику свободу розсуду, що давало йому змогу керуватися особистими симпатіями й уподобаннями.

Особливістю процесуального права шаріату було те, що судові рішення не вважалося остаточним і безповоротним. Виняток становили випадки, коли сам халіф або його уповноважені змінювали суддівські рішення. У разі виявлення нових фактів допускався перегляд винесеного рішення. Суддя міг переглядати власне рішення. При оцінці доказів у суді панував формалізм. Так, достатнім доказом у справі вважалися свідчення двох гідних довіри свідків-мусульман. Показання жінок розглядалися як «половинні» докази. За відсутності достовірних або переконливих доказів застосовували клятву, котру зазвичай мав виголошувати відповідач або обвинувачений. Клятва з посиленням на Аллаха приймалася в судовому процесі як вагомий доказ. Вона звільняла обвинуваченого від відповідальності або пом'якшувала покарання. Зізнання обвинуваченого розглядалося як доказ, достатній для винесення рішення суду. Здійснюючи правосуддя, судді керувалися насамперед Кораном і Сунною і вирішували справи на основі їх самостійного тлумачення.

Правова ідеологема родинних відносин.

Особливу увагу мусульманська релігія і шаріат приділяли регулюванню шлюбно-сімейних відносин. Безшлюбність розглядалася як небажаний стан, а шлюб вважали релігійним обов'язком мусульманина. Формально для шлюбу була потрібна згода сторін. Але оскільки вважалося, що волю нареченої мають право висловити її батьки, шлюбний договір часто перетворювався на замасковану форму продажу дівчини. Фактично питання про заміжжя дочки вирішував батько. Оскільки, згідно з переказами, Мухаммед одружився з Айшею, коли їй виповнилося дев'ять років, цей вік був визнаний достатнім для

одруження жінок. Допускався тимчасовий шлюб, укладений на певний термін. Мусульманину дозволялося одружуватися з жінками, які сповідують іншу релігію. Жінці-мусульманці було заборонено виходити заміж за іновірця.

Шлюбний документ складався кадієм (суддею) і засвідчувався не менш ніж двома свідками чоловічої статі. Перешкодою для шлюбу вважали кровну спорідненість наречених, ідолопоклонство.

За мусульманином визнавалося право мати до чотирьох дружин, а також наложниць із-поміж рабинь. Дружина мала право на утримання, на окреме приміщення, на виділене чоловіком майно. Вона не брала участі у домашніх витратах, що були покладені на чоловіка, і мала займатися домашнім господарством та вихованням дітей.

Чоловік вважався главою сім'ї. Для нього існувала свобода розлучення, він міг піддавати дружину тілесним покаранням. Дружина могла вимагати розлучення тільки через суд і тільки в разі, якщо чоловік не виконував своїх обов'язків (не давав дружині утримання, мав фізичні вади, не перебував із нею в подружніх стосунках) або якщо він жорстоко повадився з нею. Розлучення могло мати місце у випадках взаємного прокляття (ліана). Його виголошував чоловік перед суддею, коли він вважав, що дитина, яка народилася у дружини, була результатом порушення нею подружньої вірності, але був не в змозі цього довести. Дружина, зі свого боку, могла клятвою заперечувати цю заяву. Шлюб через ліану розривався остаточно (при розлученні з інших підстав шлюб міг бути укладений вдруге).

Шаріат знав кілька видів розлучень, що розрізнялися як за процедурою, так і за юридичними наслідками. Так, було можливе тимчасове розлучення, що передбачало своєрідний випробувальний термін. Хоча приводи для розлучення були точно визначені (наприклад, відступництво від ісламу тощо), чоловік міг розлучитися з дружиною і без пояснення причин, у спрощеній формі (талак), тричі вимовивши слово «талак». При розлученні чоловік мав видати дружині частину майна. Існувала можливість розлучення з ініціативи дружини, коли вона за домовленістю з чоловіком надавала йому певну винагороду (івад).

Шаріат знав спадкування за законом і заповітом. Заповіт не міг зачіпати більш ніж 1/3 майна заповідача, його складання вимагало присутності двох свідків. Правами спадкоємців за законом користувалися багато родичів померлого (діти, онуки, батько, мати, рідні брати й сестри, дідусі й бабусі, подружжя та ін.). Шаріат встановлював черговість спадкування. З кола спадкоємців виключали рабів, осіб, які, хоча б і ненавмисно, заподіяли смерть спадкодавцеві, віровідступників,

розведене подружжя. Спадкова частка жінок була вдвічі меншою за частку чоловіків. Із майна померлого насамперед покривали витрати, пов'язані з його похованням, потім виплачували всі його борги. Спадкоємству підлягали тільки імунні права померлого, а не обов'язки, котрі не могли переходити спадкоємцям.

7.3. Китай: від династії Хань до династії Мін

7.3.1. Загальна характеристика

Стійка багатоукладність економіки, незавершеність процесів утворення класів, збереження пережитків патріархально-родових і рабовласницьких відносин, нерівномірність господарського і соціального розвитку різних районів великої території ускладнюють точне виділення тієї часової межі, якою можна датувати початок середньовічної історії Китаю.

При періодизації історії державності середньовічного Китаю необхідно враховувати зміни царюючих династій і становлення великих імперій. Держава відчувала на собі вплив частих у той період народних повстань, що призводили до різних змін у державних і правових інститутах.

У середньовічному Китаї набули подальшого розвитку риси східної деспотії, що яскраво виявилися ще у Стародавньому Китаї.

На переважну серед істориків думку, початок середньовічної епохи в Китаї був пов'язаний із загибеллю імперії Хань і настанням періоду Трицарства. Розпад Ханьської імперії в III ст. внаслідок концентрації землі в руках приватних власників і потужних народних рухів II-III ст. призвів до столітньої внутрішньої смути. Відновити державну єдність Китаю вдалося найсильнішому з трьох царств – Вейському. У 265 р. встановилося правління династії Цзінь. Так почалася епоха Цзіньської імперії (з 265 р.).

7.3.2. Суспільні відносини

У ці роки в Китаї остаточно утвердилися і стали панівними феодальні відносини. Зміцнила своє становище велика феодальна власність на землю, набула розвитку система питомого землеволодіння.

Традиційні засади системи вищих і місцевих органів управління зміцнювалися й удосконалювалися в цей час переважно за рахунок певного розподілу функцій окремих органів управління: загальноадміністративних, наглядово-контрольних, судових і військово-

командних. Ті чи інші ланки цієї системи піддавалися перебудові, змінювалися їхні повноваження і назви у зв'язку зі зміною завдань, що стояли перед державою.

Місцеві правителі вели міжусобну боротьбу, що вкрай послабила сили імперії. Це дало можливість кочівникам, що жили на північно-східних і північно-західних кордонах Китаю, посилити натиск. Найсильнішими з племен кочівників були гуни: вони утворили в Північному Китаї свою державу.

Більша частина цзінзьської знаті втекла на південь, за річку Янцзи, що була нездоланим кордоном для кінноти кочівників. У цьому регіоні династія Цзінзь зберігала владу до 420 р. На окремих територіях Китаю поперемінно встановлювалося панування тих чи інших династій.

7.3.3. Державна політика й управлінський апарат

Перша спроба об'єднання Китаю була пов'язана з династією Суй, що підпорядкувала собі Північний і Південний Китай. Об'єднання розрізнених дрібних неміцних царств у єдину імперію було спричинене необхідністю припинити внутрішні війни, а також утримувати велику іригаційну мережу, що вимагала наявності єдиної централізованої влади.

У період правління династії Суй почала відновлюватися зруйнована економіка держави, розширилася площа посівів, зросла чисельність населення; відбудовувалися міста, пожвавилася торгівля. Було прорито канал, що з'єднав річки Хуанхе і Янцзи, велися роботи з ремонту Великої китайської стіни і будівництва доріг. Великі витрати, необхідність протистояння кочівникам, народні повстання вимагали від імперії значних зусиль і виснажували її сили.

У результаті на початку VII ст. у Китаї встановилося правління нової династії Тан, що тривало майже 300 років. У цей період було створено сильну централізовану державу.

Танські імператори намагалися розширити фонд державних земель і збільшити кількість селян – підданих держави. Усі міста Китаю будувалися на державній землі; в них жили впливові сановники і феодала, чиновники, купці, ченці та ремісники. Порядок у містах забезпечували спеціальні кінні загони.

У китайському суспільстві склалася сувора ієрархія, особливістю якої було те, що всі вважалися васалами імператора. Представники знаті та чиновники поділялися на численні групи і ранги. Кожному рангу призначалася певна оплата у вигляді земельного володіння або платні. Кожна соціальна група вела притаманний тільки їй спосіб життя, мала своє матеріальне забезпечення, власні правила поведінки, особливі одяг,

прикраси та житло.

Вищу групу панівного класу феодалів становила спадкоємна аристократія, поміж якої теж не було рівності, оскільки знать поділялася на дев'ять рангів (титулів). Кожен титул забезпечувався відповідним розміром подарованої землі.

Значну частину панівного класу становили чиновники, які також належали до дев'яти рангів, що, своєю чергою, підрозділялися на дрібніші групи. Вони не могли передавати у спадок ні свої посади, ні ранги, ні права на подароване землеволодіння. Просування службовими сходами було можливим за умови складання іспитів (існувала ціла система відповідних іспитів).

Залежні верстви населення не були єдиними. Більша частина селян належала до так званого доброго народу (лянмін), обов'язки якого складали обробка землі та виконання передбачених повинностей. При цьому деякі розбагатілі сім'ї використовували працю «прийшлих» і рабів. Переважну масу «доброго народу» становили бідняки. Життя селян було підпорядковане різним регламентам; порушення традицій і правил тягло за собою суворі кари. До «доброго народу» зараховували і ремісників, і купців, яких обкладали податями і повинностями так само, як і селян.

У самому низу соціальних сходів перебував «дешевий народ» (цяньмін) – власники землі у приватних осіб, особисто залежні слуги і раби.

За формою правління танський Китай був монархією, в якій верховна влада належала імператору. Володіючи номінально необмеженими правами і вважаючись сином Неба, він мав правити країною на основі традицій і законів, зберігаючи спадкоємність від великих предків. При імператорі існувала Державна рада, на посади в якій призначали членів імператорського дому та впливових сановників. Було запроваджено посади двох канцлерів: лівого (старшого) і правого (молодшого), – які часто самостійно вирішували державні справи. Канцлерам підпорядковувалися шість відомств, що поділялися на дві групи. До першої належали відомство фінансів, відомство обрядів (що наглядало за дотриманням моральності, обрядів, етикету), відомство, що займалося прийомом і звільненням чиновників. До другої групи – військове відомство, відомство покарань (курирувало суди і в'язниці), відомство громадських робіт. Важливе місце займала палата інспекторів, що спостерігала за діяльністю центрального і місцевого апаратів влади.

Імперію було поділено на провінції, округи та повіти. У кожному територіальній одиниці управління здійснювали призначені з центру

чиновники. У провінції діяли три управлінські служби, на чолі яких стояли уповноважені чиновники високих рангів: адміністративна, до обов'язків якої входили облік людей і земель, збирання податків, спостереження за будівельними роботами; військова, що відала озброєнням та організацією військової справи; наглядово-контрольна, що контролювала весь місцевий управлінський апарат. Аналогічні питання вирішували на рівні округу та повіту.

Нижче повітових центрів стояли сільські організації, ними керували старости з-поміж сільських жителів. Обов'язки старост на всіх рівнях сільських організацій (нижчою одиницею вважалися об'єднання п'яти дворів) були вельми великі: облік населення; контроль за землеробством і шовківництвом, сплатою податків, трудовою повинністю, порядком у селі, відправленням релігійних церемоній.

На першу половину VIII ст. припав найвищий розквіт імперії, що потім змінився кризою. Реальна влада стала переходити до власників феодалних маєтків. Усі колишні повинності були замінені єдиним податком із землі, що залежав від розмірів земельних ділянок. У Китаї настав період феодалної роздробленості, і на початку X ст. було скинуто останнього імператора династії Тан.

Наприкінці X ст. відбулося нове об'єднання Китаю під владою династії Сун. Сунська імперія була слабшою за Танську; об'єднання Китаю не стало повним. Так, наприклад, тюркські, монгольські та інші західні кочові племена не підкорилися імперії.

Соціальні відносини в Сунській імперії в XI ст. відрізнялися глибоким антагонізмом. Це було пов'язане з тим, що держава одержувала податки менше ніж із половини земель, оскільки більша їх частина була захоплена вищими чиновниками-феодалами. Становище селян, на яких лежав тягар поборів і податків, ставало катастрофічним: голод, епідемії, вимирання цілих сіл і волостей стали постійним явищем.

Спробу вивести Китай із кризи зробив міністр Ван Аньши (1068-1073 рр.). Відповідно до його реформ було проведено новий земельний перепис і обкладено податками землі служивої знаті. Селян було звільнено від державної трудової повинності; податки за землю вони мали сплачувати частково продуктами, частково грошима. Було створено державні хлібні комори, з яких населенню в голодні роки видавали пайок. Було також засновано державний банк, де селяни могли отримувати позики.

Чиновники і феодали виступили проти реформ, а тому багато з них так і не було втілено у життя.

Імперія Сун у межах Південного Китаю проіснувала трохи більше

ніж 300 років, а в 1279 р. була розгромлена онуком Чингісхана Хубілаєм, який заснував нову монгольську династію, що називалася китайською «Юань».

За Хубілая було оновлено склад чиновників. При цьому на безліч вищих посад призначали чужинців (так, знаменитий Марко Поло – венеціанець – обіймав різні посади в Китаї).

Монгольське завоювання мало для Китаю такі самі важкі наслідки, як і для інших країн Азії та Європи. Монголи спустошували китайські поля, перетворювали багато з них на пасовища для своїх стад; міста і села були розграбовані і розорені. На китайський народ накладалися тяжкі побори.

Підкорення Китаю монголами спричинило й розширення рабовласництва. Лише невелика частина селян залишилася утримувачами державних земель; більшість із них стали особисто-залежними або рабами, які зобов'язані були будувати греблі, дороги, вносити податок за тих, хто служив у війську, годувати й забезпечувати постоем воїнів.

Становище городян виявилось особливо важким. Монгольські феодали захоплювали ремісників, переселяли їх і перетворювали на своїх рабів. Цехові ремісники обкладалися важкими поборами; крім того, їх змушували безкоштовно працювати на солдатів гарнізону.

Китайські купці та їхні організації були також обкладені важкою податтю. Вони платили спеціальні мита, не мали права вільно пересуватися країною.

На початку XIV ст. обстановка в країні була винятково напруженою. Майже в усіх провінціях спалахували повстання. У 1351 р. спалахнуло потужне повстання «червоних пов'язок», у якому брали участь селянські загони («червоні війська»), жителі міст, представники дрібних феодалів. Цей рух відразу ж набув антимонгольської спрямованості: його головною метою було повалення влади династії Юань.

Основною силою національного руху стало селянство. Одного з керівників селянської армії Чжу Юаньчен (буддійський чернець) 1368 р. проголосили імператором і заснували нову династію Мін.

Нова династія, заснована представником селянства, на перших порах проводила політику, що дещо полегшувала становище народу. Так, із метою більш рівномірного розподілу податків було переглянуто податні списки. У результаті конфіскації земель монгольської знаті значно збільшилася кількість державних селян; видавалися укази про списання недоїмок. Городяни також отримали деякі пільги: ремісникам дали можливість працювати і продавати власні товари, а купцям – вільно

їздити країною і торгувати. Податковий гніт був дещо послаблений і щодо міських ремісників. Однак феодальний лад зберігався непорушно. Великі землевласники і привілейоване чиновництво зберегли своє панівне становище.

За формою правління Мінська імперія була феодальною деспотією з характерним для неї складним бюрократичним апаратом. Уся повнота влади перебувала в руках імператора. У провінціях цивільні, військові та судові функції виконували різні особи. Було створено особливі органи контролю і нагляду щодо всіх ланок державного апарату. Панівною ідеологією і релігією в цей період стало реформоване конфуціанство. Імператор постійно користувався порадами вчених конфуціанців, але це не спричинило переслідування інших релігій (буддійської, мусульманської).

На початку XV ст. у країні спостерігалось економічне та культурне піднесення, розширювалися зовнішні зв'язки держави. Саме тоді було складено всеосяжне зібрання праць із різних галузей знань. Водночас дедалі більше зміцнювалися феодальні порядки, внаслідок чого до кінця XV ст. непомірно зросли багатство і політичний вплив великих феодалів, посилилося пригнічення простого населення. Надмірно розширився бюрократичний апарат, зросли витрати на утримання пишного імператорського двору, збільшилися податки. Наприкінці XVI ст. імперія Мін занепала.

На початку XVII ст. відбулося об'єднання маньчжурських племен, котрі створили потужну державу, що стала здійснювати набіги на північні провінції Китаю.

Багато провінцій охопили селянські заворушення. Головною метою боротьби було позбавлення влади імператора, знищення великих феодалів, сановників. Повсталі зайняли Пекін, останній імператор династії Мін покінчив життя самогубством.

Повалена знать почала збирати сили для боротьби проти повстанців, при цьому вона пішла на пряму зраду, звернувшись до маньчжурських князів із проханням про допомогу. Повстанці були розгромлені. У червні 1644 р. маньчжури вступили в Пекін. Відтоді в китайській столиці утвердилася нова династія Цин.

7.3.4. Організація військової справи

Значну роль у розглядуваний період відігравала армія. Чоловіки до досягнення 60 років вважалися військово зобов'язаними і залучалися як на службу в армію, так і для виконання інших обов'язків. Дезертирство, ухилення від військового походу до місця бою каралися смертною

карою.

Головною армійською реформою стало запровадження рекрутської системи набору війська (замість найму воїнів), за допомогою якої створювали регулярну армію, що перебувала на утриманні держави. Рекрутський набір існував і в пізніші часи. Імператори вдавалися також до послуг найманих загонів.

У Мінській імперії збереглася стара система «військ округів» і прикордонних гарнізонів, основний склад яких формувався з військовопоселенців, які мали наділ і несли службу до глибокої старості, а іноді й до самої смерті.

За всіх часів регулярні війська спиралися на підтримку місцевих військових загонів, общинних формувань, покликаних охороняти порядок. Мінські імператори широко вдавалися до допоміжних військових формувань союзних держав, котрі вони або наймали, або примушували до несення служби у фронтових районах. До кінця правління династії Мін армія налічувала 4 млн осіб. Регіональні військові з'єднання розташовувалися в провінціях і стратегічно важливих військових областях. З базових військових з'єднань періодично формувалися особливі війська, що несли службу в столиці. Поміж них виділялися загони особистої імператорської гвардії, покликаної охороняти імператорський палац.

З метою спрощення управління всі військові з'єднання були розподілені між п'ятьма військовими округами, якими керували головні військові комісаріати, що знаходилися в столиці. Начальники головних військових комісаріатів, які здійснювали контроль над військово-територіальними округами, входили в уряд.

Постійного головнокомандувача в армії не було. У разі початку воєнних дій один із вищих військових чинів або сановників призначався воєначальником або навіть генералісимусом. Поступово, однак, розвивалася система постійного тактичного командування, при цьому особовий склад концентрувався вздовж кордонів, портів та інших стратегічних пунктів.

7.3.5. Система права

Джерела права.

Китай не знав європейської концепції суб'єктивних прав особистості, громадянина, індивіда, що бере свій початок ще в античному світі. У китайських кодексах і офіційних документах правове становище особистості визначалося приналежністю індивіда до тієї чи іншої соціальної групи, члени якої володіли тими чи іншими правами і

строго фіксованими обов'язками. Станові відмінності свято охоронялися законом і традицією.

У династійних зводах законів кістяк норм створював засновник династії (ці норми згодом набували рис божественного встановлення), а його спадкоємці розширювали, доповнювали цей кістяк своїми законотворчими постановами, удосконалюючи їх.

Основним джерелом китайського феодального права був закон, і насамперед імператорський указ. З надзвичайною широтою велися кодифікаційні роботи. Майже кожна феодальна династія, вступаючи на престол, ставила завдання впорядкування та оновлення чинних зводів законів.

Розвиток китайського середньовічного права відбувався переважно у сфері кримінального права, регулювання станovo-рангових відмінностей, податкових повинностей населення, обов'язків різних категорій власників державних земель, а також осіб, відповідальних за збереження державної власності та поповнення державної скарбниці. Усі ці тісно пов'язані між собою норми й становили зміст численних правових пам'яток, династійних зведень законів, що дістали назву кодексів.

Китайське феодальне законодавство вирізнялося складністю і специфічною побудовою положень.

Воцаріння на китайському престолі династії Цзінь ознаменувалося появою в 268 р. нового зводу законів, що складався з 60 глав і 2926 статей. Великі укладення створювалися і за часів правління наступних династій.

У 654 р. було закінчено складання зводу законів імперії Тан. У ньому містилися пояснення до кожної статті, і, крім того, у запитаннях і відповідях пропонували розв'язання конкретних випадків, які, хоча прямо й не були передбачені тими чи іншими статтями, мали ухвалюватися на їхній підставі. Було встановлено чотири розряди законів: люй (кримінальні закони), лін (адміністративні закони), ко (доповнення та зміни до кримінальних та адміністративних законів), ши (положення про застосування законів). Зводи законів і укладення були надзвичайно великими за обсягом, налічували десятки томів.

Велику роботу із систематизації правового матеріалу провела династія Суй (589-617 рр.). Як свідчать хроніки, «закони були чіткими і ясними». Суйське укладення було покладено в основу всієї подальшої кодифікації.

Наприкінці XIV ст. було складено звід законів династії Мін. Відповідно до нього закони були розбиті на шість розділів – за кількістю

відомств центрального управління. Мінський звід законів було покладено в основу роботи комісії зі складання укладення вже за династії Цин.

Власність. Види зобов'язань.

Основними формами власності, передбаченими правом Китаю, були державна і приватна. Общинне землеволодіння припинило своє існування в Китаї ще в давнину. Верховним власником усієї землі вважався імператор. Переважаючою в ранньофеодальний період була державна феодальна власність на землю. Держава передавала земельні наділи в користування селян. У разі смерті селянина – власника державного наділу або досягнення ним похилого віку земельний наділ повертали до скарбниці.

Одночасно з державною існувала і розвивалася інша форма феодальної власності на землю – умовна власність. Так, військовим чиновникам державні землі надавалися як спадкове володіння за умови обов'язкового несення ними військової служби. Практикувалася і передача землі у тимчасове володіння чиновникам із тим, щоб дохід із земельного наділу йшов у рахунок їхньої щорічної платні. Існувала власність чиновників у формі наділів, подарованих за службу. Їхній розмір залежав від рангу власника або займаної ним посади.

Розвивалася і міцніла приватна земельна власність. До приватних землевласників належали різні групи населення: феодальна знать, багаті купці, особи, які займалися різними промислами. Приватними полями володіло і селянство. Селяни – власники землі були нечисленні й володіли, як правило, крихітними ділянками.

Набуло розвитку й договірне право. Серед різноманітних договорів, відомих феодальному Китаю, особливе місце займав договір купівлі-продажу. Його об'єктом могло виступати найрізноманітніше майно. Могла продаватися і земля (навечно або на строк). Іноді продавали право оренди. Головною умовою дійсності договору купівлі-продажу була угода сторін. Купівля-продаж звичайної речі, так само як і рабів та худоби, вимагала складання купчої. Її відсутність каралася биттям палицями.

Праву Китаю були добре відомі договори дарування, міни, зберігання.

Широкого поширення набув договір позики. Його об'єктом виступали гроші, зерно. Відсотки за позиками були великі. Як забезпечення договору позики застосовували поручительство і заставу. У заставу брали будинки, двори, сади, млини, рабів, одяг тощо. У разі неповернення боргу в строк заставлене майно переходило до кредитора.

У разі закладання землі заставодавець тривалий час не втрачав права власності на заставлену землю, зберігаючи право викупу землі після закінчення строку сплати боргу. Часто використовували передачу в користування конкретно визначеної речі, неповернення якої тягло за собою кримінальну відповідальність.

Особливого значення набув у Китаї договір земельної оренди. В оренду здавали державні та приватновласницькі землі. Діяла довічна і навіть спадкова оренда на основі принципу «одне поле – два господарі». Це означало, що феодал не мав права відібрати ділянку у свого постійного орендаря. Спочатку орендна плата стягувалася продуктами і становила, як правило, не менше половини врожаю.

Із розвитком товарно-грошових відносин дедалі більшого значення набував договір особистого найму. Частково працю найманих працівників використовували в казенному ремеслі, але основною сферою її застосування були приватні майстерні та мануфактури.

Злочин і покарання.

Середньовічне кримінальне право Китаю, його династійні кодекси створювалися в умовах сформованих у давнину стереотипів масової правосвідомості китайців.

Китайці вірили у виняткову ефективність моральних норм (лі) і жорстких правових норм (фа), що взаємодіють одна з одною. У танському кодексі міститься понад 60 прямих посилань на моральні норми лі, на конфуціанські твори. Водночас кодекс виходив із легістських вимог про колективну відповідальність, про заохочення доносів.

Із дією цього стереотипу була пов'язана й інша риса масової свідомості, що сходила до легізму. Прикладом може слугувати одне з показових положень танського кодексу, що передбачало покарання у вигляді биття палицями за абстрактне порушення моральної норми, «за те, що не слід робити».

Злочинець як суб'єкт злочину міг бути і вільним, і рабом. Але ця обставина не виключала суто станового принципу застосування покарання за багато видів злочинів.

Китайське право в низці випадків враховувало форми вини: умисел і необережність, – хоча й не завжди послідовно. У III-IV ст. головним показником навмисності злочину стали вважати складання плану його вчинення. При винесенні покарань використовувалися такі категорії, як незнання, ненавмисність, недбалість, забудькуватість, помилка. Ці поняття застосовували як підстави для помилування.

Законодавство не знало інституту необхідної оборони, але звільняло

від відповідальності найближчих родичів (сина, онука), які захищали від нападу батька, матір, діда, бабцю.

Класифікація злочинів залежно від їхньої суспільної небезпеки у світлі конфуціанської моралі ґрунтувалася на традиційному праві. Китайське феодальне право давало досить своєрідну класифікацію злочинів. Починаючи з VI ст. вона залежно від суспільної небезпеки ґрунтувалася на концепції «десяти зол». До них відносили: злочинні посягання проти імператора, зраду, злочин проти близьких родичів, поведінку, що суперечить природному порядку речей (чаклунські дії, приготування, зберігання і передача іншій особі отрут тощо), злочини, вчинені з особливою жорстокістю, пов'язані з порушенням особливо значних заборон (крадіжку предметів культу, лихослів'я на адресу імператора тощо).

Водночас аналіз правових збірників дає можливість визначити такі групи злочинів: державні злочини (бунт, спроби захопити державну владу, лихослів'я проти особи імператора, зрада тощо); злочини, скоєні державними чиновниками (самовільне відлучення, ухилення від дорученої справи, безпричинне неприбуття на службу, хабарництво, користування казенними грішми або хлібом, псування або втрата іменного указу, розголошення службової таємниці тощо); злочини проти особистості (умисне вбивство, вбивство через необережність, вбивство в бійці, вбивство, вчинене за допомогою особливих хитрощів, за допомогою отруєння, нанесення тілесних ушкоджень, побої, наклеп, лайка, безчестя тощо); злочини проти власності (розбій, грабїж, крадіжка, знищення чужого майна, шахрайство, що прирівнювалося до крадіжки, особливо небезпечний злочин – підпал).

Особливу групу становили злочини проти сім'ї (взяття в дім другої головної дружини за життя першої, приниження законної дружини до становища наложниці, укладення шлюбу в період жалоби, перелюбство). Суворі покарання накладали за вбивство, образу або побиття батьків чи старших родичів, убивство чоловіка дружиною. За побиття дружини чоловік покаранню не підлягав.

Різноманітними були військові злочини: неявка в призначений термін на огляд, зловживання під час наборів армії, втеча з армії під час походу, продаж казенного вбрання або зброї, повідомлення ворогові військової таємниці. Крім зазначених вище, китайському феодальному праву була відома велика кількість і інших найрізноманітніших злочинів: підробка монети, порушення встановлених для різних станів зразків житла, одягу, посуду, вживання неправильних мір і ваг, складання підроблених документів тощо.

Існувало безліч різновидів покарань. Основною їхньою метою було залякування. Так, страті підлягали начальник міста, який здав місто ворогові, командири і солдати, які першими втекли з поля бою. Широко застосовували різні види смертної кари, відомі ще рабовласницькому Китаю: розрізання навпіл, розривання на частини, відрубання голови з виставлянням її напоказ і залишенням трупа на місці страти протягом трьох днів, вдавнення. Зустрічалися й інші покарання: кастрація, гоління голови, таврування обличчя, заслання, перетворення на рабовласників, покарання батогами або бамбуковою палицею, конфіскація майна тощо. За династій Суй і Тан було встановлено п'ять основних видів покарання, що широко застосовувалися й надалі: мала і велика бамбукові палиці, заслання на певний термін, поєднане з роботами, довічне заслання і смертна кара. Цей перелік не був вичерпним і не виключав застосування інших покарань. І все ж п'ять основних видів покарання стали характерною рисою китайського феодального права.

Китайське право враховувало соціальне становище потерпілого і злочинця. Окремі категорії населення при призначенні покарання мали привілеї. Право на пом'якшення покарання було закріплено за чиновництвом. Так, один сановник отримав спеціальну металеву пластинку, на якій було перераховано його заслуги і сказано, що «його потомство звільняється від покарання смертю». У зводі законів династії Мін містилося правило, згідно з яким заслужені сановники при першому порушенні закону повністю звільнялися від покарання. Якщо ж вони скоювали злочин удруге, то каралися вирахуванням половини платні, при скоєнні третього злочину видача платні припинялася зовсім і лише «вчетверте вони каралися за законом». У низці випадків злочинцеві надавали можливість відкупитися від покарання грошима, тканинами або зерном. Внесення викупу звільняло від тілесних покарань і заслання, а окремі категорії населення мали можливість відкупитися від усіх п'яти основних видів покарання.

За танським кодексом, як правило, пом'якшувалися покарання за злочини, вчинені трьома категоріями осіб: «старими і малими», а також інвалідами. При цьому часто дітям злочинця загрожував продаж у рабство. Жінки могли бути страчені, але не могли бути заслані, а страта вагітної жінки відстрочувалася на 100 днів після народження дитини.

Судочинство.

Суд і судочинство здебільшого здійснювали як судові, так і адміністративні органи, що виконували судові функції. Верховну судову владу мав імператор. Суд не був чітко відокремлений від адміністрації, хоча існували й суто судові посади та установи. У центральному апараті

був спеціальний чиновник, який займався розшуком злочинців, інший чиновник вирішував судові справи. Чиновники, відповідальні за пошуки злочинця, мали розшукати його у визначений термін. Якщо злочинця не було знайдено, чиновника карали паличними ударами.

Судовий розгляд був досить простим, сторони захищали свої інтереси особисто, без участі адвокатів. Суддя виносив вирок і рішення одноосібно і не був пов'язаний певним порядком судочинства. Під час розгляду справи суддя мав звертати увагу на поведінку сторін і в зовнішньому вигляді людини (вираз обличчя, очей, стан дихання) читати відображення її почуттів. Жодних процесуальних гарантій для обвинуваченого не передбачалося. Судді під час вирішення справ керувалися укладенням, рішеннями своїх попередників та апеляційних інстанцій. Обґрунтування вироку фактами не вимагалось. Судді виходили з презумпції винуватості обвинуваченого і ставили своєю головною метою домогтися зізнання останнього у вчиненні злочину. Проводили допити, очні ставки, призначали тортури.

Правова ідеологема родинних відносин.

У сфері регулювання шлюбно-сімейних відносин у феодальному Китаї порівняно з попереднім періодом особливих змін не відбулося. Збереглися велика патріархальна сім'я, влада батьків над дітьми, шанування старших, культ предків. Сімейне право базувалося на принципах конфуціанської моралі. Шлюб розглядався як обов'язок, виконання якого мало служити інтересам сім'ї, відповідати вимогам культу предків. Вік шлюбного повноліття не закріплювався, але зазвичай він становив 15-16 років для чоловіків і 14-15 років для жінок. Шлюбу передувала угода родин нареченого і нареченої. Згоди молодих не було потрібно. Заборонялося укладення шлюбів між родичами (до четвертого ступеня спорідненості), однофамільцями, між маньчжурами і китайцями.

Влада глави сім'ї була надзвичайно великою. Він міг покарати і навіть продати в рабство своїх дітей. У його розпорядженні перебували дім і господарство. Діти, онуки не мали окремого майна, їхні спроби виділитися і вести самостійне господарство за життя батьків кваліфікувалися як злочин. Особлива роль у сім'ї належала також старшим родичам.

Тільки одна дружина в китайській сім'ї визнавалася законною; крім неї чоловік міг мати наложниць. Чоловік був головнокомандувачем у сім'ї, мав право покарати дружину, проте заборонялося зводити її до становища наложниці. Розлучення в Китаї відбувалося за обопільною згодою подружжя. Чоловік міг вимагати розлучення у випадках безпліддя дружини, її зради, прояву неповаги до чоловіка і його батьків,

балаканини тощо. Дружина могла вимагати розлучення, якщо чоловік покинув її на строк понад три місяці, примушував до аморальної поведінки. Чоловік міг одружитися вдруге. Якщо ж вдова мала намір знову вийти заміж, то старійшини роду її чоловіка могли відібрати в неї не тільки майно померлого чоловіка, а й її придане.

У разі втечі чоловіка місцева влада після закінчення трьох років давала жінці дозвіл на вторинне заміжжя. Але дружина, яка втекла від чоловіка, підлягала тілесному покаранню, і чоловік мав право продати її. Якщо ж, утікши, вона виходила заміж, то піддавалася смертній карі.

Після смерті батьків спадщину отримували сини. Будинок, земля та інше майно ділилися між ними порівну, незаконнонароджені діти одержували тільки половину частки. Якщо спадкодавець помирав, не залишивши синів, то одного з його родичів визнавали усиновленим. Якщо ж після смерті спадкодавця не залишалось ні синів, ні родичів, придатних до усиновлення, майно переходило до дочки, а за відсутності дочок – до скарбниці. Заміжні дочки не мали права на спадщину, незаміжні отримували половину частки братів.

Спадкування мало характер загального правонаступництва, оскільки супроводжувалося відповідальністю спадкоємців за борги померлого. Успадковували як майно померлого, так і його посаду, що могла бути успадкована тільки старшим сином.

7.4. Середньовічна Індія

7.4.1. Загальна характеристика

У середні віки в Індії відбувалися важливі процеси, котрі дають підставу окремо виділити цей період в історії країни. Вони були пов'язані насамперед із внутрішньою перебудовою варварської системи, що незмінно існувала й зберігала за всіх політичних режимів свій статус-кво, зі створенням на значній частині території Індії великої індо-буддійської цивілізаційної зони, зі зростанням релігійно-культурної самосвідомості індійців, що протягом століть становила важливий фактор їх об'єднання, незважаючи на етнічну роз'єднаність і відсутність державної єдності.

7.4.2. Державна політика й управлінський апарат

На початку середньовіччя Індія складалася з багатьох десятків дрібних держав. Уповільнений і нерівномірний характер розвитку індійського суспільства в середні віки робить вкрай складною

періодизацію його історії.

За царя Чандрагупти (320-340 рр.) виникла держава Гуптів (IV-VI ст.), що поклато початок процесу становлення єдиної індійської державності, який, однак, гальмувався поділенням індійського суспільства на дрібні соціальні групи. Кастами ставали етнічні та професійні групи, клани воїнів-завойовників, релігійні секти.

Держава Гуптів була розділена на провінції, котрими управляли начальники прикордонних областей або намісники. Провінції ділилися на округи. Найдрібнішою адміністративною одиницею залишалася сільська община. Общинне самоврядування очолювали старости.

Поділ суспільства на касты, професійні та етнічні групи не давав змоги сформуватися сильній центральній владі, робив її номінальною і слабкою. Тому держава Гуптів впала під ударами кочівників.

У країні знову встановилася політична роздробленість, що тривала кілька століть. В Індії утворилося до 70 різних самостійних держав-князівств, економічно не пов'язаних між собою, у яких зберігалися значні пережитки родоплемінних відносин.

Ці держави не були державами в сучасному розумінні (з кордонами, бюрократичним апаратом, правом). На чолі середньовічних індійських монархій (князівств) стояли махараджі. Їх або обирали, або трон передавався у спадок. Махараджі не були самодержцями, оскільки при них діяли дорадчі органи – мантріпарішади, що склалися зі знатних вельмож і багатих феодалів. До адміністративного апарату входили збирачі податків, зберігачі державних документів. Головну функцію держави – захист від зовнішніх ворогів – виконувала армія, що відігравала ключову роль у системі влади.

Подібні примітивні племінні монархії досягали державної єдності завдяки релігії – індуїзму. Індуїзм був органічно пов'язаний із духовним і матеріальним життям общини, що й становило опору племінних монархій. Державний лад набув рис феодальних монархій східного типу лише після завоювання Індії мусульманами.

На початку VIII ст. араби захопили частину Західної Індії, а потім і північну її частину. Іслам сприяв об'єднанню Індії.

На початку XIII ст. тут утворилася велика мусульманська держава зі столицею в Делі – Делійський султанат.

Делійський султанат за формою правління був східною монархією, деспотією, що спиралася на іслам як на духовну основу одноосібної влади правителя. На чолі держави стояв султан, який володів вищою законодавчою, адміністративною та судовою владою, особисто вирішував усі найважливіші державні справи, призначав правителів

областей, міст, військових начальників, великих чиновників. Влада султана-деспота здійснювалася методами жорстокого насильства і фізичного знищення інакомислячих. Трон передавався у спадок.

Султан спирався на дорадчий орган – Таємну раду, членами якої були вищі чиновники та намісники провінцій. Візир керував фінансовим і військовим відомствами та діяв у межах наказів султана.

Центральні відомства (військове, фінансове, громадських робіт) – дивани – склалися тільки з феодалів-мусульман. Мусульманська знать була інтернаціональною і височіла над місцевою індуською знаттю. Вона складалася з монголів, вихідців із Ірану, Афганістану, Середньої Азії.

Делійський султанат був розділений на 23 провінції. Великі провінції ділилися на області. Наступною адміністративно-податковою одиницею був район, що охоплював низку сіл. Первинну адміністративну одиницю становила община.

Головною проблемою султанату стали повстання індусів, для яких влада була чужою як етнічно, так і з погляду релігії. У 1366 р. після чергового повстання правлячий тоді султан віддав наказ про винищення індусів. Незабаром, наприкінці XIV ст., в Індію вторгся повелитель монголів Тимур зі 120-тисячним військом. Султанат було ліквідовано, країну розграбовано. Індія знову потрапила у вир смуги і роздробленості.

Слабкістю країни почали користуватися і європейці, які утворили перші колонії, займалися пограбуванням місцевого населення.

У 1526 р. в Індію проник онук Тамерлана емір Бабур, який підкорив країну і проголосив себе шахом. Його держава отримала назву імперії Великих Моголів. У період імперії середньовічна індійська монархія набула закінченого вигляду військово-теократичної монархії. На чолі держави стояв падишах, влада якого обожнювалася. У його руках була зосереджена верховна духовна, законодавча, судова, військова влада. Всеваддя падишаха не було обмежене ніким. Він спирався на централізований апарат управління, що складався як із мусульман, так і з індусів. На чолі адміністративного апарату стояв перший міністр, якому підпорядковувалися урядові відомства – дивани.

Головним відомством було фінансове, що займалося оподаткуванням і розподіляло земельні пожалування за військову службу. Військове відомство очолював головний інтендант і скарбник війська, який стежив за переданням до скарбниці захопленої військової здобичі. Господарське відомство наглядало за казенними майстернями та палацовим майном. Церковне відомство відповідало за призначення церковнослужителів і суддів, а також за роздачу земель мусульманському духовенству.

Могольську імперію було розділено на провінції; їх очолювали намісники падишаха – губернатори, які володіли всією повнотою влади. Провінції склалися з областей та округів. У кожен область призначали як військових начальників, так і цивільних чиновників, які здійснювали збір податків.

Наявність напівавтономного механізму общинного самоуправління на чолі з брахмансько-кшатрійською верхівкою стала характерною рисою і Делійської, і Могольської Індії. Ні зламати, ні належною мірою підпорядкувати собі індійські общини, особливо великі, мусульманські правителі так і не змогли. Так, наприклад, моголи не визнавали володінь місцевих правлячих кланів. Індійськими общинами керували вожді – глави домінуючих каст, голови сіл. Вони були не посадовими особами центрального апарату, а представниками общин – платників податків у їхніх відносинах із центральною владою. Ці відносини були схожі на обов'язки переможених переможній державі. Общинні посади передавалися у спадок, і ба більше, ділилися серед спадкоємців. Продовжували існувати й общинні ради – панчаяти, що склалися з представників домінуючої касті в окрузі, селі.

У системі влади військово-теократичної монархії особливе місце належало армії, на міць якої спиралася одноосібна влада падишаха.

Кіннота, що складалася з мусульман, була основною силою армії. Особливе місце відводилося палацовій варті та іншим добірним військам. Армія в Делійському султанаті була організована за десятковою системою. Військовий і цивільний чин залежав від кількості воїнів, які перебували під командуванням певної особи. У Могольській Індії чисельність військ була значно збільшена за рахунок найманих загонів, оплачуваних безпосередньо зі скарбниці. Особливо привілейоване становище мали наймані воїни, підпорядковані безпосередньо падишаху. Великі індійські общини колективно захищали зі зброєю в руках власні території і власні права.

Найбільшого розквіту імперія Моголів досягла за царювання шаха Акбара (1556-1605 рр.). Він видав указ про віротерпимість, дозволивши вільне повернення до колишньої релігії тим індусам, які раніше прийняли іслам з примусу. Столицю імперії було перенесено в Делі. Однак у середині XVII ст. переслідування індусів за релігійною ознакою поновилися, що призвело до їхніх повстань. Цим не забарилися скористатися європейці.

Боротьба за Індію між португальцями, голландцями, французами та англійцями закінчилася на користь останніх. Отже, Індія через свою роздробленість, нескінченні усобиці в середовищі правлячого класу,

значні національні, релігійні та кастові відмінності перетворилася на англійську колонію, повністю втративши власну державність.

7.4.3. Система права

Джерела права.

У феодальну епоху брахманське право було критично переосмислено і витлумачено відповідно до нових умов. З'явилися численні правові трактати, коментарі, збірники висловлювань релігійних діячів щодо того чи іншого предмета правового регулювання. Веди поступалися місцем нибандхам (коментарям, трактатам), що з часом стали відігравати роль головних джерел індуського права. Повністю були переписані і знову відкоментовані Закони Ману.

Протягом тривалого часу Індія вирізнялася неабиякою стійкістю етичних і правових індієтських уявлень. Особливі погляди існували й на шляхи розвитку традиційного права, що розглядалося як священне. Діяльність індійських правознавців відповідала цим уявленням, оскільки вони не претендували на створення законів і ставили собі за мету лише витлумачити приписи дхармашастр. Широко використовуючи норми звичаєвого права, коментатори пристосовували теоретично незмінне «священне» право дхармашастр до нових умов.

Думки коментаторів часто не збігалися, оскільки формувалися в різний час, ґрунтуючись на звичаєвому праві. У різних частинах середньовічної Індії визнавали авторитет одних коментаторів і відкидали авторитет інших. До приходу мусульманських завойовників в Індії не було державної єдності, що зумовлювало партикуляризм права, звичай залишався одним із найважливіших джерел традиційного індуського права.

Брахманізм став витіснитися буддизмом. Наприклад, буддисти керувалися вінаєю – збіркою висловів Будди на санскриті. На основі вінаї було створено підручник із дисципліни ченців «Протимокшу». Він містив 227 правил поведінки для ченців і 500 для черниць, причому про будь-які юридичні зобов'язання в підручнику не згадувалося. Дисципліна ґрунтувалася на власних моральних принципах. Сам Будда казав: «Після моєї смерті нехай скасовує община, якщо того забажає, малі й менші правила поведінки». Навіть людину, яка вчинила вбивство, вважали невинною, якщо вона, по-перше, знала, що вбивство є злом, а по-друге, вчинила його без наміру або випадково.

Вступ Індії в епоху феодалізму став поштовхом до розвитку права. Правовий розвиток відбувався у двох основних напрямках: а) створення нових збірок законів – дхармашастр, або смріті; б) розробка коментарів

до вже існуючих дхармашастр. Основна увага приділялася коментуванню і складанню різного роду покажчиків до вже відомих правових пам'яток. Як приклад можна навести коментар «Мітакшара», створений у XII ст. Виняткову роль продовжували відігравати Закони Ману. У цей час до них були складені коментарі: Медхатітхі (IX ст.) і Говінда-раджі (XII-XIII ст.).

Створення Делійського султанату означало поширення в Індії мусульманського права. В Індії утвердилося положення про те, що все підпорядковується закону, заснованому на Корані, і що верховним тлумачем закону є правитель. Сфера застосування місцевого права – права дхармашастр – була звужена як за колом осіб, так і за колом відносин, регульованих нормами цього права.

Власність. Види зобов'язань.

Провідну роль в індійському суспільстві відіграла феодальна земельна власність. Верховним власником землі в ранньофеодальний період був махараджа. Він дарував землі в умовну обмежену власність своїм васалам.

На умовах несення військової служби та виплати данини володіла землею феодальна знать, яка мала право передавати її у спадок. Інші феодали були позбавлені спадкових прав. Державні чиновники отримували землю, «виділену їм на їхнє утримання». Із закінченням служби ці землі знову поверталися правителю.

У цей самий час в Індії формувалася успадкована земельна власність, не обумовлена феодальними повинностями і службою. Як правило, земля передавалася навечно, а з VII ст. – «з правом успадкування синами і синами синів». Такі категорії земель оголошувалися «вільними від усіх податків».

У Делійському султанаті верховним власником землі був глава держави – султан. Уся територія ділилася на державні землі та володіння феодалів.

Існували різні форми земельної власності. Основною з них була ікта – тимчасове й умовне володіння, власник якого був зобов'язаний військовою службою. Спочатку ікта була не стільки пожалуванням землі, скільки можливістю отримувати з неї податок. Султан міг переводити власників ікти з місця на місце, у будь-який час позбавити їх дарування. Існувала безумовна приватна власність на землю – мульк, основним шляхом утворення якої було освоєння пусток.

Розвивалися форми феодальної власності. Так, ікта поступово перетворилася на дарування території разом із населенням, що проживало на ній. Її власники зосереджували у своїх руках

адміністративні, фіскальні та військові функції.

У Могольській імперії панувала феодальна державна власність на землю. Це виявлялося в тому, що уряд встановлював розмір і спосіб справляння земельного податку на всіх землях, а обробка землі вважалася державною повинністю селянства. Характерним було те, що за наявності державної земельної власності селяни могли при дотриманні певних умов продавати землю, передавати її у спадок, визначати форми своєї господарської діяльності.

Частина оброблюваних земель становила державний фонд. Однак він був невеликий за своїми розмірами. Основна маса земель роздавалася феодалам. Причому право жалувати землі належало тільки центральній владі.

Праву феодальної Індії були відомі різні види договорів. Широко застосовувався договір дарування. Особливий інтерес становило дарування землі. У грамотах ішлося про вічність такого дарунка (доки «існують місяць, зірки і сонце»), містилися погрози тим, хто матиме спробу його порушити. Договір необхідно було укласти в письмовій формі. Дуже часто текст договорів вирізали на мідних пластинках, висікали на камені тощо.

Дотримання певних умов вимагалось при відчуженні землі. У ранньофеодальний період потрібно було отримати дозвіл зберігача офіційних документів. Продаж відбувався в присутності свідків і засвідчувався записом на мідних пластинках.

При укладенні договору оренди землі було потрібне дотримання певних умов: необхідно було точно встановити термін оренди, частки сторін, що домовляються, вид насіння, яким планується засіяти орендоване поле, тощо. Власник землі міг визначити вид оброблюваної культури і спосіб отримання належної йому частки врожаю.

Своєрідністю договору позики було збереження деяких принципів, закладених ще в рабовласницький період. Як і раніше, винятково важливе значення мала приналежність кредитора і боржника до певної касты. У ранньофеодальний період за позику зазвичай стягували 15 % на рік, але з часом відсотки надзвичайно зросли. Хоча іслам і забороняв стягування відсотків, лихварство продовжувало поширюватися.

Набув поширення договір особистого найму. Багато ремісників працювали за плату на заможних громадян. Відомі були й договори про найом працівників у землеробстві.

Злочин і покарання.

Кримінальні справи мали розглядатися мусульманськими суддями на основі норм мусульманського права, котре в цій своїй частині набуло

територіального характеру, тобто застосовувалося до всіх жителів завойованих територій.

Усе те, що вважалося безпосередньо пов'язаним із релігією, – шлюбно-сімейні стосунки, успадкування, діяльність релігійних установ – регулювалося вибірково: мусульманським правом, якщо йшлося про мусульманина, та індуським правом, якщо справа стосувалася індуса. Крім того, мусульманське завоювання мало вплинуло на кастові та общинні порядки.

Насадження мусульманського права не змогло зупинити розвитку національного права Індії. Широке використання стародавніх дхармашастр, незаперечний авторитет Законів Ману, коментування вже наявних правових збірок – усе це зумовило збереження і закріплення багатьох правових положень, що склалися ще наприкінці рабовласницького періоду.

Перелік видів злочинів в Індії був значним. Найтяжчими вважалися злочини державного характеру: повстання, змова, замах на правителя тощо. Індійському праву були відомі злочини проти власності (крадіжка, грабіж, пошкодження або знищення чужого майна), проти сім'ї, проти особистості (убивство, нанесення тілесних ушкоджень, образа, наклеп) і багато інших.

У ранньофеодальний період як покарання застосовували осліплення, відрізання носа або вух, відрубування руки або ноги. Так, якщо торговець обважував покупця, у нього з тіла вирізали такий самий за вагою шматок м'яса. Злочинців таврували, били палицями або батогами, виганяли з країни в безлюдну пустелю. Невеликі проступки тягнули за собою накладення грошового штрафу. Практикували тюремне ув'язнення.

На передній план виходила така мета покарання, як залякування. Як зазначалося в одній із хронік того часу: «Страх перед правлячою владою... є основою всякого доброго управління». Практикувалися найрізноманітніші види смертної кари: злочинців обезголовлювали, спалювали, розтоптували слонами, замурували в стіни, з живих здирали шкіру. З особливою жорстокістю розправлялися правителі з учасниками повстань і змов. Так, у XIII ст. після одного з повстань усі його учасники-чоловіки зазнали болісної страти, а члени їхніх родин (жінки і діти) були віддані в рабство.

Панівний клас феодалів при призначенні покарання користувався різними пільгами. У привілейованому становищі перебували, наприклад, індуські брахмани.

Судочинство.

Забезпечення правопорядку покладалося на судову владу. Суд був відокремлений від адміністрації, і правосуддя здійснювалося відповідно до шариату судьями-кадіями.

Судова система не була централізованою. Важливу роль у ній відігравали місцеві суди – суди панчаятів (органів общинного самоврядування). Вони розпоряджалися общинною землею, регулювали кастові суперечки, забезпечували правопорядок, наглядали за дотриманням кастових і сімейних правил, звичаїв.

У ранньофеодальний період верховним суддею в державі був правитель. Найважливіші справи розглядав верховний суддя, який виступав у низці випадків як апеляційна інстанція. Крім того, судові функції здійснювали представники місцевої адміністрації, власники землі. Правителі часто жалували володіння з правом суду. Свої судові органи мали торгово-ремісничі об'єднання. Вищою судовою інстанцією в Делійському султанаті та Могольській імперії залишався правитель.

У центральному державному апараті існувало судове відомство, голова якого, будучи головним суддею, призначав місцевих суддів, стежив за відправленням правосуддя. справи про сплату податків, недоїмки розглядало фінансове відомство.

Великі повноваження в Могольській імперії мали намісники. Вони самі розглядали справи про злочини державного характеру, передавали відповідні справи місцевим кадіям і фінансовим відомствам, здійснювали нагляд за веденням слідства. певні судові функції виконували й інші місцеві чиновники. У міста та великі адміністративні одиниці призначалися мусульманські судді – кадії.

Феодальній Індії був відомий як обвинувально-змагальний, так і розшуковий процес. До основних видів доказів належали показання свідків, клятва й ордалії. У разі вчинення злочинів державного характеру або особливо небезпечних справу піддавали ретельному розслідуванню, здійснювали розшук злочинця, що відповідає основам розшукового процесу.

У період правління мусульманських династій розшуковий процес вийшов на передній план. Широко поширилися шпигунство і таємне інформаторство. Як докази приймали показання свідків, підтвержені клятвою над Кораном або водами Гангу. Дедалі більшого значення набувало власне зізнання обвинуваченого. Для його отримання використовувалися тортури.

Таким чином, розвиток феодального права Індії, хоча й мав свої особливості, визначався загальними закономірностями, властивими епосі феодалізму.

Правова ідеологема родинних відносин

У регулюванні шлюбно-сімейних відносин феодальної Індії зберігалось багато рис попереднього періоду. Як і раніше, існувала патріархальна сім'я з особливими правами її глави. Шлюб зазвичай укладався в дитячому віці. Серед нижчих каст широкого поширення набули шлюб-покупка нареченого або нареченої, шлюб-обмін тощо. У ранньофеодальний період зберігався також звичай самотійного обрання чоловіка. Суворість кастового поділу посилилася. Шлюби могли укладатися тільки в межах каст. У кастах існували різні правила взаємовідносин між членами сім'ї, зокрема між чоловіком і дружиною. Становище жінки в сім'ї було пониженням.

До X ст. остаточно усталилися надзвичайно суворі правила поведінки для вдів. Вторинне заміжжя заборонялося. Вдова позбавлялася майна, розглядалася як «нечиста»: мала жити окремо, їсти просту їжу, не носити прикрас тощо. Вважалося, що смерть чоловіка є відплатою дружині за її погану поведінку в попередніх втіленнях.

За Великих Моголів невід'ємною частиною багатого будинку був гарем. У падишаха Акбара гарем складався з 5000 жінок. Щоправда, кожен мусульманин міг мати не більше чотирьох законних постійних дружин. Кожна дружина мала право на утримання, окреме приміщення і окрему прислугу. У той самий час виникла і система суворого самотництва жінок.

У ранньофеодальний період відбулися деякі зміни в порядку спадкування. Під час поділу майна все, що було нажито членами сім'ї самотійно, не підлягало поділу. Старший син отримував більшу частку спадщини. В окремих общинах дотримувався складний порядок успадкування землі синами від різних дружин.

7.5. Державність і право в Японії

7.5.1. Загальна характеристика

Назва країни походить від слова «Ніппон» (буквально – «країна, звідки з'являється сонце»). Острівне положення Японії, відсутність іноземного панування, дбайливе ставлення до історії дали змогу зберегти багато юридичних пам'яток давнини, спираючись на які можна відтворити розвиток середньовічної японської державності та права.

Процес утворення самотійної держави в Японії був тривалим. Ще в III ст. почався розклад первісного ладу, здійснювався перехід до класового суспільства і створення держави. Всередині родів розвивалася

майнова і соціальна нерівність, виокремлювалася родова аристократія, складалися різні форми експлуатації привілейованою родовою верхівкою своїх родичів та іноплеменників, захоплених під час воєн. Це сприяло зміцненню соціально-економічних і політичних позицій родової знаті. Водночас кріпосного права юридично не існувало, і в попередній період рабовласництво не стало самостійним укладом.

7.5.2. Суспільні відносини

Географічні умови Японії, примітивні способи господарювання не давали змоги створити великі латифундії, оскільки поливне рисівництво вимагало інтенсивної праці на невеликих ділянках землі. Це відбивалося на своєрідності шляху розвитку японського суспільства. З IV ст. в Японії формувалися племінні союзи, а в V ст. більша частина території країни була об'єднана.

Поступово складався поділ суспільства на дві верстви: «добрих» і «підлих» людей, кожна з яких поділялася на кілька соціальних груп. Межі між ними були достатньою мірою рухливі.

Серед «добрих» виокремлювався привілейований прошарок наближених до імператора, членів царського двору, родової аристократії, великого чиновництва. Особливе становище займали чиновники вищої категорії, представники найсильніших кланів, безпосередньо пов'язані з імператорським двором. Так, принц вищої категорії отримував за службу велику ділянку землі та приписані до неї селянські двори для її обробки. Клан великого землевласника, наближеного до двору, виступав у Японії не тільки як сімейно-господарська, а й своєрідна політична одиниця.

Вкрай різноманітним був розряд «підлих» людей, до якого входили працівники, що обслуговували поховання, члени «казенних дворів», раби тощо. За свідченням джерел, раби мали деякі права. Їх можна було продавати й успадковувати, але вони могли одружитися і мати власність. Джерелами рабства були навернення в рабство злочинців, самопродаж або продаж з волі батьків, боргове рабство і військовий полон. Державний «підлий люд» після досягнення 60 років звільнявся від особистої залежності.

Станово-класова структура в наступні століття набувала дедалі чіткішого вираження, формуючись під впливом не тільки феодальних, васально-поміщицьких відносин, що розвивалися, а й кардинальних політичних змін у країні. Етнічна приналежність і віросповідання не мали вирішального значення.

Панівний стан – дворянство представляли майже 300 родин

можновладних князів (дайме), які володіли величезною земельною власністю. Також до нього належали служиві дворяни (самураї), що входили у військові загони дайме. За свою службу вони отримували можливість збирати податі з певної кількості селян або рисовий пайок від свого пана.

Тільки самураям належало право обіймати державні цивільні та військові посади. Самураї жили за кодексом Бусідо («шлях воїна») і об'єднувалися в загони, що служили главам кланів. Самураї вірили в нікчемність земного життя, не боялися смерті й були готові пожертвувати життям заради пана. Символом ставлення до земного життя японців став самурайський обряд самогубства – харакірі. У житті самураї домагалися земних благ: землі, благополуччя сім'ї, підвищення по службі. Ніщо людське їм було не чуже.

Самурайство справило значний вплив на політичне життя країни: від його підтримки залежало становище, а іноді й життя правителів.

Залежне населення, здебільшого селянство, було неоднорідним у соціальному й економічному відношенні, перебувало у важких умовах. Так, основна маса селян володіла невеликими ділянками землі, існували дрібні орендарі та дворові холопи. Податі, як правило, становили половину врожаю, а то й перевищували її. Селяни та інше залежне населення відбували численні повинності з ремонту доріг, іригаційних споруд. Японські селяни фактично потрапили в кабальну залежність. Вони не мали права припиняти обробку землі, вибирати собі інший рід занять, переїжджати на інше місце проживання. Щоправда, їх не можна було продавати або купувати. Міське залежне населення становили ремісники і торговці, життя і діяльність яких суворо регламентувалася.

7.5.3. Державна політика й управлінський апарат

На формування державного апарату в Японії вплинула тривала боротьба окремих кланів за верховенство в племінному союзі й перемога одного з них, очолюваного Сьотоку-тайсі. За його правління було створено декларацію – конституцію Сьотоку (604 р.), що визначила принципи державного управління: прагнення до злагоди, гармонії, служіння загальному благу. При цьому прямо закріплювалася соціальна нерівність: правитель, вельможі та простий народ стояли на різних щаблях. Правителя розглядали як єдиного суверена, вельмож – як його чиновників, а народ – як масу людей, що підкоряється їм. Основою порядку проголошували «загальний закон». Государ був його виразником, який мав право вимагати від своїх чиновників беззаперечного підпорядкування.

Значний вплив на формування японської середньовічної державності справив Китай. Перші японські правителі визнавали сюзеренітет китайських імператорів. На знак залежності японці посилали богдиханам подарунки, платили данину. У китайців японці перейняли традицію обожнювати верховного правителя. Так само, як і в Стародавньому Китаї, навіть найвищий сановник під страхом страти мав вповзати в резиденцію правителя і виповзати з неї так, щоб бути весь час поверненим до нього обличчям.

Влада японських правителів через боротьбу окремих родів за верховенство була нестійкою. Тільки в середині VII ст. ситуація стабілізувалася, оскільки клан Тайка придушив усіх конкурентів. Нова династія почала визнавати залежність від Китаю і проводила жорстку централізовану політику. До створеної Державної ради на правах підданих увійшли глави кланів.

Було проведено великі реформи, що дістали назву «Маніфест Тайка 646 р.». Майже всі общинні землі стали державною власністю, а всі, хто жив на цих землях, – підданими імператора, його васалами. Держава як власник землі передбачила потрійні повинності селян: ренту, оплату виробами ремесла, трудову повинність. У містах розвивалися цехи і гільдії; вони так само, як і, наприклад, у Німеччині, регламентували не тільки виробництво, а й приватне життя своїх членів.

Реформи Тайка знаменували утвердження ранньофеодальної держави на чолі зі спадкоємним монархом. Вони були підготовлені буддистським і конфуціанським вченнями про єдину державу, на чолі якої стоїть «монарх-мудрець», що має необмежену владу. У результаті реформ було створено єдину японську державу на чолі з імператором.

Японські правителі ще в VI ст. запозичили з Китаю назву титулу «тенно» – «син Неба». Але якщо в Китаї джерело влади правителя полягало у «волі Неба», а зміну імператорських династій пояснювали змінами «наказу Неба», то сенс «тенно» в Японії був більш приземленим, він не містив вказівки на «Небо» як вище божественне начало, якому поклонялися китайці. Уявлення про природу в японців були більш конкретними. Вони поклонялися не тільки небу, а й Сонцю, горам, річкам.

Японські методи державного управління більшою мірою ґрунтувалися на національних традиціях і звичаях, на формування яких вплинули три конфесії: синтоїзм, буддизм і конфуціанство. Буддизм обґрунтував ієрархічність суспільного ладу. Конфуціанство сформувало соціальну етику. Із синтоїзмом було пов'язане зміцнення принципу культу імператорської династії та цілісної єдності нації.

Релігія японців синто відводила правителеві роль першосвященника, божественного нащадка Сонця, який прийняв людську подобу. Названі три релігійні течії сформували японський світогляд у душі гармонії народу і влади. Молодь виховувалася в душі усвідомлення свого обов'язку і обов'язків перед імператором і державою, з одного боку, таперед батьками і предками – з іншого.

Поведінка людей багато в чому визначалася релігією. Віра допомагала їм вистояти під час великих землетрусів, руйнівних тайфунів. Стародавньою релігією японців був синтоїзм (віровчення місцевих племен), пізніше в країну проник буддизм. Вплив конфуціанства був поверхневим. Воно не пустило глибокого коріння в Японії, тому що на час його проникнення в державі не сформувався досить освічений прошарок релігійних ідеологів, здатних впровадити його філософські догмати в маси. Співіснування різних релігій мало позитивне значення, становило різновид духовного плюралізму.

Структура державних установ (центральної і місцевих) була ретельно розроблена. Вища державна влада належала імператору і Державній раді. Остання розробляла загальні напрями державної політики, розсилала укази імператора всією країною. Її очолював «старший міністр», який був наставником імператора у справах управління, покликаним як етичний еталон забезпечувати країні «мир, спокій і гармонію».

Безпосередні управлінські функції в Державній раді здійснювали два вищі міністри: лівий (старший) і правий (молодший), які спиралися, своєю чергою, на «старших радників», які давали рекомендації «у великих справах», і молодших радників, які давали рекомендації щодо «малих справ». Саме вони стежили за перебігом поточних справ. Державна рада мала під своїм началом вісім міністерств (військових, фінансових, юстиції тощо), що були тісно пов'язані з імператорським двором, і палату цензорів, голова якої слідкував за чистотою звичаїв і традицій, призначав розслідування щодо випадків порушення норм моралі, доповідаючи про них імператору.

Існувало особливе міністерство центральних справ, що відало поточними справами, ритуалом, редагуванням імператорських указів, стежило за складанням списків принців крові, буддійського духовенства, генерального реєстру населення.

Про широту функцій цього міністерства свідчив украй великий штат його 10 управлінь, до яких належали, зокрема, спеціальне управління двору імператриці, головне архівне управління, головне управління палацових комор, астрологічне управління, управління живопису,

управління придворного етикету. Діяльність останнього управління була тісно пов'язана з діяльністю міністерства церемоній, у віданні якого перебували контроль за дотриманням етикету, атестація кандидатів на чиновницькі посади, призначення і переведення чиновників.

Той, хто отримав посаду, входив у ту чи іншу чиновницьку категорію й отримував той чи інший ранг. На відміну від Китаю, де ранг визначав посаду, в Японії посада визначала ранг. Розміри оплати праці чиновника або його земельного наділу залежали від його посади й рангу.

Зріс політичний вплив буддійських ієрархів. У Японії на межі XI–XII ст. почали складатися три фактичні політичні центри: імператорський двір, правлячий клан і буддійські монастирі.

У 1185 р. клан Мінамото за допомогою самураїв здійснив військовий переворот. Очільника клану проголосили сьогунем (великим полководцем) і він став реальним главою держави, який контролював самого імператора. Резиденція сьогунів (Едо) стала фактично столицею держави. Звідси у різні куточки країни розсилали поліцейських інспекторів, які припиняли найменше невдоволення військовою диктатурою. Була військово-польова ставка (бакуфу).

Сьогунат являв собою специфічну форму управління державою. Під керівництвом сьогуна діяли різні управлінські палати та колегії. Незмінною ланкою державного механізму сьогунату були органи, що здійснювали жорсткий контроль над діяльністю імператорського двору. Безпосередній зв'язок між сьогунем та імператором здійснював уповноважений сьогуна – тін-дай. Він мав право видавати від імені сьогуна укази, виконання яких забезпечувалося особливою військовою силою – самурайським військом, що перебувало в його розпорядженні. Згодом сьогун привласнив право затверджувати нового імператора, визначати порядок престолонаслідування, призначати регентів та інших вищих придворних радників.

Одним із засобів зміцнення влади сьогуна в цей час стала система заручництва, за якою всі вельможі мали поперемінно проживати в домі сьогуна, а повертаючись у свої володіння, залишати в Едо (столиці сьогунату) свої сім'ї. Система заручництва поширювалася і на синів імператора.

Характерною рисою сьогунату було збереження імператора як номінального глави держави, що виконував деякі представницькі функції. Імператору відводилися всі належні йому за рангом почесні, але ні він, ні його двір не відігравали будь-якої істотної ролі в політичному житті країни. Долею імператора стало вивчення історії, віршування, виконання стародавніх обрядів. Згодом імператорський двір

перетворився на центр феодалної опозиції, що і стало однією з багатьох причин нових спалахів міжсуспільної боротьби.

Ослаблення імператорської влади було пов'язане з багатьма процесами, зокрема зі зростанням незалежності феодалних власників, скороченням державних земель на користь приватного феодалного земельного володіння. Сьогунат становив своєрідну форму військово-феодалної диктатури, що здійснювалася в інтересах придушення селянського опору, обмеження феодалного сепаратизму. Так, усі чиновники поділялися на дев'ять класів. Перехід із класу в клас здійснювався через атестацію. Чиновника перевіряли на чесність і знання законів. Того, хто відповідав на запитання «без коливання і затримки», вважали професійно придатним. Того, хто не пройшов атестацію, не тільки понижували в класі, а й могли позбавити жалування, покарати фізично, у нього могли конфіскувати частину майна.

Країну поділялася на провінції, повіти і села. Найнижчою адміністративною одиницею було село на чолі з сільським старостою, призначеним із-поміж місцевих жителів. Кожне село мало складатися з 50 дворів. Таких великих сіл на той час у Японії не було, тож в одне село об'єднувалося кілька сусідніх сіл. Існувала система так званих п'ятидворок. Адміністративними одиницями були п'ять дворів, 25 дворів, 125 дворів. Нижча ланка підпорядковувалася вищій. На чолі кожної одиниці стояв старшина. Він розподіляв наділи, збирав податки, стежив за поведінкою своїх підлеглих.

З утвердженням сьогунату імператор став призначати правителів областей в усі провінції. До їхніх обов'язків входили контроль за виконанням повинностей на користь центрального уряду, придушення заколотів, переслідування політичних супротивників сьогуна, охорона провінцій. Пересування в країні було регламентовано суворою системою перепусток.

У містах крім градоначальників, яких призначали, яким належала широка адміністративна і судова влада, існували ради великих торговців, але система міського самоврядування не набула хоч якогось помітного розвитку в Японії.

У другій половині XVI ст. Японія перебувала на межі політичного розпаду. Країну розхитували антифеодалні повстання. Розгорнулася боротьба феодалних клік, один за одним скидалися сьогуни. Переміг клан Токугава, якому вдалося зберегти політичну єдність і встановити контроль центральної влади над провінціями, містами, станами.

7.5.4. Організація військової справи

В Японії було запроваджено обов'язкову військову повинність. Армійські частини були територіальними, але формувалися й утримувалися в провінціях і повітах. З одного двору брали одного новобранця. Сини й онуки володарів чиновницьких рангів користувалися пільгами, звільнялися від служби в армії. Бійці територіальних селянських ополчень становили своєрідний резерв, вони не відривалися від повсякденної селянської праці.

Невиконання бойового наказу або відсутність озброєння в бойовій обстановці могло каратися смертною карою за рішенням командувача. Від строкової палацової та прикордонної служби новобранці звільнялися, якщо був хворим їхній батько або старший двору.

7.5.5. Система права

Джерела права.

З раннього середньовіччя для Японії було характерним повсюдне поширення норм звичаєвого права, що діяли у тих чи інших общинах або в тій чи іншій становій групі, що утворювалася.

Право в цей час ще не відокремилося від релігійних та етичних норм, якщо не брати до уваги окремих понять про злочини, що були пов'язані з уявленням про гріх, кару, божий суд. У найдавніших японських джерелах вони виступали у вигляді «семи небесних гріхів» (тяжчих) і «восьми небесних гріхів» (менш тяжких), за які передбачалися або кара, або очищення.

Японське феодальне право розвивалося під сильним впливом китайського та так само, як і останнє, було просякнуте конфуціанськими моральними догмами. Однак японські правові інститути не втратили своєї специфіки.

Перші записи правових норм мали характер настанов, моральних заповітів правителів своїм чиновникам: «шанобливо сприймати укази», «обов'язково дотримуватися їх», «справедливо оцінювати заслуги і провини» тощо.

Суворий поділ суспільства на ранги привів до появи законодавчих документів, що регулювали посадові відносини, обов'язки та привілеї різних груп і представників титулованого та ранжованого чиновництва.

Найбагатший матеріал про ранньофеодальну державу Японії та норми японського права представлений у кодексі «Тайхо Йоро рьо». У Зводі немає поділу права на приватне і публічне. Речові, шлюбно-

сімейні, спадкові права і відносини набували в ньому публічно-правового характеру.

Закон I «Тайхо Йоро рьо» (всього їх 30) мав назву «Про пости і ранги». Він містив таблиць про ранги «від міністрів до писарів», поділяючи їх на «шляхетних» і «неблагородних», а посади – на «високі» та «низькі». Закон II цього кодексу («Про установи і штати») встановлював структуру всіх державних установ, центральних і місцевих, а також їхні штати. Розлогий (із 27 статей) Закон VII «Про буддійських ченців і черниць», що засвідчував вищий державний нагляд над буддійськими релігійними організаціями, храмами та духовенством, третину свого змісту відводив злочинам і проступкам духовного кліру, за які призначалися як світські, так і церковні покарання. Закон VIII, що особливо яскраво відобразив соціально-економічні відносини того часу, говорив про «двір» (здебільшого селянський) як про господарську, організаційну, військово-облікову і, головне, податну одиницю. Він зачіпав і важливі правові питання: про спадкування, про шлюб і розлучення. Закон XIII «Про спадкоємність і спадкоємство» містив норми про успадкування звання голів знатних домів від чиновника до імператора (правила престолонаступництва), а також про умови законності укладених ними шлюбів. Велике коло кримінально-правових норм, що стосувалися чиновників, було включено до Закону XIV «Про перевірку та атестацію», присвяченого організації та діяльності чиновницького корпусу, в якому, зокрема, йшлося про злочини і проступки чиновників, а також про особливу систему покарань за них. Закон XVII «Про воїнів і прикордонників» містив правила про організацію збройних сил, зокрема про військові злочини. Особливе значення для розгляду правової системи Японії цього часу мав Закон XXIX «Про в'язниці», що стосувався широкого кола норм кримінального процесуального права.

Цей звід був покликаний стати законодавчою опорою правлячого режиму, зміцнити його основи за допомогою детально розробленої єдиної для Японії правової системи. З цією метою і було проведено багатосторонній перегляд, уніфікацію, систематизацію звичаєво-правових і раніше створених законодавчих норм.

Основним джерелом права став кодекс під об'єднаною назвою «Тайхо-ріцурьо» (Кримінальний і адміністративний кодекс епохи Тайхо), що набув чинності в 702 р. Його супроводжував новий кодекс «Тайхо Йоро ріцу» (Кримінальний кодекс епохи Тайхо Йоро). Останній

складався з 12 розділів: кримінального закону про покарання, про розбій, про грабїж, про поранення в бійці тощо. Починався кодекс переліком покарань і тяжких злочинів.

Злочин і покарання.

Відповідно до конфуціанських уявлень про найтяжчі порушення моралі (лі) в Японії виділялися «вісім зол» (у Китаї – «10 зол»), до яких відносили насамперед злочини проти імператорської влади, як-от: заколот (руйнування государевих осель та усипалень тощо), державна зрада (убивство найближчих родичів імператора, а також замах на їхнє убивство, побиття тощо), жорстоке вбивство (убивство трьох членів однієї сім'ї, своїх найближчих родичів, убивство дружиною або наложницею родичів чоловіка тощо), велика неповага (руйнування храмів, святих ритуальних предметів тощо), злослови та непошана щодо держави, нешанобливість щодо імператора, нешанобливість щодо батька або найближчих родичів (виокремлення з сім'ї за живих батьків, самовільний вступ у шлюб тощо), непошана щодо батька, нешанобливість щодо святого, непошана щодо святого, велика нешанобливість (руйнування храмів, священних ритуальних предметів тощо), лихослів'я і нешанобливість щодо государя, порушення обов'язку (убивство хазяїна, начальника, наставника та ін.).

П'ятичленна система покарань передбачала смертну кару через повішення або обезголовлення, заслання з каторжними роботами і без них, каторгу, биття палицями (від 60 до 100 ударів), шмагання різками (від 10 до 50 ударів).

Заслання залежно від відстані до місця призначення могло бути ближнім, середнім і дальнім. Дружин і наложниць засуджених відправляли на заслання разом із ними в обов'язковому порядку. Каторга виражалася у примусових роботах, що проводилися, як правило, за місцем проживання.

Закон «Тайхо-ріцурьо» діяв понад п'ять століть. Багато його статей мали аналогії з китайським законодавством.

У феодальній Японії не існувало ні юристів, ні юридичної науки. Наведений кодекс є яскравим свідченням специфічної цивілізаційної риси Японії: уміння японців запозичувати досягнення інших культур, зокрема правової культури, не сліпо, а трансформуючи їх, пристосовуючи до історико-правових, культурних, національних особливостей своєї країни.

Різкі зміни в правовій сфері Японії відбулися після встановлення

сьогунату й розвалу єдиного правового простору.

Державні імператорські приписи втрачали свій загальнояпонський нормативний характер, оскільки на перший план виходили морально-правові звичаї (гірі), що виходили з міркувань пристойності та регулювали поведінку індивіда в сім'ї і поза нею, його стосунки з іншими людьми.

Це було пов'язане з децентралізацією і загальним ослабленням державної влади, падінням її легітимності, коли перестали існувати загальновизнані адміністративно-судові органи (міністерство юстиції (покарань) і вища апеляційна інстанція в особі імператора). Діяли прямі накази, приписи вищих нижчим, у кращому разі – норми звичаєвого права.

У цей час остаточно сформувався особливий кодекс норм «пристойності», «кодекс честі», що регулював правила поведінки для самурайського стану. Він ґрунтувався на вимогах абсолютної особистої відданості васала своєму сюзерену, виключав саму ідею прав і обов'язків юридичного характеру. Відносини васала-воїна і його сюзерена будувалися не на договірних засадах, а на псевдородинних засадах, як відносини батька і сина. Васал при цьому не мав жодних гарантій проти свавілля свого пана. Сама думка про це вважалася образливою. Будь-яке безчестя самурая спричиняло його самогубство.

У законах феодалної Японії були детально розписані права та обов'язки васалів і сюзеренів, особливо самураїв. Самурай, який приносив клятву своєму сюзерену, мав зробити надріз на пальці і своєю кров'ю змочити підпис. Моральний кодекс зобов'язував самурая бути вірним своєму панові, скромним, мужнім, йти на самопожертву. Справжній самурай, вирушаючи у військовий похід, давав три обітниці: забути навіки свій дім, забути про дружину й дітей, забути про власне життя.

У 1236, 1596 і 1742 рр. було ухвалено кодекси, що містили норми адміністративного, кримінального, кримінального процесуального та шлюбно-сімейного права. Користуватися зводом законів могли тільки особливі чиновники. Вважалося, що закони, особливо кримінальні, слід зберігати в таємниці, оскільки старовинне китайське правило моралі свідчило, що злочинець найімовірніше наважиться на лиходійство, якщо знатиме, що йому не загрожує смертна кара.

Власність. Види зобов'язань.

З VII ст. протягом століть у Японії існувало три форми власності на землю: казенна (державна), суспільна та сімейна.

З метою регулювання васально-ленних відносин сьогуна та його васалів, а також інших феодалів сьогунат вдавався до видання указів, спрямованих переважно на зміцнення феодального землеволодіння скарбниці, уряду бакуфу. Особливу турботу при цьому сьогунат виявляв щодо своїх безпосередніх васалів.

Державний фонд надільних земель ділився на наділи, котрі отримували не тільки вільні, а й залежні.

Сімейна власність усіяко охоронялася державою. Заборонялися безпричинний поділ двору, самовільне виокремлення із сім'ї тощо.

У суспільній власності перебували ліси, гори, пустки, пасовища, якими міг користуватися кожен.

Разом із ліквідацією надільної системи і розвитком васально-владних відносин дедалі більшого поширення набували такі форми феодальної земельної власності, як спадковий фонд і бенефіцій самурая-воїна.

У середньовічному праві Японії не склалося чіткого уявлення про зобов'язання як про правове поняття. Європейському терміну «зобов'язання» в японській мові відповідало слово «гіму», що означало те, що має робити кожна людина або що їй заборонено робити, зважаючи на її статус. Усі зобов'язальні відносини від самого початку виникали, таким чином, у строго допустимих межах.

Існували договори купівлі-продажу, найму, позики, застави, що жорстко регламентувалися державою і порушення яких тягло за собою, як правило, кримінальне покарання.

Були поширені договори позики зерна, грошей, у тому числі й процентної. Позика забезпечувалася заставою і поручительством. Кредитор не міг стягувати відсотки, що перевищували суму боргу. Не можна було беззастережно стягувати борг із поручителя, свавільно розпоряджатися заставою. Боржник міг відпрацьовувати борг, але боргове рабство було категорично заборонено. Не дозволялося самовільне укладення угод (зокрема й договору позики) пересічними членами сім'ї, оскільки право розпоряджатися сімейним майном мав тільки глава сім'ї. Договір найму робочої сили не набув широкого поширення, оскільки існували трудова повинність і широкий спектр різних відпрацювань.

Судочинство.

Суд і судочинство на вищому та місцевому рівнях здійснювали владні установи. Існувало кілька адміністративно-судових інстанцій. Найнижчою вважалось повітове управління; наступною інстанцією було провінційне управління; далі – міністерство юстиції, і, нарешті, вищою інстанцією були Державна рада та імператор. Існували і спеціальні юридичні відомства, наприклад, судова палата.

Усі судові справи спочатку мали передаватися до нижчих органів влади. Допускалось подання скарги і до найближчого адміністративного управління. Справу можна було передати на оскарження у вищі інстанції. Кінцевим пунктом судочинства міг стати розгляд справи вищими органами влади, зокрема імператором.

Найважливішим спеціалізованим органом судочинства було міністерство юстиції. Воно складалось з трьох відомств: центрального управління, управління штрафів та управління в'язниць. Міністерству підпорядковувалися судові чиновники у складі міських управлінь і провінційних адміністрацій. Тут рівною мірою розбирали скарги у цивільних і кримінальних справах.

Адміністративні відомства і розслідували справи, і виносили рішення. Водночас слідство і суд все ж таки розділялися. Більш тяжкі злочини належало розглядати вдруге і в більш високих інстанціях. У випадках ухвалення смертних вироків необхідним було їх триразове затвердження. Багаторазова повторна перевірка матеріалів справи становила сутність попереднього розслідування.

Судові чиновники підпорядковувалися й органу юстиції при сьогуні. Суддя проводив розслідування, під час якого застосовували тортури, котрі могли повторюватися тричі з інтервалом у 20 днів, допускали смерть підслідного.

Донос вважався доказом провини, оскільки етика японців не допускала приховування факту злочину. Того, хто знав про нього і не повідомив, карали нарівні зі злочинцем. Тут, очевидно, в загальній формі стимулювали моральний осуд порушника законів і правил. За недоносительство карали навіть родичів. Раби і слуги, а також «молодші родичі» звільнялися від обов'язку доносити. У разі вчинення державних злочинів доносити зобов'язували всіх, включно з рабами.

Судовий процес мав змішаний обвинувально-інквізиційний характер. У ранніх джерелах феодального права Японії закріплювалися елементи розшукового процесу. Підсудність визначали як за місцем

вчинення злочину, так і за його важливістю. Справи порушували за ініціативою держави і за заявами приватних осіб. Велике значення мали таємні неанонімні доноси. При цьому донощик ніс відповідальність за наклеп.

Здійснювалося слідство, під час якого суддя-чиновник був зобов'язаний упевнитися в повноцінності доказів. Найпершою дією слідчого був арешт і обвинуваченого, і обвинувача, і донощика. До уваги мали братися манера говорити, слухати, колір обличчя, дихання, вираз очей підслідного.

Слідчий підлягав заміні, якщо він перебував з обвинуваченим у родинних стосунках аж до п'ятого ступеня споріднення (по лінії дружини – аж до третього ступеня), а також якщо він у минулому був наставником обвинуваченого.

Під час слідства обвинувачений і його спільники мали перебувати у в'язниці. Але це не поширювалося на вищих рангових сановників, які не утримувалися під вартою і продовжували обіймати свої посади.

Ув'язнених належало забезпечувати одягом, харчуванням, циновками, ліками. Під час завершення слідства, якщо не всі співучасники були затримані, дозволялося виносити вирок щодо заарештованих.

У феодалному праві Японії діяв принцип «поглинання» менш тяжкого злочину більш тяжким, за яким, власне, і велося слідство.

Вирок приводили у виконання в день його оголошення. Смертну кару, як правило, здійснювали публічно на міському ринку. Однак жінок і чиновників високого рангу публічно не піддавали смертній карі. Деяким категоріям сановників, засуджених до смерті, дозволялося покінчити життя самогубством удома.

Для особливо привілейованих злочинців (родичів імператора, його друзів, вищих сановників тощо) закон допускав оскарження вироку в порядку апеляції.

Вищі адміністративно-судові органи здійснювали нагляд за станом справ стосовно правосуддя: за своєчасністю і правильністю ухвалених на місцях рішень, за приведенням у виконання смертного вироку, за порядком і дотриманням режиму у в'язницях, за дотриманням режиму на каторзі, за перебігом слідства тощо.

Правова ідеологема родинних відносин.

Закони детально регулювали шлюбно-сімейні відносини. Японське шлюбно-сімейне право як найбільш традиційне, пов'язане з релігією, не

зазнало хоч якихось помітних змін на всіх етапах середньовічної історії країни.

Шлюбний вік наставав для чоловіків із 15 років, для жінок – із 13 років. Для укладення шлюбу необхідна була згода всієї рідні по чоловічій лінії. Чоловік наділявся правом мати кілька дружин і наложниць. Закон обумовлював право чоловіка вбити дружину або прогнати її у випадках, якщо вона виявилася брудною, бездітною, розпусною, злодійкуватою, балакучою, хворою, забіякуватою. Головним обов'язком дружини було догоджати чоловікові в усьому.

Заборонялися шлюби не тільки між вільними і рабами, «добрими» і «підлими», а й між окремими категоріями «підлих»: діяв своєрідний кастовий принцип.

Розлучення дозволялося, а в певних випадках прямо пропонувалося навіть за відсутності відповідного бажання подружжя (наприклад, у разі спроби вбивства). Шлюб, як і розлучення, був справою не тільки подружжя, а й їхніх сімей. При розлученні була потрібна згода батьків з обох сторін. Перелік обставин, що давали чоловікові законні підстави для розлучення, був значно ширшим, ніж у дружини. Вона мала право на розлучення лише в разі тривалої (протягом п'яти років) безвісної відсутності чоловіка або тяжкої образи ним її батьків.

У японському праві виявилася відносна терпимість до незаконнонароджених дітей. Їх передавали на виховання в сім'ю одного з батьків, що мала вищий соціальний статус.

Бездітним сім'ям із метою продовження роду надавалося право усиновлення дитини з-поміж близьких родичів. Вона набувала всіх прав законнонародженої.

У японських кодексах існував відносно докладно розроблений інститут спадкування за законом. До спадкової маси входили залежні люди, поля, будівлі, інше майно. До неї ж належало придане дружини померлого глави сім'ї.

Якщо йшлося про поля і майно, жалувані за заслуги, спадкові частки синів і дочок були рівними. В решті випадків частка першої дружини, а також старшого сина була вдвічі більшою, ніж в інших синів.

Питання про заповіт у праві Японії не було розроблено достатньою мірою, оскільки переважала великосімейна власність.

Кримінальне право Японії не знало чітко сформульованих загальних принципів і норм щодо форм вини (умислу й необережності), замаху, співучасті в різних формах тощо, котрі, однак, фігурували під час

розгляду конкретних злочинів. До пом'якшувальних провину обставин належали: добровільне відшкодування завданої шкоди, усунення заподіяної шкоди, явка з повинною, активна допомога в розкритті злочину. Покарання також пом'якшували в разі вчинення злочину під погрозою або примусом. Як обтяжуючі провину обставини розглядали рецидив і стан сп'яніння.

Усі «законні» межі застосування покарання були розмиті після встановлення сьогунату, коли безперешкодного поширення набули форми позаправової розправи.

Кримінальне право було зорієнтоване на боротьбу з такими тяжкими злочинами, як заколот, руйнування могил, палаців, храмів, перехід до ворога, убивство представників вищої влади, убивство глави клану, роду, сім'ї родичем, порушення релігійних заповідей.

Враховували стану приналежність як злочинця, так і потерпілого. Самурай, наприклад, міг безкарно вбити простолюдина за образу, мав право стратити людину на місці без суду і слідства навіть за неетичну поведінку.

Японське право не знало також вимоги обов'язкового покарання за вбивство. Зокрема, була широко поширена практика безкарного дітовбивства, особливо в селянських сім'ях (для позбавлення від «зайвого рота»).

Крім того, покарання всіляко посилювалися, часто набуваючи бузувірських форм. Японські джерела повідомляють, наприклад, про таке поширене покарання: живого злочинця закопували по шию на проїжджій дорозі, поруч клали дерев'яну пилу, якою міг скористатися кожен, хто проїжджав, щоб відокремити його голову від тулуба.

Злочинців вішали, обезголовлювали, били палицями або батогами, засилали на каторгу.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Якими були особливості розвитку феодалних суспільних відносин у країнах Сходу?
2. У чому схожість і в чому відмінність розвитку державності в середньовічних країнах Заходу і Сходу?
3. Яка роль релігії у становленні східних середньовічних держав та їхніх владних структур?
4. У чому виявлялися альтернативні уявлення про право в країнах середньовічного Сходу?
5. Охарактеризуйте природні умови Аравійського півострова. Як його клімат вплинув на процес утворення єдиної державності?
6. Які чинники відіграли основну роль у створенні єдиної арабської держави?
7. Який вплив справив іслам на історичний шлях арабських племен?
8. Охарактеризуйте суспільний устрій Арабського халіфату.
9. Якими були форма правління і територіальний устрій Арабського халіфату?
10. Назвіть основні органи державного управління Арабського халіфату.
11. Які чинники забезпечили відносну єдність Арабського халіфату? Чому, проте, халіфат досить швидко розпався?
12. Розкажіть про виникнення ісламу. Яку роль він відіграв у створенні арабської держави?
13. Перелічіть основні джерела мусульманського права в порядку їх виникнення та офіційного визнання.
14. Охарактеризуйте право власності та зобов'язальне право за мусульманським правом.
15. У чому полягає своєрідність шлюбно-сімейних відносин за

мусульманським правом?

16. Назвіть основні види правопорушень і юридичної відповідальності в мусульманському праві.

17. Розкажіть про систему судоустрою в Арабському халіфаті.

18. Охарактеризуйте суспільний устрій середньовічного Китаю.

19. Як відбувалося утворення китайської феодальної держави?

20. Порівняйте державний устрій основних китайських династій імператорів.

21. Як управлялися середньовічні держави Китаю?

22. Назвіть династійні зводи законів середньовічного Китаю, що дійшли до нашого часу.

23. Якими були особливості феодального права Китаю? Яка галузь права мала переважне значення для середньовічної держави Китаю?

24. Які риси своєрідності та подібності з японським досвідом виявляє середньовічне законодавство Китаю?

25. Охарактеризуйте судову систему та судочинство середньовічного Китаю.

26. Яка форма держави склалася в імперії Великих Моголів?

27. Якими були особливості феодального права Індії? Назвіть правові трактати середньовічної Індії, що дійшли до нашого часу.

28. Яке значення мало брахманське право для становлення середньовічного права Індії?

29. Які риси своєрідності та подібності з досвідом інших східних країн виявляє середньовічне законодавство Індії?

30. Якими були особливості виникнення держави Японії?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Основна:

1. Бандурка О. М., Головка О. М., Логвиненко І. А. та ін. Історія держави і права зарубіжних країн / за заг. ред. О. М. Бандурки ; вступ. слово О. М. Бандурки. 2-е вид., доп. та змін. Харків : ХНУВС, 2021. 596 с.
2. Блек Дж. Історія світу від найдавніших часів до сьогодення / пер з англ. О. Буйвола. Харків : Віват, 2022. 256 с.
3. Д'ячков С. В. Історія середньовічного Сходу : метод. рекомендації, довідкові матеріали для студ. третього курсу історич. фак-ту до навчальної дисципліни «Історія країн Азії та Африки в Середні віки». Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2023. 72 с.
4. Історія держави і права зарубіжних країн : хрестоматія / за ред. В. Д. Гончаренка. 2-е вид. Київ : Ін Юре, 2022. 716 с.
5. Коран / пер. з араб. М. Якубович. Київ : ДУМУ «УММА», 2018. 608 с.
6. Марченко О. В. Філософія права : навч. посібник. Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2015. 304 с.
7. Ортайли І. Османи на трьох континентах / пер. з турецьк. О. Кульчинського. Львів : Видавництво Анетти Антоненко ; Київ : Ніка Центр, 2019. 208 с.
8. Петришин О. В., Погребняк С. П., Смородинський В. С. та ін. Теорія держави і права : підруч. / за ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2015. 368 с.
9. Рубель В. А. Японська цивілізація: традиційне суспільство і державність. 2-е вид. Київ : Аквілон-Пресс, 2015. 256 с.
10. Талдикін О. В. Історія держави і права зарубіжних країн : метод. рекомендації для підготовки до самост. та індивід. роботи / уклад. О. В. Талдикін. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2023. 82 с.
11. The Laws of Manu (Sacred Books of the East, Volume 25) / transl. G. Bühler. URL : <https://www.sacred-texts.com/hin/manu.htm>.

Додаткова:

1. Дашкевич Я. Україна і Схід / упоряд. Г. Сварник, А. Фелонюк ; НАН України. Львів : Львівській національний університет імені Івана Франка, 2016. 960 с.
2. Коваленко О. Самурайські хроніки: Ода Нобунага. Київ : Дух і Літера, 2013. 960 с.
3. Кралюк П. М. Півтори тисячі років разом. Спільна історія українців і тюркських народів. Харків : Фоліо, 2018. 282 с.
4. Кримський А. Ю. Бібліографічний покажчик / упоряд. : О. Д. Василюк, Ю. М. Кочубей. Київ : Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, 2016. 276 с.
5. Мавріна О. С. Виникнення Кримського ханату в контексті політичної ситуації в Східній Європі кінця XIV – середини XV століття. *Сходознавство*. 2004. № 25–26. С. 57–77.
6. Маймескулов Л. М., Тихоненков Д. А., Россіхін В. В., Власенко С. І. Історія держави і права зарубіжних країн : підруч. Харків : Право, 2013. 520 с.
7. Матвеева Л. В. Нариси з історії сходознавства. Київ : Стилос, 2008. 400 с.
8. Попович Т. П., Бариська Я. О., Геревич М. О., Телеп Ю. В., Фрідманський Р. М. Історія вчень про державу і право : навч.-метод. посібник. Ужгород : ДВНЗ «УжНУ», 2021. 44 с.

Розділ 8
КРАЇНИ АМЕРИКИ ТА АФРИКИ
В ЕПОХУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

8.1. Середньовічні держави Америки

8.1.1. Загальна характеристика

Великі території Америки заселяла безліч племен і народів. Вище за інші народи за розвитком держави та культури стояли майя, ацтеки та інки.

На більшості історичних карт, що відображають процес виникнення державності, яскравими кольорами розфарбовані долини Нілу і Межиріччя, великих річок Індії та Китаю... І тільки Америка зберігає незаймане тло.

На південному сході Центрально-Американського регіону на території площею близько 350 тис. кв. км 1500 років тому існувало безліч міст-держав. Однією з перших цивілізацій, про яку збереглися відомості, була цивілізація майя.

Народ майя населяв півострів Юкатан у Центральній Америці. Його жителі говорили практично однією мовою, поклонялися одним і тим самим богам. Майя – єдиний народ Америки, що залишив пам'ятки писемності. Розквіт цивілізації майя припав приблизно на III-IX ст., коли держава майя включала територію сьогоднішньої Гватемали, частину Мексики.

У майя виникли міста-держави. На чолі кожного міста стояв халачвінік («велика людина»). Єдиної держави не було. Правитель передавав владу у спадок. Йому належала адміністративна влада, що поєднувалася з вищим жрецьким саном. Верховні вожді, жерці та радники утворювали щось на кшталт державної ради. Правитель із-поміж своїх кровних родичів призначав вождів селищ (батабів), які перебували в залежності від нього. Основними функціями батабів були дотримання порядку в підпорядкованих селищах, збирання податків. Вони були воєначальниками, але в разі війни право командування передавалося іншим особам. Існував і жрецький клір.

8.1.2. Суспільні відносини

У суспільстві майя існувало соціальне розшарування. Знать, якій належали багатства, нажиті торгівлею, і простих селян, що обробляли землю, розділяла глибока прірва.

В основі соціальної піраміди розташовувалися маси общинників. Жителі селища майя складали сусідську общину. Зазвичай її членами були люди з різними родовими іменами. Земля належала общині, котра виділяла кожній сім'ї очищену від лісу ділянку. Через три роки ділянка

замінювалася іншою. Посадки багаторічних рослин залишалися в постійній власності окремих сімей. Інші роботи (полювання, рибна ловля, видобуток солі) виконували спільно, а продукти ділили.

Над рядовими общинниками панували знать і жерці. Існували також раби із бранців і боржників.

Знать жила в центрі міста в кам'яних палацах, а на околицях у хатинах селилися «низькі люди» – селяни і ремісники. Знать відрізнялася і зовнішнім виглядом. Аристократи захоплювалися своїми видовженими плоскими лобами; спеціальними дощечками вони стискали голови своїх дітей, щоб деформувати їхні черепа.

Міста-держави з'єднувалися між собою ґрунтовими дорогами, а іноді й мощеними шосе. Річки також слугували шляхами сполучення.

На час прибуття іспанців громадянська війна майже зруйнувала цивілізацію майя. Деякі міста заросли лісом. Іспанці виявили укріплені міста зі збереженими кам'яними будівлями, ринковими площами і храмами.

У XIII ст. на територію нинішньої Мексики з півночі прийшли індіанці-ацтеки і заснували місто Теночтітлан. У XV ст. вони завоювали й інші території. До 1520 р. імперія ацтеків простягалася від берегів Тихого океану до узбережжя Атлантичного, від пустель на півночі до поселень майя на півострові Юкатан на півдні.

8.1.3. Державна політика й управлінський апарат

Цивілізація ацтеків вважалася однією з найбільш процвітаючих. Управління імперією з населенням 15 млн осіб здійснювалося з високим ступенем ефективності.

На чолі держави стояв спадковий верховний правитель. Вищі посади обіймали знатні люди, які отримували за службу платню. Особливу роль в ацтекському суспільстві відігравали жерці. Верховний правитель був одночасно верховним жерцем і воєначальником.

Ацтеки підкорили сусідні племена, змусивши їх платити важку данину і надавати рабів. Хоча племенами, як і раніше, керували місцеві вожді, в головні міста прямували ацтекські намісники і збирачі данини.

Життя в державі протікало згідно з ритуалами, перебіг яких визначався за двома календарями: для цивільного року і для священного. Хоча ацтеки поклонялися багатьом богам, вони вважали себе обраним народом бога Віцилопочтілі (бога Сонця), який вимагав людських жертвоприношень. Вони вірили, що цей бог потребує постійного підживлення кров'ю: життя у всесвіті можна було продовжувати, тільки приносячи в жертву полонених. Ацтеки воювали, щоб захопити

побільше полонених. На одній із церемоній під час правління останнього царя Монтесуми II було страчено 12 тис. бранців. Іноді ацтеки їли кінцівки своїх жертв, а їхні жерці одягали церемоніальний одяг, пошитий із людської шкіри. Якщо в жертву приносили хороброго воїна, ацтеки були переконані, що його сила перейде до їхніх власних солдатів. За описами іспанців (можливо, упередженими), найкращими жертвами вважалися діти та молоді дівчата.

Водночас ацтеки цінували скромність, співчуття, слухняність і працьовитість. Вони впровадили в життя жорстку правову систему і суворо карали за злочини. Хлопчиків зі знатних сімей направляли в інтернати, де ті навчалися політики, права, історії, музики, військового мистецтва. Хлопчики з простих сімей навчалися торгівлі, ремесла.

Згідно з міфологією ацтеків бог вітру Кетцалькоатль, повернувшись зі сходу, мав би стати причиною падіння імперії ацтеків. Іспанський завойовник Ернандо Кортес використовував це пророцтво, щоб пред'явити свої права на трон. Правитель ацтеків Монтесума повірив у те, що Кортес не хто інший, як бог. Кортес взяв Монтесуму в заручники і став правити від його імені. Зрештою нещасного царя забили камінням його піддані, яких він намагався закликати до спокою під час завоювання ацтеків. У 1521 р. Кортес захопив Теночтітлан, а потім і всю імперію.

На початку XVI ст., коли столиця ацтеків являла собою найбільше місто Центральної Америки, центром Південної Америки була столиця держави інків Куско, де інки влаштувалися в XII ст. Держава інків розкинулася в Андах на тисячі кілометрів.

Інженерна майстерність інків більшою мірою, ніж їхня зброя, принесла їм успіх у завоюваннях. Інки, як і представники інших американських цивілізацій, не знали колеса і не використовували в'ючних тварин. Однак вони побудували розвинену мережу доріг, що за протяжністю і якістю набагато перевершували римські: одна з них була завдовжки майже 2,5 тис. км. Однак не тільки інженерна думка і політична прозорливість дозволили їм створити таку велику країну. Як і ацтеки, вони вірили, що на них покладено божественну місію поширювати світло бога Сонця.

На чолі держави стояв необмежений правитель – верховний Інка. Він правив від імені бога і володів абсолютною владою. Кровні родичі Інки, які називали себе «синами Сонця» (Сонце було головним богом інків), обіймали вищі державні посади.

Знать підкорених народів повністю підкорилася «синам Сонця», перейняла їхню мову і керувала своїми підданими за законами і звичаями інків. За її допомогою інки контролювали всю країну аж до кожного

селянського двору. Активно поширювалася ідеологія інків. Діти «синів Сонця» навчалися в спеціальних школах. За відсутності писемності вони напам'ять заучували відомості про релігію, порядок управління, закони і звичаї інків.

Населення жило общинами. Общинник не мав права вийти за межі території поселення без дозволу влади. Орна земля була розділена на три частини: врожай з однієї надходив жерцям, із другої – верховному Інці і тільки третина врожаю залишалася общинникам.

Прогресивна державна система передбачала турботу про сиріт, а також утримання продовольчих сховищ. Із державних комор видавали продукти воїнам і чиновникам, а в разі неврожай і лиха – постраждалим. Сім'ї воїнів і тих, хто пішов на громадські роботи, утримувала община.

Усі піддані були зобов'язані працювати там, де вказано: або на землі, або на будівництві, або служити у війську. Лінь розглядали як серйозний злочин – навіть діти п'ятирічного віку мали працювати.

Між частинами великої країни було налагоджено поштовий зв'язок. Повідомлення з місць до столиці передавали спеціально підготовлені гінці-бігуни, які чергували парами на кожній ділянці дороги. На дорогах розміщувалися постійні двори і склади припасів для постачання військ і чиновників, що пересувалися.

Останні правителі інків оголошували себе не тільки нащадками бога Сонця, а й самими богами. Центр Куско був перебудований навколо храму Сонця, стіни якого вкривалися золотом.

Імперія інків не була міцною. Її зруйнувала сотня іспанських авантюристів на чолі з Франсіско Пісарро, яким було достатньо захопити імператора і перебити його придворних.

Ця поразка частково стала наслідком віри інків у невразливість правителя Атавальпи. Уся сила інків була зосереджена в їхній відданості імператорові, і коли його полонили, піддані розгубилися, не знаючи, кому коритися. До того ж інки, як і ацтеки, не мали зброї, що могла б протистояти гарматам і кавалерії. За 50 років іспанські конкістадори розширили кордони імперії настільки, що її територія вдвічі перевищила європейську.

8.1.4. Система права

Джерела права.

Найважливішим джерелом права у майя, ацтеків та інків були правові звичаї. Формування монархічної влади супроводжувалося поступовим розвитком законодавчих повноважень верховного правителя, а також правотворчістю інших підпорядкованих йому

посадових осіб.

Відсутність розвиненого і всеосяжного законодавства, з одного боку, і недостатня гнучкість звичаєвого права – з іншого, призводили до того, що з розвитком судових функцій державної влади самі судді, з огляду на конкретну ситуацію, керуючись власними становими інтересами, стали створювати нові правові норми.

Власність. Види зобов'язань.

Розвиток приватної власності в суспільстві майя, ацтеків та інків відбувався за збереження общинної форми землекористування. Тому право багато в чому ґрунтувалося на звичаях родової епохи, що підходили і для регулювання відносин у розглядуювану добу: розподілу наділів, організації старостами колективної праці, взаємодопомоги і спільної відповідальності общинників.

Охорона приватної власності означала також зародження принципу відшкодування шкоди. Так, у деяких випадках у майя й ацтеків навіть суперечка про крадіжку могла вирішитися простим поверненням вкраденої речі. У інків, якщо тварина труїла чужі посіви, господар зобов'язаний був відшкодувати шкоду. Людина, яка спалила чужий дім, піддавалася смерті, але вона мала також відшкодувати шкоду.

У правових нормах дістали відображення і договірні відносини. Значного поширення набули договори міни та купівлі-продажу. Як одиниця обміну часто виступали зерна какао, пір'я тощо. У ацтеків під час продажу раба була потрібна присутність двох свідків і згода самого раба, якщо він не носив особливий нашійник за втечу або непокору. У ацтеків і майя були розповсюджені відносини позики, що часто вели до боргової кабали. Мали місце договори найму, дарування тощо. Укладення договору могло супроводжуватися принесенням клятв.

Злочин і покарання.

Законодавство ацтеків надзвичайно цікаве. Так, наприклад, пияцтво вважалось найтяжчим злочином і каралося смертю. За крадіжку, особливо за крадіжку кукурудзи з поля, теж загрожувала смерть або ж у деяких випадках – довічна неволя. Смертю карали також перелюбників, а наклепникам відрізали губи і вуха.

Існували й гуманні закони. Так, дитина, що народилася від зв'язку вільного громадянина з рабинею, вважалася вільною і мала бути взята на виховання батьком. Раб-утікач, якому вдавалося сховатися в королівському палаці, одразу ж отримував свободу.

Важливим елементом правової системи у майя, ацтеків та інків був примус общинників до публічних робіт. Порядок підневільної праці

забезпечувався рішучими заходами. За відмову ремісника або пастуха виконувати свою роботу його били камінням або батоном. Навіть сон у денний час у інків розглядався як проступок, за який винного били.

Утвердження права приватної власності змушувало державні органи впроваджувати у свідомість основної маси суспільства ту думку, що речі, які раніше були спільним надбанням, перетворилися на монополію окремих осіб. Природно, що боротьба зі спробами привласнити чуже майно стала в цей час найважливішим напрямом в охороні приватної власності. Це виявлялося в жорстоких покараннях, встановлених для осіб, які вчиняють крадіжку. Характерно, що право майже з однаковою суворістю карало як великі розкрадання, так і найнезначніші крадіжки.

У майя вільна людина, яка вкрала чуже майно, перетворювалася на раба і ставала власністю господаря речі. У разі менш значної крадіжки винний міг відкупитися, виплативши штраф у подвійному розмірі, одна половина якого йшла власникові, а інша – державі.

Покарання за розкрадання власності в інків відрізнялися різноманітністю. Так, перша крадіжка з поля, що не належало інці, каралася осудом, друга – биттям камінням. Крадіжку дрібних речей карали вперше биттям у публічному місці, вдруге – членоушкоджувальними покараннями, втретє – смертною карою.

Загалом право ацтеків, майя та інків вирізнялося простотою і суворістю у визначенні покарань за правопорушення. Так, у ацтеків як тяжкі злочини розглядалися богохульство, чаклунство, зрада, бунт проти влади, пияцтво, викрадення вільних людей (покарання – перетворення на рабів), наклеп та ін. У інків злочинами, крім зазначених вище, вважали військовий стан, непокору адміністрації, знищення мостів, подорож без дозволу, аборт, неправдиві свідчення тощо. Закріплювали поняття необережного злочину. У низці випадків встановлювали колективну відповідальність.

Найпоширенішим покаранням була смертна кара, котру застосовували різними способами, як-от: биття камінням до смерті, удушення, підвішування за ноги, розрізання на частини. Часто злочинців використовували для жертвоприношень. Як покарання застосовували штрафи, биття камінням і палицями, відрізання губ, вух.

Судочинство.

Суд і судочинство в ацтеків, майя та інків склалися в міру формування державності. З самого початку у майя не було спеціальних судових органів, що функціонували б окрім уже існуючого, порівняно нескладного апарату управління.

У ацтеків складалася судова система, що зберігала низку рис,

властивих механізму розгляду спорів у родовому суспільстві. Деякі суди розташовувалися в Теночтітлані в палаці правителя, інші – в областях, підпорядкованих ацтекам. Існувало кілька видів столичних судів. Нижчими були суди з трьох осіб під головуванням правителя місцевості. Вищий суд розглядав скарги на неправильні рішення нижчого суду і розбирав справи знаті. Кожен суд мав своїх писарів або малювальників, які зображували в картинках мотиви сторін, імена позивача і відповідача, рішення суду. При судах утримувалися особливі чиновники, які виконували судові рішення і вирoki.

У інків судочинство здійснювали як органи місцевої та центральної адміністрації, так і спеціальні судді – очакомайо, які час від часу виїжджали в різні частини держави. Вони не були пов'язані місцевими звичаями, могли використовувати ворожіння і тортури. Рішення суду вважалося остаточним, але винесення смертного вироку вимагало його затвердження вищою інстанцією. Верховною судовою владою наділявся верховний Інка.

Правова ідеологема родинних відносин.

Вельми своєрідними були норми, що регулювали шлюбно-сімейні відносини. Існували великі патріархальні сім'ї. В ацтеків чоловік міг мати кілька дружин і наложниць, але перша дружина вважалася старшою. У інків багатоженство допускалося тільки для верховного правителя і знаті.

Шлюб укладався після досягнення певного віку (в ацтеків його встановлювали у 20 років для чоловіків і 16 – для жінок) унаслідок проведення урочистої процедури, що мала юридичне і релігійне значення. Під час укладення шлюбу визначали придане нареченої, а наречений робив подарунки своєму майбутньому тестю. Заборонялося кровозмішення, що каралося смертною карою.

Становище жінки в сім'ї було приниженим, вона була відсторонена і від участі в державному житті. Жінки, за рідким винятком, не могли відвідувати храми під час жертвоприношень, під час бенкетів їли окремо від чоловіків, мали поступатися дорогою чоловікам. В ацтеків право вимагало моральної поведінки тільки від жінки.

Право закріплювало сильну батьківську владу. В ацтеків син, який образив батьків або підняв на них руку, піддавався смерті.

Існував певний порядок спадкування. Наприклад, у майя після смерті батька майно передавалося синам, з доброї волі батька могла отримати спадщину і дочка.

8.2. Африка: від міст-держав до імперій

8.2.1. Загальна характеристика

Історія Африки знала виняткову розмаїтість політичних систем – від найпростіших недиференційованих суспільств (пігмеї) до великих імперій.

Африканська міська цивілізація поширилася на великих територіях від Атлантичного океану до басейну Нілу, від Сахари до екваторіального лісу.

В Африці проживали різні племена і народи. У межиріччі Нігеру і Сенегалу, в долинах цих річок був розташований Західний Судан, де склалися сприятливі умови для становлення державності.

8.2.2. Державність і суспільні відносини

Найдавнішою державою Судану була Гана, що досягла розквіту в X ст. Цар Гани і родова знать торгували золотом і сіллю. Контроль над копальнями ставив тих, хто володів ними, у виграшне становище в системі вигідного торгового обміну, створював умови для появи перших західноафриканських держав. Цар спирався на армію, котра в результаті воєн із сусідами постачала рабів, яких потім продавали в інші країни.

Унаслідок завоювання Гани султаном Марокко тут утвердився іслам. Після вигнання марокканців Гана потрапила в підпорядкування державі Малі. Населення Малі жило общинами. Старійшини розподіляли між общинниками землю, керували їхньою працею, командували воїнами в походах. Із родової знаті склався панівний клас, використовувалася праця рабів.

У завойовані області призначали намісників. Вони прагнули незалежності, що породжувало боротьбу за владу. Цим користувалися сусіди: вони нападали на країну, розоряли її, викрадали в рабство полонених. У XV ст. Малі повністю занепало.

У цей час зміцніла держава Сонгаї. Знать тримала на своїх землях по 500-1000 залежних людей, яких селили в особливих селищах. Залежні люди платили власникові оброк, а державі – податки. Вільні общинники також потрапляли в залежність від знаті.

Із середини XVI ст. Сонгаї стало слабшати. В результаті запеклої боротьби за владу впливова мусульманська знать у містах починала виходити з підпорядкування. Міжусобні війни привели державу до занепаду, і наприкінці XVI ст. Сонгаї було розгромлено військами султана Марокко.

Низка держав виникла на узбережжі Гвінейської затоки. Особливо сильним серед них був Бенін. Південніше в XIII ст. утворилося Конго, його васалом вважалася Ангола.

На півночі нинішньої Ефіопії в давнину існувала держава Аксум, розквіт якої припав на IV-V ст. Під владу його царів потрапили узбережжя Південної Аравії з його караванними шляхами і частина Східного Судану. Аксум підтримував тісні зв'язки з Римською імперією, а пізніше – з Візантією. Цар і його приближені прийняли християнську віру.

У VII ст. араби захопили володіння Аксума в Південній Аравії, а потім напали на країну. Держава розпалася на окремі князівства, що вели міжусобні війни. У X ст. Аксум припинив існування.

На сході Африки вирости міста-держави на чолі з шейхами – Могадішо, Малінді, Момбаса тощо. Їхнє населення становили араби, іранці та індійці. Багатство міст ґрунтувалося на експлуатації природних ресурсів і продажу надлишків зовнішньому світу. Купці з цих міст торгували з Індією, Іраном та іншими країнами Азії.

Це давало правителям кошти для будівництва великих громадських будівель і створення добре оснащених армій. Міста зазвичай об'єднували два типи поселень: адміністративний центр, де мешкали особи, приближені до правителя, і торговельний центр, де зберігали, переробляли, купували і продавали різні товари. Політична влада отримувала вигоду з торговельних угод. На відміну від монархій ці міста-держави накопичували багатства внаслідок торгівлі, а не поборів із селян.

Державність в Африці значною мірою відставала у своєму розвитку від державності інших континентів. Це було пов'язане з комплексом причин: природно-кліматичним чинником (мізерні ґрунти, тропічні ліси), умовами проживання і мізерними потребами населення (тяжкі хвороби, висока смертність, мізерне харчування, найпростіші житла), відносною ізоляцією етнічних суспільств.

8.2.3. Система права

Африка на південь від Сахари протягом багатьох століть жила за нормами звичаю.

У країнах Африки діяли різноманітні місцеві звичаї, що відповідали колективістським, родоплемінним уявленням про правила, форми та порядок общинного життя людей. Ці архаїчні звичаї існували в усній формі й передавалися з покоління в покоління без помітних змін. Кожна з численних общин мала власні звичаї, що виражали й підтверджували її

єдність, самобутність і самостійність. Звичаї детально регламентували весь устрій життя общини, поведінку її членів і передбачали відповідні санкції за їх порушення.

Судочинство в країнах Африки перебувало в зародковому стані. Спори, що виникали у зв'язку з порушеннями звичаїв, здебільшого розглядалися старійшинами громад, племінними вождями, а там, де склалася система централізованої влади, – відповідними офіційними інстанціями, представниками адміністративної влади.

Верховними суддями в державах Африки були монархи. Вони творили суд особисто. Правителі Малі судили в спеціальному приміщенні – чотирикутному будинку з куполом, правителі Сонгаї – у себе в палацах. Можна було звернутися з проханням про правосуддя безпосередньо до монарха. Монархи Гани приймали всіх, хто звертався до них зі скаргами. У столиці Гани вже в середині X ст. неподалік від палацу розташовувалася установа, що займалася виключно правосуддям.

Під впливом ісламу відбувалося відділення судової влади від адміністративної. Однак тенденція до відокремлення суду від адміністрації простежувалася тут задовго до того, як іслам став державною релігією.

Серед чиновницьких посад виділилися судді – кадії, яких призначав монарх. Здебільшого вони здійснювали правосуддя одноосібно, але, ймовірно, існували й колегіальні суди. Водночас історичні хроніки свідчать, що в другій половині XIV ст. було засновано судовий орган під головуванням кадія. У кадіїв не було постійного місця відправлення правосуддя, вони могли судити і у дворі мечеті, і в палаці монарха. Спочатку їхня компетенція була вельми обмежена: вони розглядали лише справи, що вимагали знання звичаєвого і мусульманського права. Рішення, винесені кадіями, виконувалися адміністративною владою. Кадії виконували й обов'язки нотаріуса. Вони отримували платню з державної скарбниці. Зацікавлені сторони платили їм винагороду. Розміри винагороди залежали від суми позову або складності справи. У сільських місцевостях, незважаючи на поширення ісламу, зберігалися суди общини – збори під головуванням старости.

З розвитком феодальних відносин судові функції в маєтках стали здійснювати їхні власники. Вони ж стягували судові штрафи, котрі обертали на власну користь. При порушенні справ у суді, зокрема й кримінальних, велику роль відігравала ініціатива зацікавленої особи. Позивач і відповідач за домовленістю між собою визначали час явки до суду. Якщо в конкретній місцевості було кілька суддів, зацікавлені особи могли самі обрати собі суддю для слухання їхньої справи. Розгляду справ

у суді передувало попереднє слідство, котре проводив сам суддя.

Серед доказів найбільше значення мали свідчення свідків. Для отримання їх від рабів застосовували тортури. Допускалися також письмові докази, але порівняно з показаннями свідків вони відігравали допоміжну роль. Оцінювання доказів судді проводили за формальними ознаками. Водночас тривалий час існував звичай, згідно з яким суд видавав убивцю сім'ї вбитого і сім'я сама обирала йому покарання. Покарання, що визначалося в цьому разі судом, було додатковим до покарання, обраного сім'єю.

У діяльності судів перепліталися елементи обвинувально-змагального і розшукового процесів. Розгляд суперечок мав на меті відновити порушену єдність у тій чи іншій соціальній групі, досягти злагоди і взаєморозуміння між членами общини.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Охарактеризуйте суспільний устрій міст-держав майя.
2. Яким був державний устрій імперії ацтеків?
3. Які форму правління і територіальний устрій мала держава інків?
4. Охарактеризуйте апарат управління майя, ацтеків та інків.
5. Що полегшило завоювання доколумбових цивілізацій конкістадорами?
6. Яку політику проводили іспанські завойовники в Америці? Які цілі вони переслідували?

7. Назвіть відмінні та спільні риси правових систем майя, ацтеків та інків.
8. Охарактеризуйте судові системи майя, ацтеків та інків.
9. Як було організовано судочинство у майя, ацтеків та інків?
10. Яким було становище жінки у ацтеків, майя та інків?
11. Як виникали держави в Африці? Яким був їхній суспільний і державний устрій?
12. Які джерела середньовічного права Африки Ви знаєте?
13. Надайте характеристику судоустрою та судочинства середньовічних африканських країн.
14. Охарактеризуйте державний устрій у країнах Африки.
15. Якими були форма правління і територіальний устрій держав Африки?
16. Яку політику проводили іспанські завойовники в Африці? Які цілі вони переслідували?
17. Назвіть відмінні та спільні риси правових систем Америки й Африки.
18. Охарактеризуйте судові системи середньовічних держав Африки та Америки.
19. Як змінилися судові функції середньовічних держав Африки та Америки із розвитком феодальних відносин?
20. Поясніть, чому державність в Африці значною мірою відставала у своєму розвитку від державності інших континентів.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Основна:

1. Бандурка О. М., Головка О. М., Логвиненко І. А. та ін. Історія держави і права зарубіжних країн / за заг. ред. О. М. Бандурки ; вступ. слово О. М. Бандурки. 2-е вид., доп. та змін. Харків : ХНУВС, 2021. 596 с.
2. Грубінко А. В. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посібник. Тернопіль : Тернопіл. нац. економ. ун-т, 2010. 392 с.
3. Дахно І. І. Історія держави і права : навч. посібник. Київ : Центр учбов. л-ри, 2013. 658 с.

4. Захарченко П. П. Історія держави та права України : навч. посібник. Київ : Ун-т «Україна», 2005. 208 с.
5. Історія держави і права зарубіжних країн : підруч. / за заг. ред. О. М. Бандурки ; вступ. слово О. М. Бандурки. Харків : Майдан, 2020. 618 с.
6. Історія держави і права зарубіжних країн : хрестоматія / за ред. В. Д. Гончаренка. 2-е вид. Київ : Ін Юре, 2022. 716 с.
7. Марченко О. В. Філософія права : навч. посібник. Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2015. 304 с.
8. Петришин О. В., Погребняк С. П., Смородинський В. С. та ін. Теорія держави і права : підруч. / за ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2015. 368 с.
9. Талдикін О. В. Історія держави і права зарубіжних країн : метод. рекомендації для підготовки до самост. та індивід. роботи / уклад. О. В. Талдикін. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2023. 82 с.
10. Amar, Brest, Levinson. Processes of Constitutional Decisionmaking: Cases and Materials, Bernadette Meyler. 8th ed. Aspen, 2022.
11. Benedict M. L. The Blessings of Liberty. 4th ed. Rowman and Littlefield Publishers, 2022. 660 p.
12. Friedman L. M. A History of American Law. 4th ed. Oxford : Oxford University Press, 2019. 864 p.
13. Nann J. B., Cohen M. L. The Yale Law School Guide to Research in American Legal History. Yale University Press, 2018. 368 p.

Додаткова:

1. Крестовська Н. М., Цвіркун О. Ф. Історія держави і права зарубіжних країн : хрестоматія-практикум. Харків : Одиссей, 2010. 488 с.
2. Маймескулов Л. М., Тихоненков Д. А., Россіхін В. В., Власенко С. І. Історія держави і права зарубіжних країн : підруч. Харків : Право, 2013. 520 с.
3. Хома Н. М. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посібник. 5-е вид., стереотип. Львів : Новий Світ, 2018. 480 с.

Навчальне видання

Марченко Олена Вікторівна

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА
ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

Підручник

У двох томах

Том 1

Редактор, оригінал-макет – *А. В. Самотуга*
Редактор *О. Ю. Чижевська*

Підп. до друку 20.11.2024. Формат 60x84/16. Друк – цифровий. Гарнітура – Times.
Ум.-друк. арк. 18,14. Обл.-вид. арк. 19,50. Наклад – 25 прим. Зам. № 01/24-п

Надруковано у Дніпровському державному університеті внутрішніх справ
49005, м. Дніпро, просп. Науки, 26, sed@dduvs.edu.ua
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру ДК № 8112 від 13.06.2024